

О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин,
Н. М. Вівчарик, Н. С. Курінна, Л. Т. Шевчук

Українська література 9

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Літера ЛТД
2017

УДК 812.161.2.09(075.3)
С 48

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Філатова О. С., професор, завідувач кафедри української мови і літератури Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, доктор філологічних наук;

Молочко С. Р., старший викладач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання, методист відділу суспільно-гуманітарних дисциплін Чернігівського ОІППО імені К. Д. Ушинського, вчитель-методист;

Корчева Л. М., учитель Запорізької ЗОШ І–ІІІ ст. № 75 Запорізької міської ради Запорізької області, вчитель вищої категорії, вчитель-методист

Слоньовська О. В.

С 48 Українська література : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин, Н. М. Вівчарик, Н. С. Курінна, Л. Т. Шевчук. — Київ : Літера ЛТД, 2017. — 288 с.

ISBN 978-966-178-796-3

УДК 812.161.2.09(075.3)

ISBN 978-966-178-796-3

© Слоньовська О. В., Мафтин Н. В.,
Вівчарик Н. М., Курінна Н. С.,
Шевчук Л. Т., 2017
© «Літера ЛТД», 2017

ДОРОГІ ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКИ!

Вивчення української літератури в дев'ятому класі має свої особливості. Ми сподіваємося, що ви читатимете всі запропоновані чинною шкільною програмою твори в повному обсязі, а не у скороченому варіанті, щоб відчувати всю красу літературного тексту. Нагадуємо, що більшість класичних художніх текстів, які пропонує програма для 9 класу, є у вашій шкільній, міській чи сільській бібліотеках, а також в Інтернеті.

Процес читання подібний до процесу спілкування: це своєрідний діалог між вами й автором. Ви краще зрозумієте навчальний матеріал за допомогою рубрики **«Діалог із текстом»**.

Відповідаючи на запитання цієї рубрики, ви перевірите, чи належно засвоїли запропонований навчальною програмою матеріал, щоб реалізувати свої літературознавчі здібності на уроках.

Діалог із текстом

Так позначено завдання для самостійної роботи

- 1 Прокоментуйте думку Василя Яременка про роль і місце Григорія Сковороди в українському літературному процесі тих часів та історії в цілому.
- 2 Що ви довідалися про місце народження, родовід і початкову освіту Г. Сковороди? У якому віці проявилися його непересічні здібності: унікальна пам'ять, бажання вчитися, талант співака й музиканта?
- 3 Скориставшись додатковою літературою, підготуйте доповідь про Києво-Могилянську академію тієї епохи, коли в стінах цього закладу навчався Г. Сковорода.

Осягнути зв'язок між літературними творами допоможе рубрика **«Діалоги текстів»**. Крім того, вона спонукатиме пригадати вивчене з інших предметів, зокрема історії, зарубіжної літератури.

Щоб відповісти на ці запитання, треба поміркувати, як різні письменники інтерпретують схожі теми, образи, чому звертаються до відповідних проблем і які шляхи їх розв'язання пропонують.

Діалоги текстів

- Пригадайте балади, які ви вивчали на уроках зарубіжної літератури. Назвіть ознаки, які єднають їх з українськими народними баладами.

Також у нашій навчальній книзі для вашої роботи запропоновано таблиці. Уважно заповнюючи їх, ви зможете систематизувати свої знання, глибше засвоїти навчальний матеріал.

Рубрика **«Мистецькі діалоги»** вчитиме розуміти інші види мистецтва. Ви уважно, крок за кроком, «читатимете» картини, порівнюватимете їх із вивченими літературними творами, збагнете, що між ними спільного і як вони впливають на людину.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину українського художника Опанаса Сластіона (1855–1933) «Проводи на Січ». До яких народних балад вона може бути ілюстрацією? Який настрій панує на цій картині? Які художні засоби використав митець, щоб передати цей настрій?

Ми усвідомлюємо, що ви вирости й змужніли, а тому здатні осилити значно складніші завдання, ніж рік чи два тому. Зростає ваша самостійність, творча активність, вміння зіставляти, порівнювати, аналізувати й робити висновки, тому вважає-

мо за потрібне знайомити вас із найцікавішими уривками зі статей відомих українських літературознавців як минулого, так і теперішнього часів (рубрика **«Діалог із науковцем»**): Івана Франка, Миколи Зерова, Сергія Єфремова, Івана Дзюби, Юрія Барабаша, Євгена Сверстюка, Євгена Нахліка та багатьох інших. Читайте їх уважно й робіть самостійні висновки.

 Діалог із науковцем

Іван Франко

ІЗ ЛЕКТУРИ НАШИХ ПРЕДКІВ XI в.
(Уривок)

Збірник з 1076 р. не відзначається об'ємом. Се пергаментовий рукопис, зложений із 276 карток малого формату, так що на одну сторону виходить 13 рядків, а в кожному рядку ледве 16–18 букв. Рукопис не зберігся весь, бо всередині бракує деяких карток...

1 Проаналізуйте особливості жанру притчі на основі такого тексту з «Ізборника Святослава», що їх переклав і ввів у свою статтю як ілюстративний матеріал Іван Франко.

Водночас подаватимемо різні, навіть протилежні думки літературознавців про окремих художніх творів, його проблематику чи оцінку героїв. Ви отримаєте нагоду зрозуміти, що література й мистецтво не терплять шаблонних висновків, а літературознавча й емоційно-ціннісна змістові лінії здатні не лише перетинатися, а й виявлятися мимобіжними й абсолютно автономними. Навіть негативний персонаж, якого письменникові вдалося створити високохудожнім, – така сама літературна цінність, як і вірцевий образ-характер чи образ-тип.

«Літературознавчий словничок» допоможе пригадати визначення понять і категорій з теорії літератури. Водночас він доповнений визначеннями нових понять, літературознавчих категорій і художніх засобів, без яких не обійтися, аналізуючи тексти «Енеїди» Івана Котляревського, «Гайдамаків» Тараса Шевченка, «Чорної ради» Пантелеймона Куліша.

Безперечно, далеко не все з навчального матеріалу даватиметься легко й просто. Шкільна програма час від часу пропонує складні теми, для належного розуміння яких доведеться працювати і гуртом, у парах чи індивідуально на уроці, і самостійно вдома або в бібліотеці з додатковою літературою або в Інтернеті, але ваші зусилля завжди окупляться сторицею. Тож до праці, юне товариство! Попереду важливі відкриття, радість неповторних вражень, натхнення праця і щедрі здобутки.

ЗМІСТ

Вступ.....	7

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

РОЛЬ І МІСЦЕ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ	10
РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ.....	13
УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ	19

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	23
<i>Взірець перекладної літератури – Біблія</i>	25
<i>Переклади Біблії</i>	30
<i>Енциклопедії знань про людське життя</i>	33
ПАМ'ЯТКИ ОРИГІНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КНЯЖОЇ РУСІ-УКРАЇНИ	36
«Повість минулих літ».....	36
«Поученіє...» Володимира Мономаха	38
<i>Житійна література Русі-України</i>	40
«Слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святослава, внука Олега...»....	44
РЕНЕСАНС І БАРОКО В ДАВНІЙ УКРАЇНІ	62
<i>Українська література доби Ренесансу</i>	62
<i>Літературні здобутки українського Бароко</i>	66
<i>Історично-мемуарна проза</i>	71
<i>Зв'язок української барокової літератури з музикою, архітектурою, образотворчим та декоративно-ужитковим мистецтвом</i>	78
ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА	83
<i>Життя як легенда</i>	83
<i>Творчий доробок Григорія Сковороди</i>	92

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

<i>Суспільно-історичний, культурний контекст в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.</i>	100
ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ	107
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	107
«Енеїда» – епохальна подія в культурному житті України	112
«Наталка Полтавка»	120
ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО.....	126

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ	134
<i>Поезія українського романтизму</i>	134
<i>Становлення нової літератури на західноукраїнських землях</i>	144
МИКОЛА ГОГОЛЬ	149
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	149
«Тарас Бульба»	152
ТАРАС ШЕВЧЕНКО	161
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	161
<i>Увертюра до творчості</i>	180
<i>Художній світ ранньої ліро-епіки Тараса Шевченка</i>	183
«Було колись – в Україні ревіли гармати...»	186
Поема «Сон»	195
Поема «Кавказ»	204
«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»	212
Тема жіночої долі у творчості Т. Шевченка	222
Особистісна лірика Т. Шевченка періоду арешту й заслання та після повернення з нього	231
Біблія в житті Шевченка	235
Світова велич українського поета	242
ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ	251
<i>Життєвий і творчий шлях</i>	251
Роман «Чорна рада»	255
МАРКО ВОВЧОК	267
<i>Життя й особливості творчості</i>	267
Повість «Інститутка»	270
Підсумковий урок	277

ВСТУП

Вам відомо, що художня література – це особливий вид мистецтва, що малює дійсність словом, а художній твір – мистецьке явище, яке допомагає нам пізнавати самих себе і світ, що нас оточує. Ви знаєте, що письменник – це творець сюжетів та образів, нового ірреального (уявного) світу, легко можете перелічити функції художньої літератури, пояснити, що означають літературоз «прототип», «літературний персонаж», уловки порівнянням, метафорою та образом-символом, зробити пообразний та сюжетно-композиційний юний вік – це доволі солідний багаж знань та н вдосконалюватимете й надалі.

Мистецтво має всюдюдьське й національне значення. Літературні категорії високого, піднесеного, прекрасного (естетичного) роблять читачів свідомими й тонкими поціновувачами взірців для наслідування, які людська цивілізація виробляла тисячоліттями. Саме література найефективніше допомагає людині національно самоідентифікуватися, відчутти нерозривний зв'язок зі своїм родом і народом, його славним минулим і складним теперішнім, збагатитися історичною пам'яттю, почуватися в суспільному контексті¹, тобто в численних стосунках із іншими людьми, з нинішньою історичною добою, політичними подіями, громадською думкою. Літературні твори також існують у середовищі інших художніх текстів і шедеврів багатьох видів мистецтва, адже різні митці порушують одні й ті самі актуальні проблеми, художники ілюструють літературні твори, композитори пишуть музику до віршів, і ті стають піснями, а письменники через учинки й помисли літературних персонажів ненав'язливо пропонують читачам свою версію розв'язання наболілих життєвих вузлів.

Важливою особливістю художнього твору є те, що через його текст ведеться вічний діалог автора і читачів. Роздумуючи над змістом, аналізуючи образи, кожен читач завжди стає своєрідним співавтором твору. Але якщо читача можна вважати уявним співавтором, то завжди правомірно виникає питання: чи варто ставати співавтором будь-якого автора будь-якої книги?

Книги виховують, збагачують нас чи призводять до того, що починаємо наслідувати далеко не найкращих літературних персонажів. Тож прискіпаво ставтеся до того, що читаєте, і вибирайте для себе вишукане й елегантне книжкове оточення.

«Кожен художній твір належить
своєму часу, своєму народові, своєму
середовищу».

*Німецький філософ
Георг Гегель (1770–1831)*

1 Контекст – те, що розглядається як ціле, основа, ґрунт; *тут*: на тлі історії та мистецтва, у поєднанні з історичною епохою та відповідними уявленнями часу про прекрасне, високе.

«Автор пише тільки половину книги.
Другу половину пише читач».

Англійський письменник
Джозеф Конрад (1857–1924)

«Серед книг, як серед людей, можна потрапити в погане товариство».

Французький філософ
Клод Адріан Гельвецій (1715–1771)

Етапи розвитку українського красного письменства:

- ▶ Давня література (XI – перша половина XVIII ст.).
- ▶ Нова українська література (друга половина XVIII – початок XIX ст.).
- ▶ Література другої половини XIX – початку XX ст.
- ▶ Література XX – початку XXI ст.

Мистецтво залежить від розвитку людства. У літературі, як у дзеркалі, відображаються естетичні цінності, події, герої кожної історичної доби.

Кожен із цих періодів містить свої структурні частини. Так, на 40–60-ті рр. XIX ст. припадає так званий шевченківський період, за ним слідує доба 70–90-х рр. XIX ст.

Письменник у творах увіковічує насамперед свій народ, власну епоху, виводить безстрашних героїв, які стають взірцями для наслідування. Через відразливі образи митець таврує зло. Пригадайте персонажів української та зарубіжної літератури. Минуть роки, а у вашій уяві не потьмяніють прекрасні образи маленького Климка з однойменної повісті Григора Тютюнника чи полоненого німецького солдата з новели Любові Пономаренко «Гер переможений». У той же час згадка про ледачого Павлуся з оповідання Олексі Стороженка «Скарб» чи скупого Герасима Калитки з комедії «Сто тисяч» Івана Карпенка-Карого завжди викликати

у вас іронічну посмішку чи й відверту зневагу. Життєвий досвід вам ненав'язливо підкаже, що й сьогодні є люди, які подібні до славних героїв або до одіозних¹ персонажів художніх творів.

Пам'ятайте, що письменник не фотограф життя, а його художник. Митець прагне не скопіювати, а узагальнити й

увизначити, підкреслити найважливіше. Другорядне й несуттєве залишається поза художнім твором.

Мистецькі тексти формуються за особливими законами.

Закон стиснутого або сповільненого часу. Про події, що відбувалися роками, письменник може сказати одним коротеньким реченням, а розповідь про окремий учинок героя, який потребує детального опису, може зайняти кілька сторінок. Пригадайте епізод із повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною», коли гине Соломія. За обсягом опис відчайдушної боротьби сміливої жінки за своє життя у водах Дунаю займає цілу сторінку, а про опис поневірянь ув'язненого Остапа, які тривали щонайменше чверть століття, сказано лише одним реченням: «Чимало води утекло в Дунаї з того часу».

Закон функціонування вимислу й домислу. Літературний текст викликає довіру читачів, але він не тотожний реальному світу. Навіть в історичних і біографічних творах письменник лише частково використовує життєву правду. Образи князів, гетьманів, видатних осіб автор завжди своєрідно трансформує й осучаснює завдяки художньому домислу. Такі літературні герої обов'язково порушують проблеми, важливі для нового часу, цікаві для розв'язання найактуальніших викликів нової доби. Часто письменник, намагаючись застерегти суспільство від негараздів або, навпаки, прагнучи створити зразки для наслідування, моделює вигадані ситуації, демонструючи не історичну, а художню правду, яку ми сприймаємо як реальність.

◇◇◇◇◇
¹ **Одіозний** – той, який викликає негативне ставлення до себе; чия поведінка неприйнятна для інших, вартий осуду.
◇◇◇◇◇

Твори художньої літератури здатні завойовувати серця представників багатьох поколінь різних націй. Геніальні тексти, на думку відомого літературознавця Михайла Бахтіна, здатні з «малого» часу свого написання й публікації переростати у «великий» час, який стосується лише тих творів, які входять до скарбниці цілого людства. Інколи при житті автора художній твір, який згодом одноголосно буде визнаний геніальним, не має великого розголосу. Це означає, що своєю творчістю письменник значно випередив час. Саме такі національні геніальні твори легко долають кордони й бентежать уми представників інших народів, а спадщина митця стає скарбом і рідної нації, і всієї людської цивілізації. Так сталося з трагедіями англійського драматурга Вільяма Шекспіра, з творчістю українського поета ХХ ст. Василя Стуса (1938–1985). Щоб перерости «малий» і сягнути «великого» часу, твір повинен бути продуктом творчості генія, у книзі мусять порушуватися проблеми, які здатні вічно спонукати людей до самовдосконалення. Саме такими художніми текстами для українців є вірші Тараса Шевченка.

«Книги – це кораблі мислі, які подорожують хвилями часу й бережно несуть свій дорогоцінний вантаж від покоління до покоління».

Англійський філософ
Френсіс Бекон (1561–1626)

Діалог із текстом

- 1 Пригадайте, що ви знаєте про художню літературу. Які види мистецтва вам відомі? Чому художня література – особливий вид мистецтва, мистецтво над мистецтвами?
- 2 Що ви можете сказати про особливості творчості письменника, який пише художній твір? Чому одним подіям він відводить багато місця, хоча в часі вони тривають недовго, а іншим, навіть довготривалим, – дуже мало?
- 3 Чому, на вашу думку, високохудожні твори переживають своїх авторів на цілі століття, стають набуток усієї людської цивілізації?
- 4 Чим цікава думка М. Бахтіна про «малий» та «великий» час художнього твору?
- 5 Чому можна говорити про співавторство читача з письменником під час прочитання твору?
- 6 Виберіть цитату зі «Вступу» і поясніть письмово, як ви її розумієте.
- 7 З якої причини кожен твір прийнято аналізувати в історичному та естетичному контекстах?

Діалоги текстів

- Прочитайте наведені нижче вислови. Що ви можете сказати про авторів цих висловів? Якими справами й книгами вони залишили слід у красному письменстві людства? Чия думка вам найбільше подобається й чому саме?
  - а) «Книга життєздатна лише тоді, коли її дух спрямований у майбутнє» (французький письменник Оноре де Бальзак (1799–1850));
  - б) «Усі хороші книги подібні в одному – коли ви дочитаєте до кінця, вам здається, що все це сталося з вами, і так воно назавжди при вас залишиться: хороше або погане, захоплення, печалі, співчуття, люди і місця, і яка була погода» (американський письменник Ернест Хемінгвей (1899–1961));
  - в) «Читаючи гарну книгу вперше, ми переживаємо те ж саме почуття, як коли заводимо нового друга. Знову прочитати вже читану книгу – означає знову побачити старого друга» (французький письменник Франсуа-Марі Вольтер (1694–1778)).

Усна народна творчість

РОЛЬ І МІСЦЕ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

■ **«Фольклор – це мистецтво пам'яті»** (Степан Мишанич)

Фольклор поєднує в собі різні види мистецтва – словесне, музичне, театральне, хореографічне, оскільки пов'язаний із народним побутом і обрядами, відображає особливості різних періодів розвитку людського суспільства. Уперше цей термін у 1846 р. вжив англійський археолог Вільям Джон Томас. Нині українські вчені паралельно використовують терміни «фольклор» і «усна народна творчість».

Ознаки фольклору:

- ▶ усний характер творення й передачі;
- ▶ анонімність, колективний спосіб творення;
- ▶ варіативність, інтерпретація творів численними виконавцями;
- ▶ традиційність виконання;
- ▶ імпровізаційність.

Уснопоетичне слово ввійшло в життя і побут, з одного боку, як один із засобів задоволення потреби людини в прекрасному, а з іншого – як органічний компонент її вірувань та світоглядних уявлень.

Фольклор тісно пов'язаний із етнопсихологічним характером народу, його душею, світовідчуттям, ментальністю. У різних жанрах українського фольклору простежується відгомін побуту, звичаїв родового ладу, реалій укладу життя, суспільного устрою, історичних подій часів Княжої Русі, татаро-монгольської навали, епохи польського поневолення України, часів козаччини, національно-визвольних змагань.

Епохи в історії українського фольклору:

- ▶ доісторична (міфологічна, або дохристиянська);
- ▶ історична (християнська).

Епохи поділяють на періоди.

До найдавніших зразків народної творчості прийнято зараховувати ті, які народилися ще за первіснообщинного ладу, коли люди навчилися власною працею забезпечувати себе харчами, користуватися вогнем, виникла повноцінна мова, що почала виконувати свою основну функцію як засіб спілкування та передачі інформації від одного покоління до іншого. На допомогу дослідникам під час аналізу фольклорних зразків у цьому випадку приходять відомості з археології, етнографії, мовознавства. Безперечно, що творів такої давності збереглося не так багато й вони дійшли до нас у досить деформованому вигляді, фрагментарно. У цих зразках фольклору завжди спостерігається виразний мотив протистояння людини руйнівним природним стихіям, небезпечним хижакам, а водночас – усвідомлення себе природною частиною світу, істотою, якій у світі тотемних вірувань¹ кровно близькі окремі тварини, рослини. Деякі художні деталі найдавніших зразків фольклору безпомилково видають час і місце їх виникнення. Наприклад, казка «Кожум'яка» могла з'явитися лише в княжому Києві.

У найдавніші часи види й жанри фольклору ще не були розмежованими: танці, пісня, міміка, нанесення малюнків (ритуальне коло, лінії) на землі, магичні дії, що мали забезпечити вдалий урожай, щасливе полювання, існували як єдине ціле і тільки згодом виокремилися. Імпровізація, оклики й окрики, повторення сприяли наслідуванню й запам'ятовуванню присутніми усього дійства, допомагали гуртом виконати трудові роботи.

Другий етап розвитку українського фольклору припадає на епоху Київської держави. Уперше документально він зафіксований у «Повісті минулих літ», де пропонується легенда про заснування міста Києва, братів Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, знищення княгинією Ольгою вогнем древлянського міста Іскоростеня. «Слово о полку Ігоревім...» також донесло фольклорні відомості про легендарного Бояна, а Галицько-Волинський літопис повідав нащадкам легенду про ще одного народного співця – Митусу, який відмовився складати хвалебні пісні про князя й за це був страчений. У період Київської держави виникли билини та чарівні (фантастичні) казки, окремі з яких дійшли у всій своїй неповторності до нашого часу.

Мова фольклорних творів близька до розмовної. Часто вона передає діалектні особливості того регіону, де створювався народний шедевр. Пісня, легенда, дума донесли до нас не просто інформацію про певні історичні, родинні, побутові події – вони увиразнили пережите окремою людиною так, що й через століття гідний учинок, щирі почуття постають перед очима, як на екрані.

■ «Українська пісня – це геніальна поетична біографія українського народу» (Олександр Довженко)

Українські народні пісні поділяють на календарно-обрядові, родинно-обрядові (весільні пісні, похоронні плачі), коломийки, історичні та ліричні. Останні містять дві групи – суспільно-побутові (козацькі, наймитські, бурлацькі, рекрутські, стрілецькі та ін.) та родинно-побутові (наприклад, колискові). Серед українських пісень різних жанрів великий відсоток жартівливих.

«Пісні – одне з найцінніших наших національних надбань і один із предметів оправданої нашої гордості».

Іван Франко

Загалом науковці налічують триста тисяч українських народних пісень. У фонотеці народних пісень ЮНЕСКО¹ найчисельніше представлені українські. Їх понад п'ятнадцять із половиною тисяч.

¹ **ЮНЕСКО** – спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка працює у галузі освіти, науки, культури, дбає про розвиток, охорону національних культур, їхніх пам'яток.

«Українська мова – наймелодійніша й найголосніша поміж усіма слов'янськими мовами, з великими музичними можливостями. Ніде древо народної поезії не дало стільки смачних плодів, ніде дух народної поезії не відбився настільки виразно й сонячно, як він відбився на піснях українських. Справді, народ, який здатний співати такі пісні і милуватися ними, не міг стояти на низькому рівні освіти».

*Німецький поет і перекладач
Фрідріх Боденштедт (1819–1892)*

Хоча в Україні широко побутували всі жанри фольклору, найбільш поширеним жанром у всі віки була пісня. Не дивно, що цьому жанру присвячено чимало фольклорних збірок і наукових праць професійних фольклористів ХІХ ст. (серед яких Михайло Максимович, Осип Бодянский, Микола Костомаров та ін.), а видатні діячі неодноразово висловлювали найвищу думку про українські пісні. Для народних пісень, крім змісту, велике значення мали ще й мелодії, а їх вважали для себе взірцями навіть найкращі композитори Західної Європи.

Цього навчального року ви поглибите свої уявлення про українську народну пісню, адже програма пропонує вам родинно-побутові пісні й народні пісні-балади та – на тлі давньої української літератури – пісню козака Семена Климовського «Їхав козак за Дунай».

Діалог із текстом

- 1 Що таке усна народна творчість? Які види й жанри характерні для фольклору?
- 2 Перелічіть саме ті ознаки фольклорних творів, які відрізняють їх від літературних текстів.
- 3 У яких літописах княжих часів містяться окремі фольклорні твори наших предків?
- 4 З якої причини усна народна творчість гостро й моментально реагує на всі важливі події в житті народу?
- 5 Чому саме пісня в українській усній народній творчості посідає особливо почесне місце?
- 6 Прокоментуйте одну з наведених у підручнику цитат (на ваш вибір) про українські пісні.

Мистецькі діалоги

- Пригадайте з уроків музичного мистецтва українські народні пісні. У чому виявляються їхні особливості (будова, виконання, характер)? Порівняйте ліричну пісню про кохання із жартівливою. Які засоби музичної виразності допомагають передати настрій творів цих жанрів?

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

■ **«Лірична пісня супроводжує людину все життя, вона органічно злилась з народним життям, щедро насичена побутовими фактами»** (Михайло Грицай)

Родинно-побутові пісні – це ліричні поетично-музичні твори, у яких відображено почуття, переживання, думки окремої людини, пов'язані з її особистим життям, сімейними проблемами й подіями, родинними стосунками.

Тематично родинно-побутові пісні поділяють на чотири групи:

- ▶ пісні про кохання;
- ▶ пісні про сімейне життя, родинні стосунки;
- ▶ пісні про трагічні сімейні обставини;
- ▶ жартівливі пісні.

Пісні про кохання – це, як правило, тексти, у яких ліричні герої ще не побралися, а тільки мріють про спільне щасливе життя, тому цю підгрупу також іменують піснями про дошлюбні взаємини («Ой чий то кінь стоїть», «Ой у вишневому садочку», «Їхав козак містом»). У них переважно розповідається про перші почуття, розчарування, зраду, біль розлуки або роздуми про одруження, проте найчастіше зустрічається мотив нерозділеного кохання. Психологічною напругою, драматизмом ці тексти дуже близькі до балад. Відмінність полягає насамперед у тому, що в піснях про кохання відсутній епічний компонент (сюжетна канва). Увага зосереджена на конкретному моменті, певному емоційному стані.

У **піснях про сімейне життя, родинні стосунки** («Ой там за горою, там за кам'яною», «Чи я в лузі не калина була»), як правило, йдеться про важкі сімейні обставини: нарікання на тяжку долю, нещасливий подружній вибір супутника, а це породжує тугу за справжнім коханням, викликає сльози, розчарування. Радісні мотиви в цій групі пісень поодинокі. Навіть коли сімейне життя не затьмарене серйозними проблемами, оспівується туга жінки за батьківським домом, її печальні думки, породжені довготривалою розлукою з матір'ю, елегійними роздумами над тим, що минає молодість і настає набагато складніший період зрілого життя. Такі твори І. Франко назвав «жіночими невольничими псалмами».

Пісні про трагічні сімейні обставини пов'язані із втратою членів сім'ї (вдовині, сирітські теми). Ліричні герої почуваються самотніми, приреченими («Ой жила я сім літ удовою», «Ой нема гірш нікому»). Найчастіше саме в цих піснях виникає образ билини в полі, яку ламає вітер. Навіть пестливі слова вживаються з метою викликати в слухачів співчуття, підкреслити трагічність і безвихідь ситуації.

«А пісня – це душа. З усіх потреб потреба.
Лиш пісня в серці ширить межі неба.
На крилах сонце сяйво їй лиша.
Чим глибша пісня, тим ясніш душа».

Іван Драч

◀ *Василь Перевальський.*
Ілюстрація до збірки українських
народних пісень (1970)

У **жартівливих піснях** («Ой під вишнею, під черешнею...», «Ой кум до куми залицявся», «Ой що ж то за шум учинився», «Ти ж мене підманула», «Із сиром пироги») найчастіше висміюються лінощі, недбальство, любовні походеньки одружених. М. Закревський¹ зазначив, що в цих піснях

«привілля для веселощів, іронії, дотепу українця, без яких він не може жити. Ця жартівливість тим привабливіша, що вона непідробна, природна; а дотепність, неначе іскра, часто з'являється несподівано і з блиском». У цій групі доволі часто використовується прийом самовисміювання.

◇◇◇◇◇
¹ **Микола Закревський** (1805–1871) – український історик, етнограф, художник, мовознавець і письменник. Видав збірку «Старосветский бандуриста» (1860), у якій було вміщено 190 українських пісень і дум.
◇◇◇◇◇

■ «Хто в любові не знається, той горя не знає»

Мотиви, притаманні пісням про кохання:

- ▶ зародження почуттів;
- ▶ взаємне кохання;
- ▶ нещасливе кохання;
- ▶ розлука;
- ▶ батьківські перешкоди закоханим;
- ▶ втручання ворогів-розлучників;
- ▶ зрада.

Пісням про кохання притаманні такі ознаки:

- ▶ романтичний характер зображення дійсності;
- ▶ гіперболізація душевних драм;
- ▶ сентиментальність (надмірна чутливість).

Завдяки високому художньо-естетичному рівню й важливості проблематики особливу популярність серед народу здобули такі пісні про кохання, як «Місяць на небі, зіроньки сяють...», «Цвіте терен, цвіте терен...», «Ой гиля-гиля, гусоньки, на став», «Ой чий то кінь стоїть». Пісні про кохання мають романтичний характер. Саме тут можна простежити перебільшення й ідеалізацію почуттів, надмірну чутливість ліричних героїв, традиційні художні засоби (постійні епітети, метафори,

порівняння, символи). Доволі часто художньому відтворенню людських переживань сприяють описи пейзажів, які вживаються як паралелізми до внутрішнього стану людини.

«**Місяць на небі, зіроньки сяють...**». Пісня розпочинається описом вечірньої пори. Саме в цей час завершувалася щоденна трудова діяльність. Образи небесних світил служать не тільки для того, щоб створити зорову картину, а й виразити міфологічний зміст. Поеднання місяця і зірок символізує єдність жіночого й чоловічого начал.

Місяць називали князем, молодиком, а красні зорі – це його помічники. В українських колядках місяць і зірки служать натяком на щасливу сім'ю.

У пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють...» оспівано історію кохання, у якій переплелися розлука і така бажана зустріч:

Як ми любились та й розійшлися,
Тепер навіки зійшлися знов.

На тлі нічного пейзажу з'являється образ човна. Він пов'язаний із водною стихією і є уособленням людського життя, непередбачуваних подій. Човен на морі може служити як натяком на самотність, так і на боротьбу людини з життєвими обставинами.

Зорова картина плавно перетікає в іншу сферу – слухову. Хлопець чує голос коханої, яка співає в човні, тому до пісні, яка лунає, використано епітети «мила», «люба». Символами чуттєвої сфери виступає серце козака, яке «мре», та очі дівчини, які «темні, як нічка, ясні, як день».

«**Цвіте терен, цвіте терен...**». Доволі часто в піснях про кохання фігурує мотив зради. Уже сама назва символізує важкі життєві шляхи, перешкоди, страждання. Любов не принесла щастя, а стала важким випробуванням: «Хто в любові не знається, той горя не знає». Ймовірна зрада коханого породжує душевний неспокій. Дівчина тяжко переживає ситуацію невизначеності: «Вечороньки не доїла, нічки не доспала».

Покинута ніби намагається забути коханого і водночас не втрачає надії на його повернення, постійно виглядає його. Психологічна напруга зростає, коли розпач породжує гіркі слова, близькі до прокляття: «Нехай іде, нехай іде, нехай не вернеться...». Підтвердженням народного розуміння зради

▲ Микола Пимоненко. Ревнощі (1901)

як найбільшого гріха звучать слова: «Не дасть йому Господь щастя...». Довірливий тон оповіді переконує слухачів у тому, що дівчина покохала, нехтуючи застереження оточення. Засліплена почуттями, вона, цілком імовірно, обрала не того, кого було варто: «Що всі люди оминали, а ви полюбили».

«**Сонце низенько...**». Мотив зради в коханні звучить і в цій пісні. Закохана дівчина не здатна без великих переживань і страждань пережити людського поговору про женихання її хлопця до іншої: «А твій миленький там за рікою, склонив головку, стоїть з другою». Водна стихія не тільки розділяє закоханих, а й розтинає простір на дві частини – тут, там, колись, тепер. Водночас вона виступає символом плину часу, зміни почуттів, сліз. Дівчина помирає від розчарування і туги. Її смерть оспівано як сон, що забезпечив перехід у краще життя. Коли парубок повертається, він ще не усвідомлює трагічності ситуації.

Пісня оповідає, що наречений накриває мертву дівчину хустиною. Хустина й досі широко використовується у весільних обрядах. В українців існував звичай, за яким дівчина дарувала вишиту хустку своєму нареченому перед розлукою, наприклад воєнним походом. На противагу очікуваному одруженню з'являється образ смерті: «Не встану, милий, гуляй з другою, бо моє серце вже під землею». Варто зауважити, що смерть козака в бою в народних піснях також описується як шлюб: «Не плач, мамо, не журися, / Бо вже син твій оженився: / Узняв собі паняночку – / В чистім полі земляночку».

У пісні «Сонце низенько...» вибудовується уявний діалог між хлопцем і дівчиною, а серце виступає джерелом почуттів, які не можна повернути; використовуються характерні для фольклорних текстів художні засоби: постійні епітети, символи, повтори, звертання, риторичні запитання, зменшувально-пестливі слова. Саме цю пісню частково переробив і використав у п'єсі «Наталка Полтавка» І. Котляревський.

«**Ой під вишнею, під черешнею...**». Жартівливу пісню «Ой під вишнею, під черешнею...» науковці довго вважали фольклорною, аж поки не було виявлено рукопису вертепної драми Йосипа Обонкіона-Баті, про якого сьогодні не знаємо майже нічого: ні років життя, ні місця народження, ні посади. Перекладач його твору з давньої української – сучасний письменник Валерій Шевчук – лише висловлює здогад, що Йосип Обонкіон-Батя – найімовірніше, митець пізнього

Бароко. Як це було характерно для того часу в Україні, автори старалися певним чином залишити згадку про себе, найчастіше першими буквами поетичних рядків увіковічнити власне ім'я та прізвище в художньому тексті, а відповідні букви зумисно виокремлювали графічно, розмальовували чи подавали значно більшими за розміром, ніж інші літери. Тож у творі давньо-

◀ Дарія Войнова. Ілюстрація до жартівливої української народної пісні «Ой під вишнею, під черешнею...» (2013)

українського вертепу «Цар Ірод» пісня «Ой під вишнею, під черешнею...» мала такий вигляд:

ОЙ під вишенькою, під черешенькою
Стояв старий з молодю, як із ягодою.
І просилася, і молилася:
Пусти мене, старий діду,
на улицю погулять.
Ой і сам не піду, і тебе не пущу,
Бо ти ж мене, старенького,
та й покинеш на біду.
Ой не кидай мене, бабусенько моя,
На чужій стороні при лихій годині.
Куплю тобі хатку, іще й сіножатку,
І ставок, і млинок, і вишневенький садок.
Ой не хочу хатки, ані сіножатки,
Ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка.
Бо ти, старий дідуган, зігнувся, як дуга,
А я молоденька, гуляти раденька.
Ти в запічку: «Кахи-кахи!»
Я з молодим: «Хихи-хихи!»

Цю пісню на нижньому поверсі вертепної скриньки виконував Дід, залицяючись до Баби, яка, проте, аж ніяк не асоціювалася з молодю дружиною підстаркуватого чоловіка, про яких ідеться в народній пісні, що суттєво відрізняється від первинного авторського тексту. Віками відшліфована багатьма виконавцями фольклорна жартівлива пісня виразно засвідчує, що молодиця аж ніяк не є старою, тому слова «Ой не кидай мене, бабусенько моя, / На чужій стороні при лихій годині» народ замінив іншими, більш доречними й промовистими: «Бо ти мене, старенького, покинути хочеш». Також перший рядок пісні «Ой під вишенькою, під черешенькою» пристосовано для пісенного виконання більш вдалимими словами: «Ой під вишнею, під черешнею...». До того ж стояти можна під високим деревом, а не тоненьким одно- чи дворічним саджанцем, як засвідчувала пестлива форма відповідних слів цього твору в тексті вертепної драми.

Пісня побудована у вигляді діалогу, і хоч основна партія в ній належить заможному чоловікові, який переконаний, що матеріальні цінності в житті найважливіші, прихована в підтексті твору жіноча неволя в такому нерівному за віком і посагом подружжі викликає співчуття у виконавців та слухачів, тому персонажа пісні народ уявляє як комічного невдачу, акцентуючи на його безпорадності навести лад у своїй сім'ї, і водночас неприхованому заграванні його шлюбної дружини з молодими чоловіками чи парубками в присутності діда.

Жартівливі пісні – особлива група надзвичайно цікавих перлин цього жанру в українському фольклорі. Вони однозначно свідчать про життєрадісний характер нації, вміння кепкувати з усього, що не відповідає моральним устоям і нормам.

Крім загальновідомої «Ой під вишнею, під черешнею...», ілюстрації до якої на паперових килимках висіли на стінах мало не кожної селянської хати, до жартівливих пісень належать не менш колоритні й популярні, такі як «Ой там на товчку,

на базарі жінки чоловіків продавали», «Ой що то за шум учинився, що комар та й на мусі оженився». Якщо в першій із цих двох добрим гумором відзначено силу характеру українських жінок, які домінують у сім'ї і часто верховодять власним чоловіком, то друга пісня в дещо прихованій формі висміює Катерину II і Григорія Потьомкіна.

Жартівливі куплети зустрічаються в козацьких та історичних фольклорних співанках. Наприклад, у пісні «Ой на горі женці жнуть» йдеться про типового козарлюгу часів гетьмана Дорошенка, якогось Сагайдачного, який нібито ні з сього, ні з того покинув осіле родинне життя, свою сім'ю і подався в запорожці, а тому «проміняв жінку / на тютюн та люльку, / необачний».

Основними ознаками жартівливих пісень є гумор, іронія, змалювання комічних ситуацій, тому навіть у наші дні вони користуються особливою популярністю у виконавців-співаків та вдячних слухачів.

Діалог із текстом

- 1 На які тематичні групи поділяють родинно-побутові пісні?
- 2 Назвіть, наводячи приклади, найпоширеніші мотиви народних пісень про кохання.
- 3 Які художні засоби найчастіше використовують у піснях про кохання? Наведіть приклади.
- 4 Наведіть приклади зорових і слухових образів у пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють...». Яка їхня роль у цьому фольклорному тексті?
- 5 Чи притаманна пісні «Сонце низенько...» символіка? Аргументуйте відповідь.
- 6 Хто з ліричних персонажів пісні «Ой під вишнею, під черешнею...» вам найбільше імпонує? Чому саме?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте зображення. Які художні засоби використовує митець, щоб привернути увагу глядача до кущів розквітлого терну? Як ви думаєте, чому народна пісня про любов і зраду торкається саме терну? Яку символічність несе терен у Біблії?

Йосип Бокшай.
Терен цвіте (1997) ►

- 2 За допомогою Інтернету або інших джерел інформації знайдіть 2–3 картини (на ваш вибір), якими можна проілюструвати народні пісні про кохання. Укажіть назву, автора і рік написання мистецького твору. Опишіть картину, яка вам найбільше імпонує.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ

■ «Епос нещасних людських доль» (Олексій Дей)

Схожість до родинних пісень виявляється в піснях-баладах. Їх ще образно називають пісенними повістями, оскільки балади поєднують у собі елементи всіх родів літератури.

Балада – це ліро-епічний жанр фольклорної й літературної творчості фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового характеру з драматичним сюжетом.

Основні ознаки балади:

- ▶ сюжетність;
- ▶ незвичайні, фантастичні події, метаморфози;
- ▶ персонажами виступають лише люди;
- ▶ трагізм;
- ▶ драматичність (театральність).

Відображення переживань і почуттів героїв зближує балади з лірикою; наявність стислої сюжетної лінії – це виразний прояв епічності; конфлікт, напруженість, трагічність подій – відголоски драми. В основі ліричних сюжетів такого типу пісень часто лежать незвичайні, фантастичні події. Для пісень-балад майже завжди характерний прийом метаморфоз. Незвичайністю зображуваного балади відрізняються від ліричних пісень на суспільно-побутові чи родинно-побутові теми, у яких події не виходять за рамки буденного життя. Наявність елементів витвореного барвистою уявою, насправді нереального, споріднюють народні пісні-балади з так званими чарівними казками. Проте баладні дійові особи, як правило, тільки люди. Події, які з ними відбуваються, не мають ні фантастичної форми, ні загальнодержавного значення, що характерно для героїчного епосу. У баладах часто зображується сімейний побут, особисте життя людей. Це відрізняє балади від билин, дум та історичних пісень, у яких переважно йдеться про справи суспільної ваги.

Існує кілька класифікацій балад. Найбільш поширеним є поділ за сюжетно-тематичним принципом і типами конфліктів. Найдетальнішу класифікацію балад в українській фольклористиці розробив Олексій Дей у праці «Українська народна балада». Науковець усі українські балади за характером людських взаємин і конфліктів поділив на три великі групи:

- 1) про кохання та дошлюбні відносини;
- 2) про сімейні взаємини й конфлікти;
- 3) взаємини і конфлікти на тлі соціальних та історичних обставин.

Сучасні дослідники поділяють останню групу на дві окремі й у рамках кожної з них виділяють тематичні цикли.

■ «Ой летіла стріла з-за синього моря...»

За жанром «Ой летіла стріла» – народна пісня-балада. Розпочинається вона характерним для багатьох фольклорних українських співанок вигуком «ой», який мовознавці класифікують як емоційний супровід сказаного, реакцію людини на несподівану подію. Образ стріли відсилає до певної історичної епохи і стає уособленням протистояння. Самі ж події відбуваються «за синім морем». Такі часопросторові виміри доволі часто зустрічаються в казках. У тексті балади вони породжують атмосферу загадковості, таємничості і непередбачуваності. Проте центральним місцем дії все-таки стає простір рідної землі, який часом навіть звужується до території власної домівки.

Метафоричне падіння стріли на вдовинім полі підкреслює трагічні наслідки подій. У пісні-баладі це своєрідна експозиція. Лексема «вдова» вказує на відсутність у сім'ї чоловіка – годувальника, опори, очільника роду, а стріла знаменує нову втрату – вдовиного сина як продовжувача роду.

Для українців особливо важливим є обряд поховання та оплакування померлих. Згадка про те, що вдовин син загинув далеко від дому і «немає нікого плакати по ньому», поглиблює трагізм ситуації. У тексті балади мотив втрати реалізується через образ трьох зозуль. Зозуля в українському фольклорі виступає посередником між світом живих і мертвих, згідно з народними віруваннями, найчастіше стає символом суму, вдівства, сирітства.

У пісні-баладі «Ой летіла стріла» мотив перевтілення пов'язаний із оплакуванням дорогої серцю людини. Трагізм утрати уособлюють три «зозулі»: мати, сестра, кохана. Це жінки, які відіграли особливу роль у долі й житті померлого козака. Три – число єдності, досконалості. Його називають магічним, пов'язують із моделлю Всесвіту. У фольклорних текстах воно може нести зловісний характер. Троїстість пронизує увесь текст балади, творить кульмінацію тексту. Мати-зозуля сідає біля голови сина, біля серця козака сідає зозуля-кохана, а біля ніг – сестра. Хоча всі жінки-зозулі відчують непомірну втрату, проте тут присутня своєрідна градація переживань. Вони вічні для матері, тимчасові для сестри, епізодичні для коханої. Градація проявляється не тільки в часовій площині, а й конкретизується через результат пролитих сліз:

Де матінка плаче,	Там слізок криниця;
Там Дунай розлився;	Де плаче миленька,
Де плаче сестриця,	Там земля сухенька.

Саме цей уривок у літературознавстві часто трактують як розв'язку. Проте не варто забувати про завершальний фрагмент тексту, який зберігся в деяких варіантах пісні. Він містить інформацію про долю дівчини убитого козака, яка ніколи не буде щасливою з іншим, бо втратила свою Богом дану пару. У цих рядках також збережено класичний принцип троїстості (субота – неділя – понеділок):

В суботу сваталась,
В неділю вінчалась,
А в понеділок
Нагайка шуміла
Коло її тіла.

■ «Ой на горі вогонь горить...»

Через стихію вогню як провісника чи символу несподіваного нападу ворога пісня-балада передає тривогу оборонців. Помітивши чужинців, сторожовий козак у степу на «фігурі», тобто заздалегідь збудованій вежі, запалював сигнальний вогонь. Отже, він не тільки попереджав побратимів, а й першим вступав у нерівний бій.

Символом смерті найчастіше виступає образ ворона. В українській міфології ворон вважається зловісним птахом, що пов'язаний зі світом мертвих. На підступність і жорстокість птаха вказує чорний колір оперення, хижість. У національному українському фольклорі образ ворона з'являється переважно тоді, коли йдеться про загибель козака в чужому краї, на полі бою. Водночас ворон володіє великим життєвим досвідом, може передбачати події, давати поради, приносити звістки, завжди трагічні. Подекуди вірили, що саме цей птах охороняє скарби й тіла убитих воїнів. Іноді образ ворона (ворони) використовують як уособлення прихованих злих намірів, ворожої сили.

У пісні-баладі «Ой на горі вогонь горить» присутній і образ коня. Сучасний науковець Валерій Войтович, досліджуючи українську міфологію, підмітив, що кінь, за народними віруваннями, також поєднує світ живих і мертвих. Про сакральність цієї тварини та шанобливе ставлення до неї свідчать факти, що не тільки в українців, а й у багатьох інших народів бойових коней хоронили на спеціальних помостах і насипали над ними кургани, наче над воїнами, адже ці тварини неодноразово рятували життя своїм наїзникам.

В українських народних віруваннях кінь – це символ витривалості, нескореного духу, степової волі. Він найкращий товариш козака, свідок усіх його переживань і почуттів. Не дивно, що дівчина, яка вірно кохає хлопця, перш за все піклується про його коня. Повернення коня без вершника вказує на загибель його власника. Саме кінь має передати сумну звістку матері, яка покладає на сина великі надії. Протиставлення материних мрій жорстокої дійсності додає драматизму змальованому подіям.

Фінальна частина пісні-балади побудована на основі паралелізму:

Візьми, мати, жита жменю,	Коли тее жито зійде,
Посій його по каменю.	Тоді син твій з війська прийде.

Жито в народних віруваннях символізує життя, на що вказує спільний корінь цих слів. Проте зерно, не давши сходів на безплідному камені, гине. Остаточною вказівкою на трагічну розв'язку в тексті служать слова:

Нема жита, вода змила,
Нема сина, куля вбила.

Текст завершується повтором двох перших рядків, і це створює кільцеву композицію.

▲ Юрій Журка. Сторожова вежа

Діалог із текстом

- 1 Які основні ознаки української фольклорної пісні-балади ви можете перелічити? У відповіді використуйте приклади з вивчених пісень-балад.
- 2 Яким чином у народній баладі поєднані елементи всіх трьох родів літератури?
- 3 Чому, на вашу думку, Олексій Дей назвав українські балади «епосом нещасних людських доль»?
- 4 Заповніть таблицю, вписуючи назви відомих вам фольклорних творів до відповідної тематичної групи.

Тематичні групи народних пісень	Назва пісні
Історичні пісні	
Козацькі пісні	
Стрілецькі пісні	
Весільні пісні	
Ліричні пісні про кохання	
Ліричні або жартівливі пісні про напружені сімейні стосунки чоловіка й дружини	
Ліричні або жартівливі пісні про непорозуміння між невісткою і свекрухою	
Колискові пісні	
Колядки і щедрівки	
Веснянки	
Соціально-побутові пісні	
Пісні-балади	
Коломийки	

- 5 Вивчіть текст однієї української пісні-балади (на ваш вибір) напам'ять.

Діалоги текстів

- Пригадайте балади, які ви вивчали на уроках зарубіжної літератури. Назвіть ознаки, які єднають їх з українськими народними баладами.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину українського художника Опанаса Сластіона (1855–1933) «Проводи на Січ». До яких народних балад вона може бути ілюстрацією? Який настрій панує на цій картині? Які художні засоби використав митець, щоб передати цей настрій?
- 2 Як саме сучасний художник Юрій Журка у своїй картині «Сторожова вежа» зумів передати дух епохи?
- 3 Пригадайте з уроків музичного мистецтва, різновидом якого музичного жанру є балада. Знайдіть в Інтернеті або інших джерелах аудіозапис української народної балади і простежте, як змінюється розвиток мелодії, ритм і темп виконання в ній.

▲ Опанас Сластіон. Проводи на Січ (1898)

«Ми повинні більше уваги приділити літературі Київської Русі, досліджувати нашу дорогоцінну спадщину, активна присутність якої відчувається в усій українській літературі наступних століть» (Олекса Мишанич)

Стиль – це стійка єдність художніх принципів, прийомів і виражальних засобів, використаних у художніх творах. Стиль охоплює тематичні, сюжетно-композиційні та мовні особливості, системи образів. Якщо окремим епохам притаманні свої провідні стилі, то їх називають стилями епох.

¹**Критерій** – міра визначення й оцінки певного явища.

вважають періодизацію літературного процесу, запропоновану українським істориком і літературознавцем Дмитром Чижевським (1894–1977) у 1956 р. Він поділяє український літературний процес на 9 періодів, п'ять із яких – давня українська література. Цю класифікацію сьогодні вважають найбільш прийнятною під час вивчення давньої української літератури.

Періодизація давньої української літератури (за Д. Чижевським)

1. Доба монументального стилю (X–XI ст.).
2. Доба орнаментального стилю (XI–XIII ст.).
3. Переходова доба (XIV – середина XV ст.).
4. Ренесанс і Реформація (середина XV – кінець XVI ст.).
5. Доба українського Бароко (кінець XVI – XVIII ст.).

Розвиток державності, управлінської діяльності, утвердження міжнародних зв'язків зумовив поширення писемності на Русі. Із запровадженням християнства на перше місце виходить книжний формат писемності. Чому? Для поширення й утвердження християнського віровчення по всій території Русі необхідні були церковні книги, які використовували б під час богослужінь.

Перші українські рукописні книги – **перекладні**. Вони мали суто релігійний характер і зміст (ідеться передусім про Книгу книг – Біблію). Поступово до перекладів залучали не лише церковні книги, а й художні твори, праці з історії, астрономії, географії тощо. Таким чином, перекладну літературу можна поділити на *церковно-релігійну* і *світську*.

Перекладна література – сукупність текстів, спочатку написаних однією мовою, а потім перекладених іншими.

Новим етапом розвитку українського письменства вважають створення власних **оригінальних** літературних творів, які мали своїх авторів. Такі книги висвітлювали питання, що були актуальними для населення Русі. Йдеться, зокрема, про повчання, життєписи видатних духовних діячів. Автори оригінальних творів зосереджували свою увагу на принципах християнської моралі, виховних ідеалах молоді Русі, а також оцінювали діяння державних правителів.

Оригінальна література – самобутня література, яка має всі ознаки творів, самостійно написаних митцями завдяки їхнім власним непересічним талантам.

За тематикою та сферою використання давні писемні твори поділяють на:

- 1) богослужбову літературу;
- 2) літературу релігійного змісту для читання;
- 3) світську літературу (збірники законів, літописи).

*Взірець перекладної
літератури – Біблія*

■ «Біблія – це найкращий дар, даний людині Богом»

(Авраам Лінкольн)

Головний твір перекладної літератури – Біблія, яку вважають однією з найдавніших пам'яток світового письменства.

Біблія – збірник сакральних¹ текстів, які стали джерелом Божого Одкровення для християн. Назва походить від грецького слова βιβλίον – «сувій», «книга». Біблію як комплекс книг створювали майже тисячоліття (XII ст. до н. е. – II ст. н. е.) понад сорок авторів із різних земель (Азії, Африки, Європи). Усі вони – представники різних соціальних станів, які проживали в різних умовах. Були серед них царі і хлібороби, філософи і рибалки, лікарі і міністри, митники і полководці, юнаки і сивобороді старці. Мойсей, натхненний Святим Духом, писав у пустелі, Даниїл – і в царському палаці, і в час затишшя на полі бою, Єремія та Павло – навіть у темниці, Лука – під час подорожей. Написане ними вражає точно передає події, що добре видно при зіставленні й порівнянні окремих книг Біблії. Переписували і збирали ці книги воедино ще майже тисячоліття, аж поки в X–XII ст. вона не з'явилася в Києві.

¹ **Сакральний** (від лат. *sacrum*) – священний; найчастіше цей термін стосується релігійного тексту або церковного ритуалу.

Біблію утворюють дві самостійні частини, в назвах яких використане слово **Завіт (Заповіт)** – з єврейської *bərit* і грецької *διαθήκη* – «угода», «союз».

Старий Завіт (містить 50 книг) – це фактично довголітня історія життя давніх євреїв з детальним описом побуту, етнографії, воєн, міграції, укладу життя, моралі, звичаїв і традицій. Старий Завіт містить головні істини – настанови, передані людям Богом через Мойсея, сповіщає план спасіння обраного народу.

Як візирець літератури стародавнього Сходу (а саме такими є особливо поетичні розділи першої частини Біблії: книга Буття, книга Псалмів, Пісня Пісень), Старий Завіт цікавить і сучасного читача, адже для того щоб збагнути події сьогодення, знати новітню історію – замало. Треба вміти перейматися думками й почуттями народів, які жили дуже давно, воювали, страждали, вистоявали в надзвичайних труднощах своє право на майбутнє і залишили про себе в книгах роздуми й уявлення про світ.

У перших розділах книги Буття подано історію створення світу, опис раю – прекрасного саду Едему, перебування в ньому перших людей Адама і Єви, їхнього гріхопадіння й вигнання з раю, розповідь про життя нащадків Адама і Єви, все-світній потоп, порятунок родини Ноя, зведення Вавилонської вежі, розселення нащадків трьох Ноевих синів: Сима, Хама та Яфета, від яких походять усі народи світу. Що цікаво й важливо, відразу ж після гріхопадіння перших людей – Адама і Єви – повідомляється про майбутній прихід Спасителя.

Друга половина книги Буття знайомить нас із життям Авраама і його родини. Докладно описано історію Йосифа. Проданий братами в неволю, він стає найвищим єгипетським царедворцем, розпорядником майна фараона і завдяки цьому рятує батьківську родину від голоду. Наступні чотири книги П'ятикнижжя описують

◀ *Поль Гюстав Доре. Мойсей спускається з гори Синай зі скрижалями Завіту. Гравюра до Біблії (1866)*

вихід євреїв з Єгипту. Головною подією виявляється отримання Мойсеєм Закону (Божих Заповідей) на Синайській горі. Подорож до обіцяної Богом землі триває сорок років, аж доки природною смертю не помирає покоління вихованих у Єгипті євреїв-рабів, які неодноразово були готові повернутися до ситого рабства («м'ясних казанів»), і не виростає нове, національно свідоме та готове до державотворчих діянь покоління вільних від народження людей. Щоб прискорити входження свого народу, який готовий збунту-

ватися й відмовитися від високої мети, Мойсей вступає в жорстку суперечку з Богом, гине через свою непокірність, але в останні хвилини життя бачить Землю Обітовану й отримує підтвердження, що народ її незабаром здобуде.

Новий Завіт (містить 27 книг) трактують як благодать, союз любові Бога і людей. Ця книга складається з чотирьох Євангелій (законодавчих книг). Також до Нового Завіту входять розповіді про діяння святих апостолів і послань апостола Павла, Петра, Йоана Богослова, Юди, а також Одкровення Йоана Богослова, або Апокаліпсис (пророча книга про кінець світу). Назва Євангеліє (грец. Ευαγγέλιον) дослівно перекладається як «добра новина». Чотири Євангелія написані учнями Ісуса Христа: Матвієм, Марком, Лукою та Йоаном. Вони розповідають про життя Христа – від народження до воскресіння. Книга діянь святих апостолів починається з розповіді про вознесіння Господнє та зіслання Святого Духа на учнів Христа. Апостольські послання – це листи апостолів як до окремих громад, так і до всіх віруючих.

■ Біблійні легенди і притчі

У Біблії широко використовуються такі літературні жанри, як міф, молитва, легенда, притча, кожен із яких має виразний елемент повчальності, є своєрідною настановою, пам'яткою для людини у складних ситуаціях її життя. Проте основними вкрапленнями в тексти Святого Письма вважають саме легенди і притчі.

Легенди – невеликі за обсягом фантастичні оповіді міфологічного, апокрифічного чи історико-героїчного змісту з обов'язковою спрямованістю на вірогідність зображуваних подій та побудовою сюжету на основі таких композиційних прийомів, як метаморфоза, антропоморфізм¹. Як фольклорним, так і біблійним та літературним легендам притаманні драматизм і водночас незмінність, остаточна завершеність сюжету.

Жанровими відмінностями основних частин Біблії є те, що для Старого Завіту найбільш характерними є легенди, а в Новому Завіті для повчань і настанов використовують притчі, які найчастіше звучать з уст Ісуса Христа, рідше – з уст апостолів.

У цих текстах людське життя подається крізь призму стосунків із Богом.

1 **Антропоморфізм** – персоніфіковане уподібнення явищ або стихій до людини.

Притча – жанр алегорично-дидактичної (виховної) оповіді, що своїм повчальним змістом тяжіє до мудрості релігійно-філософського плану.

Порівняння подій та людських учинків у притчах наповнені символічним значенням. На відміну від байки, для притчі характерна стислість і влучність викладу, допускається навіть відсутність розгорнутої сюжетної дії; притча ніколи не висміює, не зображує сатирично події та явища.

Загальновідома **легенда про Вавилонську вежу** міститься в Книзі Буття. Експозиція (передмова, попередні події) до цього твору оповідає читачам, що після всесвітнього потопу нащадки Ноя оселились у месопотамській долині. Їхнє життя було безбідним, і це

породило пиху та гординю, тож люди вирішили дорівнятися до Бога й побудувати вежу до самого неба. Закономірно, що Господь розгнівався і покарав будівничих тим, що вони несподівано почали розмовляти різними мовами, не змогли порозумітися й покинули розпочату справу. Саме з цієї біблійної легенди бере початок метафора «Вавилон», що означає сум'яття, безлад, а також фразеологізм «вавилонське стовпотворіння» – як справа, яка ніколи не буде завершена. Сучасні археологи довели, що в основу біблійної легенди покладені справжні історичні події. Вавилонська вежа, або зикурат Етеменанкі («Наріжний камінь небес і землі»), справді існувала у II тис. до н. е.

Легенда про Мойсея пов'язана з історією митарств¹ ізраїльського народу. Єгипетські фараони злякалися, що ізраїльське плем'я може стати надто великим і небезпечним для існування їхньої держави, тому влада посилала військових убивати в єврейських сім'ях новонароджених дітей. Однак єврейська родина три місяці переховувала своє немовля. Дочка фараона випадково знайшла хлопчика й дала йому ім'я «Моисе», що означає «виловлений із води». Саме Мойсеєві судилося стати врятованим з єгипетського полону, дивовижним чином перейти по дорозі тяжких сорокарічних мандрів пустелею довести свій народ до обіцяної Богом території, на якій євреї почувалися вільними.

Насичена різноманітними подіями біографія Мойсея відображена у чималій кількості цікавих оповідей, уміщених на сторінках Біблії.

Притча про блудного сина – одна з найвідоміших. Блудний син – це символ гріховності, а батько – уособлення Божої любові та милосердя. Упадок і навер-

▲ Пітер Брейгель-старший.
Зведення Вавилонської вежі (1563)

¹ **Митарства** – тяжкий перебіг подій, великі труднощі, випробовування.

Діалог із текстом

- 1 Які події вплинули на розвиток книжної писемності Русі? Що лягло в основу перекладної й оригінальної літератури давньої Русі-України?
- 2 Що ви довідалися про Біблію як Книгу книг?
- 3 Які події висвітлено в Старому Завіті, а які – в Новому?
- 4 Що ви можете сказати про значення Біблії у вихованні культури поведінки, прищепленні молодому поколінню поваги до моралі?
- 5 Прокоментуйте висновок про Святе Письмо, зроблений сучасним професором-теологом Йосипом-Тодосієм Сележаном: «У цій книзі вміщено універсальне послання – до всіх людей і до кожного зокрема. Це книга, яку з користю прочитає і дитина, і вчений муж».
- 6 Які літературні жанри характерні для Старого і Нового Завітів?
- 7 Пригадайте, на які різновиди поділяють фольклорні легенди. Назвіть відомі вам народні легенди. Які біблійні легенди ви знаєте?
- 8 Від чого застерігає людство легенда про Вавилонську вежу?
- 9 Розкрийте зміст і приховані смисли відомих вам легенд про Мойсея.
- 10 З якої причини Мойсей розбив скрижалі – кам'яні таблиці із Заповідями Божими? Що саме спонукало біблійного пророка до такого вчинку?
- 11 Подискутуйте з однокласниками, чи актуальні сьогодні Божі Заповіді, які отримав Мойсей на горі Синай. Належно аргументуйте свою думку.
- 12 Які ознаки характерні для жанру притчі? Назвіть основні відмінності між притчами і байками.
- 13 Чим саме притча відрізняється від легенди?
- 14 Які літературні твори-притчі ви читали в попередніх класах?
- 15 Чим цінна для нинішніх поколінь біблійна притча про блудного сина? Чого саме вона вчить?

Діалоги текстів

- 1 Які українські і зарубіжні письменники зверталися до біблійної тематики? Складіть перелік відомих вам творів.
- 2 Знайдіть і прочитайте вірш Ліни Костенко «Перш, ніж півень запіє». Поміркуйте над тим, як поетеса проінтерпретувала біблійну оповідь про відречення апостола Петра від Ісуса Христа. Яка основна думка цього вірша? У чому полягає авторська позиція в цьому творі?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину Пітера Брейгеля-старшого «Зведення Вавилонської вежі» (с. 27) і спробуйте довести, що будівництво легендарної вежі було масштабним і величним.
- 2 Як ви вважаєте, чому художник Рембрандт наголошував, що головні герої на картині «Повернення блудного сина» (с. 28) втілюють його самого в різні періоди життя: блудний син – у роки юності, його брат – у роки зрілості, батько блудного сина – на старість? Чи міняється характер і погляди людини на світ і людські вчинки з роками? Чому?

Переклади Біблії

■ «Щоразу, коли Писання отримувало вільний доступ до народу його рідною мовою, воно незмінно вивільняло дивну силу»
(Йосип-Тодосій Сележан)

Біблія стала першою книгою у світі, з якої здійснили переклад. Цей переклад називається **Септуагінта**, що з латинської мови перекладається як «сімдесят» (інша назва Олександрійська Біблія). За легендою, для перекладу Біблії із Єрусалима прибуло 72 перекладачі, яких поселили на острові Фарос, де впродовж 72 днів кожен індивідуально здійснював переклад, будучи повністю ізольованим від інших перекладачів, але всі 72 тексти перекладів несподівано збіглися слово в слово.

За інформацією сучасних енциклопедій, повний переклад Біблії вже здійснено понад 250 мовами світу, окремі книги Святого Письма перекладено 740 мовами та діалектами, що в цілому становить близько 1000 перекладів.

Цікаво знати!

Найстарішим примірником Нового Завіту вважається датований 900 р. н. е. Оскільки Старий Завіт закінчувався 400 р. до народження Ісуса Христа, то виходило, що розрив у часі між двома частинами Біблії становив аж 1300 років. Це давало змогу скептикам сумніватися в автентичності Біблії. Але в 1947 р. хлопчик-пастух у печері біля Єрихону знайшов добре збережені протягом віків пергаментні сувої у глиняних амфорах. На основі цієї знахідки було відтворено 500 текстів, яких не вистачало раніше.

На українських землях перші переклади Біблії здійснювали з текстів-посередників, що вже перекладалися в Болгарії і Моравії (тут слов'янська писемність виникла раніше). Лише згодом, за часів Ярослава Мудрого, Біблію перекладали з оригінальних мов: давньоєврейської, грецької і латинської.

Спочатку були перекладені церковнослов'янською мовою окремі частини Біблії – це пам'ятки, відомі під назвами Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, Архангельське Євангеліє, пізніше – Пересопницьке Євангеліє. Тогочасні тексти були написані кирилицею², найчастіше уставом (усі літери великі, квадратні, не зв'язані між собою) або півуставом (літери менші, виписані не так старанно, як в уставі).

Більш ранньою, але не датованою, є кирилична частина так званого **Реймського Євангелія**. Книга отримала свою назву завдяки князівні Анні Ярославні, яка в середині XI ст. вивезла книгу як придане до міста Реймса – тогочасної сто-

лиці Франції і резиденції її чоловіка – французького короля Генріха I. Відтоді і до XIX ст. на Реймському Євангелії присягали французькі королі. Збереглися 16 аркушів цього оригінального Євангелія. У XIV ст. старовинний рукопис перебував у Чехії. Тут до кириличного Євангелія приєднали глаголичне. У такому вигляді ця книга нині зберігається у Франції як раритет³, безцінна пам'ятка слов'янської літератури.

¹ Автентичність – справжність.

² У давню кирилицю ввійшли 24 літери грецького алфавіту та 12 знаків на позначення характерних звуків суто слов'янської фонетичної системи.

³ Раритет – рідкісна, особливо цінна для встановлення історичної правди річ.

Остромирове Євангеліє (1056–1057) містить євангельські читання на неділі чи релігійні свята, переписане зі староболгарського оригіналу дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Книга – великого формату й обсягу (35×30 см, 294 с.), виписана на пергаменті уставом, прикрашена кольоровими мініатюрами, заставками з орнаментами рослинного типу, ініціалами із рисами людських облич, а також тіл реальних і фантастичних тварин та птахів.

Пересопницьке Євангеліє (1556–1561) написано архимандритом Пересопницького Пречистенського монастиря на Волині Григорієм. Вага цієї безцінної книги у вишуканій оправі становить 9 кг 300 г. На Пересопницькому Євангелії присягають усі президенти України, відколи було проголошено незалежність нашої держави в 1991 р.

Перше друковане видання Біблії здійснив в Острозі **Іван Федоров**¹ у 1581 р. Це видання йменують **Острозькою Біблією**. Вона перекладена церковнослов'янською мовою знавцями старогрецької мови, а також на основі латинського тексту Септуагінти. Переклад сучасною українською мовою Острозької Біблії здійснив у 2003 р. греко-католицький священик **Рафаїл Турконяк**, присвятивши цьому 30 років життя і на завершальному етапі своєї праці використавши найсучасніші комп'ютерні програми для перекладу.

▲ Прижиттєвий портрет Анни Ярославни з королівським берлом і лілією у руках

¹ **Іван Федоров** (між 1510–1530–1583) – український першодрукар. Разом із білорусом Петром Мстиславцем у Москві надрукував першу книгу – «Апостол» (1564). Переслідуваний російським духовенством і боярами, після спалення друкарні й реальної загрози для життя змушений був рятуватися втечею з Росії. У Львові відкрив свою друкарню. Тут побачили світ друковані книги «Буквар» з граматикою (1574) і «Апостол» (друге видання).

▲ Євангеліст Лука.
Мініатюра з Остромирового Євангелія

▲ Ініціали в Остромировому Євангелії

«Кулішева Біблія – перший канонічний переспів українською і, за свідченням учених, один із найкращих серед слов'янських. Переклад демонструє все багатство нашої мови, навіть єврейські імена звучать на український манер, приміром, Марко, Яків, Петро, Наум, Архип. Прочитавши її, Павло Загребельний дійшов висновку, що не українці створили свою мову, а вона – українців».

Анна Полегенько

мовами. П. Куліш прибув до Відня й разом із І. Пулюєм здійснив один із найкращих перекладів у слов'янському світі всіх чотирьох Євангелій.

У 1885 р. Англійське біблійне товариство погодилося оплатити видання Нового Завіту українською мовою. Так Кулішів та Пулюїв переклад побачив світ, а через п'ять років його було перевидано ще раз. Окрилений успіхом П. Куліш узявся за переклад Старого Завіту, а І. Пулюй самостійно переклав «Псалтир», який видав 1902 р.

Після смерті П. Куліша в 1897 р. його дружина передала незавершений переклад Старого Завіту поміщикові-меценатові Василю Тарновському, який зумів

залучити до справи перекладу Святого Письма письменника **Івана Нечуя-Левицького**. Саме він здійснив переклад восьми книг Біблії. Коректуру (вичитування й виправлення тексту) цього перекладу також робив І. Пулюй. На жаль, повне видання Біблії українською мовою тривалий час не могли здійснити ні у Відні, ні навіть в Англії. Композитор Микола Лисенко пропонував розпочати в Україні збір коштів на це видання. Нарешті Біблію українською мовою таки видали у Відні накладом Англійського біблійного товариства. На її титульному аркуші було видруковано: «Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького, І. П. Пулюя. Відень, 1903».

У 1903 р. у Львові вийшов друком переклад українською мовою Нового Завіту, здійснений **Олександром Бачинським**². Повний переклад Біблії зробив і **Іван Огієнко**³ (митрополит Іларіон), аргументувавши це так: «Рідна мова – шлях до Бога, шлях найкоротший і найкращий». Через поневіряння і надзвичайно важкі життєві випробування долею переклад Івана Огієнка побачив світ аж у 1962 р.

«Перший переклад Куліша, якому він віддав вісімнадцять років життя, згорів разом з хутором... Вагон з архівом Огієнка, де був також переклад Біблії, згорів на теренах Європи у Другу світову війну».

*Український письменник
Олександр Гига*

¹ **Іван Пулюй** (1845–1918) – український фізик і електротехнік, винахідник, публіцист, громадський діяч.

² **Олександр Бачинський** (1844–1933) – доктор богослов'я, відомий церковний діяч, видавець, перекладач, педагог, письменник.

³ **Іван Огієнко** (1882–1972) – український учений, політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, історик церкви, педагог, член Наукового товариства імені Тараса Шевченка, перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (тепер це Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка). Після смерті дружини І. Огієнко прийняв чернечий постриг і отримав ім'я Іларіон. Спочатку був піднесений у сан архієпископа, а потім – митрополита.

Іван Хоменко (1892–1981) – греко-католицький священник, чернець. Народився на Вінниччині наприкінці XIX ст. У юності І. Хоменко вчився в Київському університеті. У часи УНР працював у складі посольства у Відні в міністерстві закордонних справ, згодом – слухав лекції у Віденському університеті, викладав у гімназіях та цьому вищому навчальному закладі.

«Куліш, Пулюй і Нечуй-Левицький були першовідкривачами. Вони не просто мали виконати гігантську перекладацьку й редакторську роботу, а й мусили самі створити мовну традицію перекладу сакральних текстів, закласти основи конфесійного стилю нової української мови».

Переклад Біблії І. Хоменка вперше був виданий у Римі 1963 р. Уже після смерті перекладача вийшли друге і третє видання. Переспіви Біблії творять і сучасні українські поети (зокрема, Микола Карпенко, Тетяна Яковенко).

Перехідними від перекладних до оригінальних творів давньоруської літератури вважають «**Ізборники Святослава**» (1073 і 1076 рр.) – рукописні хрестоматії киеворуської доби, що містили різні вислови, уривки з богословських творів тощо.

«Ізборник Святослава» вважається другою за давністю рукописною книгою княжих часів після Остромирового Євангелія. Переписаний дияконом Йоаном та ще однією невідомою особою зі староболгарської мови для князя Святослава.

Ця книга з 383 статей та виписок релігійного, філософського, історичного та художнього змісту становить збірку відомих літературних і релігійних грецьких творів IX ст., які вже було перекладено з грецької мови болгарською для царя Симона.

«Ізборник Святослава» (1076), переписаний і упорядкований Йоаном, містить уривки творів грецьких авторів, частково перекладені з грецької мови, а частково взяті з інших рукописів, зокрема з «Ізборника Святослава» 1073 р. У 1076 р. переписувач уже виступає співавтором збірника, який відрізняється мовою і доречно переробленими текстами, а також цілком оригінальними уривками.

У часи Київської держави «Ізборник Святослава» був дуже популярним, але з багатьох тисяч примірників збереглося тільки 22, причому серед них натрапляємо на оригінали цієї книги як 1073 р., так і 1076 р. Оскільки «Ізборник Святослава» мав за мету поглиблення християнської освіти в масах, значна частина його складалася із запитань і відповідей на найважливіші питання віри.

В «Ізборник Святослава» також входив «Слословець», що містив 100 афоризмів із Біблії та запозичених з інших джерел влучних висловів на морально-етичні й релігійні теми, твори Василя Великого, Йоана Золотоустого, «Поучення дітям» Ксенофонта і Теодори. «Ізборник» мав величезний вплив на оригінальну літературу України-Русі. Науковці небезпідставно вважають, що без цієї книги як яскравого взірця не було б таких шедеврів, як «Поученіє...» Володимира Мономаха й «Моління» Даниїла Заточника. Також в «Ізборнику Святослава» вміщено уривки з твору Йоана Дамаскина про назви місяців у різних народів й астрономічні відомості про зодіак та його знаки. Зі світських текстів в «Ізборнику» вміщено насамперед твори повчального жанру, який у ті часи йменувався «словом»: «Слово про почитання книжне», «О мудрості смиренних», «О дерзості», «О меду».

У XIV ст. «Ізборник Святослава» повністю виходив як складова збірників «Ізмарагд» і «Золотий ланцюг». Зацікавлення «Ізборником Святослава» впродовж наступних віків було доволі значним. Його повсякчас перевидавали.

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про перший переклад Біблії – Септуагінту? Яка легенда про цей переклад існує? Чи співзвучний з цією легендою висновок директора і головного бібліотекаря Британського музею Ф. Кеньона: «Християнин може взяти в руки Біблію, не сумніваючись у тому, що перед ним Слово Боже, яке протягом століть без істотних змін переходило від покоління до покоління»? Відповідь аргументуйте.
- 2 Чому Острозьку Біблію вважають реліквією? Якою цікавою інформацією про Івана Федорова ви збагатилися?
- 3 Розкажіть про перекладання Біблії І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким.
- 4 У яких обставинах здійснював переклад Біблії І. Огієнко?
- 5 На які першоджерела під час свого перекладу Біблії спирався І. Хоменко? Чому це мало суттєве значення? Як це впливало на якість Біблії українською мовою?
- 6 Чи особисто вас цікавить Біблія і чому?
- 7 Знайдіть у додатковій літературі або Інтернеті відомості про переклад Біблії німецького реформатора XVI ст. Мартіна Лютера та значення цього явища для його народу і поділіться цією інформацією з однокласниками.
- 8 Що цікавого ви дізналися про «Ізборники Святослава» різних років написання?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте прижиттєвий портрет французької королеви Анни Ярославни (с. 31). Якою постає перед вами донька Ярослава Мудрого з цих полотен?
- 2 Уважно розгляньте мініатюру з Остромирового Євангелія з символом тельця в кутку картини (с. 31). Які символи можна помітити поруч з євангелістом Лукою?

Діалог із науковцем

- 1 Проаналізуйте особливості жанру притчі на основі такого тексту з «Ізборника Святослава», що його переклав і ввів у свою статтю як ілюстративний матеріал Іван Франко.

Іван Франко

ІЗ ЛЕКТУРИ НАШИХ ПРЕДКІВ XI в.

(Уривок)

Збірник з 1076 р. не відзначається об'ємом. Се пергаментовий рукопис, зложений із 276 карток малого формату, так що на одну сторону виходить 13 рядків, а в кожному рядку ледве 16–18 букв. Рукопис не зберігся весь, бо всередині бракує деяких карток...

Не входячи далі у зміст того збірника, якого би переклад варто би опублікувати вповні, подаємо тут ... зразок белетристики: «Був один чоловік у Єрусалимі на ім'я Созомен. Ідучи містом, одного разу побачив він жебрака голого і сумного і, роздягшись, дав йому свій плащ і пішов у свій дім, бо день клонився вже на підвечір'я. Ліг і заснув трохи, і побачив у сні, що опинився у пречудовій палаті, повній безмірно ясного світла і багато убраній різними квітами і всілякими деревами... І коли Созомен придивлявся їй, вийшли з палати мужі крилаті, що світилися, як сонце, і винесли чотири скриньки, а кожну з них несло їх чотири... І побачив Созомен мужа дуже гарного і вродливого, що, вийшовши з палати, приступив до ангелів, які принесли скриньки, і мовив до них: "Відімкніть скриньки і покажіть їх сему чоловікові, що йому зберігається за одну свиту, за те, що помилював того й того голого". І тут відімкнули одні з тих золотих скриньок і почали викладати сорочки і одяг царський і плащі гарні різного крою, і простирали перед ним... А він відповів: "Не гідний я навіть глядіти за тінь тих риз". Мовив йому ангел: "Ось скільки добра зготував я тобі за одну свиту, якою ти одяг мене, бачачи мене голого і змилосердившись. Іди ж і твори далі так, і віддасться тобі сторицею... Бо кожний, хто одягне убогого, одягне Христа, а хто роздягне убогого, роздягне Христа, хто нагодує убогого, той Христа нагодує і прийме... Кожний, хто подав милостиню і кається і випомінає, погубить свою плату"»...

Мотив чотирьох скриньок із зложеними в них дорогоцінними речами зустрічається глибше вмотивований в одній притчі Варлама і Йосафа, а в драматичній формі розвинений у Шекспіровій драмі «Венецький купець».

- 2 Як ви розумієте термін «мандрівний сюжет»? Зміст якої притчі І. Франко у своїй статті трактує як типовий мандрівний сюжет?

ПАМ'ЯТКИ ОРИГІНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КНЯЖОЇ РУСИ-УКРАЇНИ

Перекладна література відчутно впливала на розвиток **оригінального** українського письменства. Оригінальна література на кінець XI ст. стала однією з найрозвиненіших і найбагатших літератур світу. Вона розкривала такі головні теми: утвердження християнства в Київській державі та потрактування його як людинолюбства і духовної та національної величі; єдності Руської землі, її захисту від зовнішніх ворогів.

Найпершими зразками оригінальної літератури були **літописи**.

Літопис (від слів «літо», тобто рік, і «писати») – найдавніший жанр історично-мемуарної прози, у якому в хронологічному порядку, рік за роком записували події, а також фрагменти міфів, житій святих, легенд, дружинного епосу, вояцьких повістей тощо. Літописи вважають водночас як історичними, так і літературними текстами. За часом написання розрізняють літописи Київської Русі (XI–XIV ст.) і козацькі літописи (XVII–XVIII ст.).

Названо жанр за початком фрази: «В літо [...]». У літературному українському Середньовіччі укладено кілька літописів, першим серед яких є «Повість минулих літ» – пам'ятка, створена під впливом візантійських хронік. Укладена «Повість...» на основі літописних зведень і редакцій, що існували раніше; вона увібрала документи, перекази, легенди, повісті, дружинний (героїчний) епос, свідчення сучасників.

«Повість минулих літ»

Василь Яременко – один із українських дослідників «Повісті минулих літ» – підкреслював, що численні літописці саме цим високохудожнім текстом створили «для свого народу власну Біблію – священні книги русько-українського народу, що ввібрали в себе багатовіковий досвід слова. Це й дзеркало історичного

життя, і збірник дидактичних повчань і настанов, і звід звичаїв і заповітів пращурів своїм ненародженим праправнукам».

Факт прийняття Руссю християнства в літописі «Повість минулих літ» оцінений дуже високо. В «Оповіданні про благословення апостола Андрія і заснування Києва»

◀ Іван Еггінк. Великий князь Володимир обирає віру (1822)

йдеться навіть про віще передбачення особливої благодаті Господньої Києву й народу, що на берегах Дніпра жити буде: «Понад морем Руським учив святий апостол Андрій, брат Петрів, і коли прийшов у Корсунь і побачив близько устя Дніпрове, і пішов по Дніпру вгору, і по замислу Божому прийшов і зупинився під горами на березі. І зранку вставши, рече учням своїм, з ним подорожуючим: “Видите гори сії? Як на сих горах возсіяє благодать Господня, Божа, має і город великий тут бути, і церкви многі має Бог воздвигнути”. І вийшов на гори сії, і благословив їх, і поставив хрест, і помолився Богу, і зіліз з гори сієї, де опісля постав Київ, і пішов по Дніпру вгору».

Точно встановити авторство «Повісті минулих літ» неможливо. Дослідники серед його співавторів називають ченця-літописця Нестора, переписувачів Йоана, Никона, Сильвестра. Оригінал «Повісті минулих літ» у першій редакції, зроблений Нестором Літописцем, не зберігся; до нашого часу дійшли численні списки, серед яких сьогодні найбільш відомі Лаврентіївський та Іпатіївський.

«Повість...» мала **три редакції**:

- 1) редакція Нестора; розповідь доведена до 1113 р.;
- 2) редакція, здійснена ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром за дорученням князя Володимира Мономаха; події доведено до 1116 р.;
- 3) редакція невідомого літописця, також здійснена у Видубицькому монастирі; події доведено до 1118 р.

Композиція «Повісті минулих літ» – мозаїчна: твір складається з річних записів, поетичних оповідань, історичних описів і уривчастих відомостей та різних повідомлень. Літописна пам'ятка містить значний історичний матеріал про східних слов'ян, політико-економічний і культурний розвиток Київської держави, її зв'язки зі світовою цивілізацією. Твір має особливу цілісність: його об'єднує ідея любові до рідної землі та ідея єдності держави.

Літописна **легенда про заснування Києва** повідомляє про трьох братів – Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь. Ця оповідь містить початкові відомості про те, яким був суспільний устрій наших предків, подає імена легендарних засновників Києва, змальовує дику місцевість, багату на дичину, встановлює первісну назву племені, яке жило на берегах Дніпра, де тепер Київ, – поляни.

В **оповіді про напад хозарів** уже докладніше, в особах, подаються відомості про стосунки наших предків із войовничими племенами, що їх оточували: обрами, деревлянами, хозарами.

Оповідь про помсту княгині Ольги деревлянам змальовує події, охоплені 945–946 рр. Ця розповідь значно відрізняється від багатьох інших обсягом, докладністю, художніми особливостями, діалогами героїв, чіткою позицією автора

щодо вчинків княжого подружжя Ігоря та Ольги, підтримкою централізації княжої влади. Твір не позбавлений легендарно-казкових фрагментів (наприклад, данина Іскоростеня птахами від кожного двору і роль цих птахів у знищенні міста), він має яскраво дидактичну мораль: княжа влада недоторканна, об'єднання Русі навколо єдиного центру – обов'язкове й необхідне.

Князь Володимир згаданий у літописі як мудрий правитель, хреститель Русі. Саме він, прийнявши булгар-мусульман, хозарів-юдеїв, римлян і греків, розглядав особливості кожної релігії, але вирішив прийняти християнство візантійського обряду. Князь Ярослав постає переможцем печенігів.

Також тут можна виділити кілька уривків історико-літературного значення. З-поміж них оповідання про братів-мучеників Бориса і Гліба (запис 1015 р.), повість про битву Мстислава зі Святополком (запис 1019 р.), монастирське сказання «Чего ради прозвася Печерський монастырь» (запис 1051 р.), про похід руських князів проти половців (запис 1107 р.), оповідь про князівський з'їзд у Любечі (1097), на якому Володимир Мономах домогся миру між князями, а також його «Поученіє...».

Літопис «Повість минулих літ» має і літературне, й історичне значення. Він подає зразки художніх творів, які не збереглися самостійно, окремі фольклорні пам'ятки; твір сповнений духу патріотизму й високої моральності.

«Поученіє...» Володимира Мономаха

В оригінальній писемній спадщині Київської Русі особливе значення має твір «Поученіє...», автором якого вважають знаменитого державного і військового діяча, онука Ярослава Мудрого – великого київського князя Володимира Мономаха (1113–1125). У «Повісті минулих літ» та Київському літописі подано ідеалізований образ цього правителя – державотворця, лицаря, неухильного сповідника заповідей Божих. Автор «Поученія...», на думку історика Миколи Костомарова, «тримав знамено спільної для всіх правди і збирав під нього сили Руської землі».

Текст твору зберігся в Лаврентіївському списку під іншою датою, але, як вважають дослідники, цю високохудожню річ було створено близько 1117 р., оскільки фраза «сидячи на санях» тоді означала «наприкінці життєвого шляху», «перед самою смертю», адже покійників у Київській Русі навіть у теплу пору року до місця поховання везли на санях. Поважний вік правителя, яким був Володимир Мономах, дає підстави вести мову про те, що князь при житті мав величезний авторитет, за роки свого державного рільництва нагромадив належний досвід і небезпідставно хотів поділитися з нащадками своїми роздумами про державні справи і морально-естетичними поглядами.

«Поученіє...» складається зі вступу, дидактичної (повчально-виховної) та автобіографічної частин, композиційно пов'язаних між собою. До тексту цього твору також додається «Послання до князя Олега Святославовича» та «Молитва», окремі частини якої, як припускають сучасні науковці, не мають аналогій

у Святому Письмі й належать саме Володимирі Мономаху (скажімо, високопатріотична молитва за Київ).

Основний зміст Мономахового «Поученія...» засвідчує, що в основі цього твору лежать моральні християнські приписи, заповіді Божі. Жанр повчання передбачає постійне акцентування на моральному виборі людини. У душі християнської моралі (автор часто покликається на таку складову частину Біблії, як Псалтир) Володимир Мономах вимагає від своїх дітей бути порядними людьми, відповідальними за свої вчинки, стриманими й освіченими правителями, неухильно дотримуватися норм законодавства, непорушності

обіцянок, неодноразово закликає піклуватися про скривджених, сиріт, убогих, застерігає від брехні, пияцтва, розпусти та лінощів, безглуздої жорстокості. Привертає увагу ставлення князя до матеріальних цінностей, які завжди повинні служити для примноження цінностей духовних: «І в землі не ховайте (скарбів), то великий гріх». Закономірно, що ця настанова перегукується з біблійною притчею про закопаний талант.

Багатий внутрішній світ Володимира Мономаха розкривають його завжди слушні настанови про потребу навчання, зворушливе захоплення князя красою природи, висока художність авторського стилю. Як наголошував Дмитро Чижевський, прикметною рисою «Поученія...» є «психологічна наповненість та поетичність образної мови».

Цікавими видаються автобіографічні спогади, які дають читачам виразні уявлення не тільки про тогочасні численні військові походи й ратні подвиги, а й, на думку Івана Франка, – про особливості тогочасного князівського життя. Основною причиною, що змусила князя Володимира Мономаха взятися за перо, як свідчить «Поученіє...», стала його принципова відмова брати участь у князівських міжусобицях, оскільки цей правитель «не міг хреста переступити» і мріяв про повне порозуміння між руськими князями.

Письменники пізніших часів запозичували з Мономахового «Поученія...» багато важливих настанов, які не старіли з часом, а буковинський письменник Юрій Федькович у вірші «Старий господар умирає і сина навчає» вивів прекрасний образ правителя-батька, який дбає про державні справи, що повинні стати справою життя престолонаслідника.

*Житійна література
Русі-України*

До оригінальної літератури княжої Русі-України належала також **житійна література** (*житія, агіографія*¹) – розповіді про духовних і світських осіб, канонізованих християнською церквою. Поява таких творів пов'язана з необхідністю зміцнити політичну, національну і релігійну самостійність Київської держави, що вимагало канонізації руських святих. Канонізація ж потребувала літературного оформлення їхніх біографій. Тому в середині XI ст. з'явилися агіографічні твори про княгиню Ольгу, князів Володимира, Бориса, Гліба тощо.

Від власне біографії життя відрізняються релігійною спрямованістю. Агіограф² ставив за мету подати взірць життя святого, що мало б викликати у читача бажання наслідувати гідний приклад.

1 Агіографія (від грец. *hagios* – святий, *grapho* – пишу), або життя святих, – життєписи відомих єпископів, патріархів, монахів, світських осіб, канонізованих християнською церквою.

² **Агіограф** – автор, творець агіографічних творів.

З Патерик (від грец. *paterikōn* від *pater* – батько) – назва збірок оповідань і новел агіографічного змісту, в яких розповідається про подвиги пустельників і ченців.

Сформувалися два типи збірників житій: *календарні* і *некалендарні*. У календарних збірниках життя розміщувалися в порядку днів пам'яті святих. Це **Четї Мінеї** (у них життя святого розгорталось у формі своєрідної новели чи повісті); **Прологи** (або **Синаксарі**) – своєрідні біографічні довідники; **Соборники** і **Торжественники** (життя найшанованіших святих у порядку християнських свят за сонячним і місячним календарем). До некалендарних збірників належать **Патерики**³ (Отечники), у яких життя і фрагменти житій розміщувалися у фор-

мальній (Азбучний патерик), тематичній чи територіальній (Єгипетський, Римський, Синайський патерики) послідовності. Головними сюжетами оповідань чи новел Патериків були подвиги ушавлених святих, мучеників, аскетів, які оповідач подавав так, наче бачив їх своїми очима.

■ **«Киево-Печерський патерик» – «золота книга українського письменного люду»** (Михайло Грушевський)

«Киево-Печерський патерик» дійшов до наших днів у двох редакціях, що їх іменують за місцем виконання – Тверською (або за ім'ям упорядника-переписувача – Арсенівською) 1406 р. та Київською (або за ім'ям упорядника-переписувача – Касіянівською) 1462 р. Вважається, що оригінал «Киево-Печерського патерика» між 1215–1230 рр. постав із листування суздальського і володимирського єпископа Симона з ченцем Києво-Печерської лаври Полікарпом та Полікарпа з киево-печерським архімандритом Акіндіном. Ці листи насправді були не епістоляріями в розумінні жанру, а тільки своєрідною літературною формою, в якій подано двадцять надзвичайно цікавих і майстерно написаних авторами оповідань про життя ченців.

Якщо «Повість минулих літ» має всі ознаки добре впорядкованого княжого літопису, адже в ній строго дотримана хронологія, йдеться насамперед про державні події, і лише в окремих випадках наводяться фольклорні легенди, то «Києво-Печерський патерик» – книга більше літературна, ніж історична, хоч і в ній

знаходимо окремі відбитки реальних історичних і політичних явищ XI ст.

Як типова літописна книга, «Киево-Печерський патерик» містить багато інформації про воєнні події, торгівлю і судову систему в Києві, спроби князя встановити монополію на сіль, стосунки між державною владою і ченцями, подає

відомості, що для будівництва та оздоблення церков у Київ запрошувалися найталановитіші майстри й художники з Візантії і Грузії («греци и обези»). Також натрапляємо на інформацію про надзвичайний талант монастирського лікаря Агапіта, якого ненавидів княжий лікар-вірменин та якого заздрість призвела до злочину – отруєння конкурента. Неодноразово розповідається й про розправу князів чи їхніх посланців над монахами, які завжди мали сміливість говорити правду у вічі сильним світу цього, навіть якщо за правду доводилося платити життям: зокрема про те, як утопив печерського старця Григорія рідний брат князя Володимира Мономаха. Є у «Киево-Печерському патерику» згадки про величезні матеріальні багатства монастиря, які він нагромаджував унаслідок добре продуманої господарської діяльності, зокрема виробництва свічок і випікання проскур. У XIX ст. лише Києво-Печерська лавра як монопольний виробник поставляла такий дорогоцінний продукт, як миро, всій Російській імперії.

Та незважаючи на історичне тло, основним жанром «Киево-Печерського патерика» є короткі оповідання, створені на основі усних переказів XI–XII ст. з метою переконати читачів і слухачів у святості Києво-Печерського монастиря, який напередодні зруйнування Києва монголами переживав добу свого процвітання. Головні персонажі оповідань – ченці, які воюють із бісами, оживляють мертвих, зцілюють недужих, вимолюють дощ під час жахливої посухи, спілкуються з Богом, ангелами, Богородицею. Для створення таких оповідей автори «Киево-Печерського патерика» інколи користувалися найбільш популярними східними сюжетами з «житій святих», що з прийняттям християнства на Русі були перекладені з грецької мови й стали популярними в народі. Наприклад, оповідання про ченця Ісаакія перегукується з «житієм» Антонія Великого.

Ставлення до нечистої сили в «Киево-Печерському патерику» цілком тотожне народним уявленням, за якими чорт небезпечний, але його можна обдурити, використати як тяглову силу, змусити задарма трудитися. Тож якщо біси, за оповіданнями з «Киево-Печерського патерика»,

«Дуже різноманітна мова, багата лексика та вміння характеризувати осіб і зображувати їхнє внутрішнє життя засобами розмов, молитов та навіть “внутрішнього монологу” робить “Патерик” одним із найвизначніших творів староукраїнської літератури».

Дмитро Чижевський

Сайда Афоніна. Преподобні Антоній і Феодосій Києво-Печерські (1995) ►

й роблять дрібні капості в пекарні, на кухні, вимордовують танцями ченця Ісаакія, спричиняють сварки між монахами, то аскет Феодосій змушує бісів крутити жорна, щоб монахи могли змолоти борошно, змушує нечисту силу носити дрова для печі й важкі колоди для побудови келії.

Дослідник давньої української літератури Володимир Крекотень називав оповідання «Києво-Печерського патерика» новелами-легендами, тому що для них характерні деякі риси цих жанрів: як для новели – лаконічність, стиснута сюжетна пружина; як для легенди – фантастичність, неймовірність більшості подій, проте, як слушно зазначає літературознавець, слухачі (читачі) «сприймали ці події як реальні, історичні».

Белетристика – художня проза; найчастіше це слово вживається у значенні «легке читиво».

Загалом «Києво-Печерський патерик» – це не тільки белетристичний¹ літопис середньовічної України, а й чудовий збірник оригінальних літературних текстів, формування яких у своєрідну антологію в основному завершилося в XV ст.

Уперше видання «Києво-Печерського патерика» було здійснене в друкарні при Києво-Печерській лаврі 1661 р. за сприяння архімандрита Інокентія Гізея. У 1931 р. за редакцією Володимира Перетца «Києво-Печерський патерик» було видано накладом усього 800 примірників. Проте повністю реконструювати первісний текст «Києво-Печерського патерика» виявилось справою неможливою – всі попередні редакції вже були або втрачені, або зумисно знищені Катериною II.

«Києво-Печерський патерик», за словами Михайла Грушевського, став віхою книгою в українському красному письменстві. Уже в XX ст. на його основі Валерій Шевчук написав роман «На полі смиренному».

Діалог із текстом

- 1 Що таке оригінальна література княжої України-Русі? Які ознаки притаманні цій літературі?
- 2 З якою метою укладалися літописи?
- 3 Що нового ви дізналися про літопис княжих часів «Повість минулих літ»?
- 4 Чому в наш час уже неможливо встановити авторство «Повісті минулих літ» і відновити оригінал цього літопису?
- 5 Знайдіть відомості про Нестора Літописця й підготуйте усний виступ про цього діяча.
- 6 Як ви розумієте цитату Василя Яременка про цінність «Повісті минулих літ» для нащадків?
- 7 Розкрийте зміст пророкування апостола Андрія, поданого в літописі «Повість минулих літ». Яке значення мала ця легенда для українців усіх пізніших часів?
- 8 Пригадайте зміст двох-трьох легенд із «Повісті минулих літ» і дайте їм свою оцінку.
- 9 Спростуйте або доведіть, що Володимир Мономах у своєму «Поученні...» запропонував сучасникам цілу педагогічну систему, яка ґрунтувалася на філософській концепції світу, Бога і людини.
- 10 Прокоментуйте фразу Івана Франка про те, що з «Поучення...» постає «цікавий образ князя-хазяїна, що в своїй... державі держить лад і порядок, як у власній хаті, дорожить кожною дрібницею і кожною людиною».
- 11 Чи поділяєте ви думку Володимира Мономаха про те, що матеріальні цінності завжди повинні служити для примноження цінностей духовних: «І в землі не ховайте (скарбів), то великий гріх»? Відповідь обґрунтуйте у творі-роздумі з цієї теми.
- 12 Що таке житійна література? З якою метою вона створювалася?
- 13 Що таке патерик? Коли, ким і де створений «Києво-Печерський патерик»?

- 14 З якої причини наслідування грецьких «житій» святих і мучеників києво-печерськими авторами-ченцями у власних творах вважалося нормою? Чи варто такі літературні запозичення вважати вагою оригінальної літератури часів княжої України-Русі? Свою думку належно обґрунтуйте.
- 15 Який жанр був найбільш характерним для літературних текстів «Києво-Печерського патерика»?
- 16 Чому в багатьох оповіданнях «Києво-Печерського патерика» йдеться про боротьбу ченців із бісами?
- 17 З якої причини люди нашого часу легенди чи навіть виразно фантастичні оповідання «Києво-Печерського патерика» вважають плодами людської уяви, але в часи давньої літератури читачі й слухачі суб'єктивно сприймали їх за чисту правду, справжні бувальщини?
- 18 Доведіть, що «Києво-Печерський патерик» має всі ознаки літопису, але може трактуватися водночас як історичний і художній твір.
- 19 Яку роль відігравало історико-політичне тло «Києво-Печерського патерика»?
- 20 Чому Дмитро Чижевський так високо поцінував мову «Києво-Печерського патерика»?

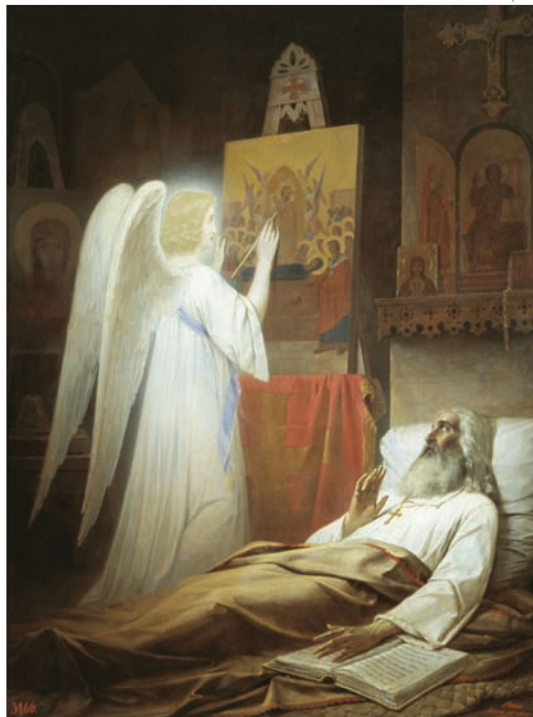
Діалоги текстів

- За книгою Михайла Слабошпицького «З голосу нашої Клію» прочитайте на вибір одне з оповідань («Життя Феодосія Печерського», «Славетний лікар Агапіт», «Художник Алімпій», «Миколай Святоша») і поділіться своїми враженнями від прочитаного з однокласниками.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину Сергія Іванова «Християни і язичники, 1074 р.» (с. 37). Пригадайте з історії, чому християнство на Русі не всюди й не завжди впроваджувалося добровільно. Як ви можете розтлумачити фразу, що княжі воєначальники вдавалися до силових методів: русичів «Путята хрестив мечем, а Добриня – вогнем»?
- 2 Розгляньте картину, на якій зображений Володимир Мономах на коні біля київських Золотих воріт (с. 39). Коли цей князь почав княжити у Києві, йому було шістдесят років і напередодні він довго відмовлявся від київського престолу. Як ви думаєте, чому? З якої причини кінь Володимира Мономаха на картині вкритий дорогим персидським килимом? Чи доводилося вам чути фразеологізм «Тяжка ти, шапка Мономаха!» Про що йдеться в підтексті цього вислову?
- 3 Розгляньте картину Василя Раєва «Блаженний Аліпій, іконописець печерський». Як ви думаєте, чому за версією цього митця відомому своїм талантом києво-печерському іконописцю допомагає ангел? Як саме він це робить?

▲ Василь Раєв. Блаженний Аліпій, іконописець печерський (1848)

«Слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святослава, внука Олега...»

■ «Слово о полку Ігоревім...» – найвизначніша пам'ятка давньоруської літератури

Жоден із літературних шедеврів не віддалений від нас так сильно, як «Слово о полку Ігоревім...» (написання цього твору сучасні науковці датують 1185 р. або двома-трьома роками пізніше). І хоча понад два століття не було знайдено жодного іншого списку «Слова о полку Ігоревім...», окрім того, що був утрачений у Мо-

«Світова література знає небагато творів, які б протягом століть захоплювали нові й нові покоління, перетинали межі країн і материків, здобували все ширшу й гучнішу славу. І саме до таких пам'яток належить безсмертне «Слово о полку Ігоревім...» – героїчна, сповнена палкої любові до вітчизни, до свого народу пісня-заклик, яка лине з сивих віків Київської Русі і гаряче відлунює в наших серцях».

Леонід Махновець

скві під час війни Росії із Наполеоном, саме цей твір щоразу спричиняє появу нових досліджень і наукових відкриттів, а текст пам'ятки доводить її оригінальність, незважаючи на те що неодноразово з'являлися сумніви, чи це не значно пізніша в часі підробка.

Подібних до нього творів – за рівнем творчого обдарування автора й потенційною силою впливу на слухачів або читачів – у давній українській літера-

турі немає, хоча існують релігійні та художні тексти, написані в період, близький до створення «Слова о полку Ігоревім...»: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Сказання про князів Бориса і Гліба», «Повість про осліплення Василька Теребовлянського».

■ Історія знахідки

Як засвідчують факти, десятисторінкове «Слово о полку Ігоревім...» було виявлене у збірнику оригінальних і перекладних давньоруських творів на початку 90-х рр. XVIII ст. колекціонером стародавніх шедеврів рукописної спадщини,

◀ Микола Періх.
Похід Ігоря (1942)

археологом-аматором і водночас обер-прокурором Святійшого Синоду, президентом Академії мистецтв Росії – графом Олексієм Мусіним-Пушкіним (1744–1817), який, за його ж свідченнями, купив цей стародавній текст разом з іншими старовинними творами в архімандрита Спасо-Ярославського монастиря Йоїля Биковського в 1791 р. Проте відомо, що майже двадцять років рукописний текст «Слова о полку Ігоревім...» був доступний лише близькому колу друзів-науковців О. Мусіна-Пушкіна, які навряд чи не розуміли, що тримають у руках літературну пам'ятку, що здатна принести велику славу народові, якому належить. Тільки з причини незаконного придбання обачний і далекоглядний обер-прокурор не квапився широко оприлюднювати шедевр. Не секрет, що в ті часи Катерина II вимагала, щоб кожен старовинний рукопис перед тим, як отримати дозвіл на його публікацію чи навіть розголос про існування, розглядала спеціальна комісія і визначала найважливіше для імперії: чи раптом виявлений твір не принесе шкоди вже належно підправленій історії Росії.

Цікаво знати!

За свідченнями російських науковців, які на власні очі бачили навіки втрачені сторінки «Слова о полку Ігоревім...», текст ліро-епічної поеми був написаний суцільними рядками без поділу на слова. Жодних розділових знаків у ньому не було.

У 1800 р. найкращі російські знавці давньоруських літописів – археолог Олексій Малиновський, історики Дмитро Бантиш-Каменський і Микола Карамзін під керівництвом О. Мусіна-Пушкіна спромоглися видати скопійований текст «Слова о полку Ігоревім...» та його переклад, а також словничок малозрозумілих слів у Москві великим, як на ті часи, накладом. Проте майже все видання згоріло в 1812 р. в маєтку О. Мусіна-Пушкіна, як і оригінал «Слова о полку Ігоревім...».

Та копія «Слова о полку Ігоревім...», яка призначалася для Катерини II, мала розлогі примітки на берегах і містила коротку довідку про художній текст. Також цариці було надіслано переклад, у якому зазначалося, що оригінал «Слова о полку Ігоревім...» ускладнений значною кількістю «південноросійських» (українських!) та польських слів. Копію і друкований текст «Слова о полку Ігоревім...», виданий у 1800 р., вважають найстарішими дублікатами¹ геніального давньоруського твору.

Дублікат – копія, список.

Пізніше в Росії було зроблено кілька літературних перекладів «Слова...». Найбільші труднощі інтерпретації змісту безцінної пам'ятки були пов'язані, як не дивно, не з мовою твору, а з тим, що воно було адресоване сучасникам автора,

тому в тексті існувало чимало недомовок, неясностей і просто натяків, які виявлялися незрозумілими. Неабиякі проблеми тлумачення змісту відчують і сучасні дослідники «Слова ...», особливо коли йдеться саме про «темні» місця цього твору.

■ Причини недовіри до автентичності «Слова о полку Ігоревім...»

Непоправна втрата оригінального тексту «Слова...» спричинила підозри щодо його недостовірності. Уже в перші роки після публікації тексту «Слова о полку Ігоревім...» російські науковці заявили, що це – містифікація, іншими словами, не оригінальний давньоруський рукопис, а всього лише талановита підrobка. Тільки після публікації у середині XIX ст. ще однієї пам'ятки давньої літератури часів Середньовіччя – «Задонщини», яка збереглася в шести списках XV ст. і містила своєрідні «посилання» на «Слово о полку Ігоревім...», питання підrobки на довгий час затихло.

Проте наприкінці XIX ст. широковідомі твори давнини, раніше визнані в Європі справжніми, несподівано виявилися підrobками. Йдеться про розвінчання літературних фальсифікацій шотландського поета Джеймса Макферсона (1736–1796) і чеського поета Вацлава Ганки (1791–1861), який підrobив стародавні зразки чеської поезії. Це опосередковано зумовило скептичне ставлення європейських філологів до існування «Слова о полку Ігоревім...» як автентичної пам'ятки. Проте на користь раритету свідчить сам зміст художнього тексту. Яким чином?

1. Фальшивки створюють насамперед для прославлення й утвердження. Не вдалий похід князя Ігоря Святославовича, який утратив майже всю свою дружину й необачно «відкрив половцям ворота на землю Руську», виявився ганебною, а не гідною слави й оспівування подією.

2. У підrobках немає «темних місць», бо саме такі фрагменти можуть спричинити діаметрально протилежні трактування змісту, й підrobка не зможе виконати свого призначення. Навіть найгеніальніші фальшивки завжди зручні для прочитання, не обтяжені численними недомовками, якими рясніє текст «Слова о полку Ігоревім...».

3. Якби невідомий фальсифікатор, власне, сучасник О. Мусіна-Пушкіна, взяв за перо, він ненароком «оновив» би текст ліро-епічної поеми художніми засобами, притаманними для XVIII ст., що давно вже було б викрито науковцями. Але жодних недоречностей досі ніхто не зауважив. Не можна нехтувати й іншим чинником: у часи Русі-України домисел вважався ганебною справою, навіть кваліфікувався як злочин брехні, зате у XVIII ст. уже став звичною літературною нормою. Отже, якби твір писав значно пізніший від реального автор, то він не втримався б, щоб не «відкоригувати» історичну подію.

4. Ненависть сучасників О. Мусіна-Пушкіна до половців була просто неможливою, адже після невдалого походу давньоруського князя минуло більше шести століть, а текст «Слова о полку Ігоревім...» горить бажанням помсти й розплати, оскільки образа й кривда були дуже свіжими й болючими.

5. Питання жанру також спрацьовує на користь автентичності «Слова о полку Ігоревім...». Невідомий автор називає свій твір то *повістю*, то *піснею*, то *словом*, плутається у пізніше відокремлених і різних за специфікою літературних жанрах, а водночас «Слово о полку Ігоревім...» має чимало елементів, характерних для *літописів* княжих часів.

6. Про повне затемнення сонця, що справді відбулося 1 травня 1185 р., міг знати лише очевидець, а ще точніше – учасник походу. Цю астрономічну подію тільки пізніше доказово підтвердили фахові астрономи за допомогою таблиць сонячних затемнень.

7. Документальним підтвердженням невдалого походу князя Ігоря на половців є інформація в Лаврентіївському та Іпатіївському літописних списках, де коротко згадується ця подія та її наслідки, проте ймовірний фальсифікатор кінця XVIII ст. навряд чи використав би настільки мізерні згадки.

Питання авторства

Для літературознавців завжди залишалося важливим питання, хто ж є автором «Слова о полку Ігоревім...». Протягом двох останніх століть висувалися все нові й нові гіпотези¹ стосовно особи, яка могла написати цей твір. Серед припущень варто виокремити такі:

1. Автором міг стати легендарний співець Боян, але ж він жив на сто років раніше від походу Ігоря Святославовича на половців.

2. Припускали, що автором міг бути чернець Ян. Проте ця версія спростовується багатьма контраргументами, зокрема тим, що в «Слові...» описам полювання – власне, світському й аж ніяк не чернечому вподобанню – присвячено дві з десяти сторінок твору.

3. Автором пам'ятки міг бути князь Святослав Всеволодович, якому в «Слові о полку Ігоревім...» приписано виголошення «золотого слова», проте київський князь мав набагато актуальніші державні справи, ніж написання твору про похід пересічного удільного князя.

4. Автором міг би стати київський князь Ігор Святославович, однак навряд чи цей недалекий правитель зумів би настільки панорамно й об'єктивно

«Композиція, образність, ритміка “Слова...” такі своєрідні, що учені сперечаються, визначаючи жанр цього твору... Воно, очевидно, співалося, а частково промовлялося речитативом (наспівна декламація) у супроводі музичного інструмента, мабуть, гуслі. А повістю “Слово...” назване тому, що це була пісня, яка оповідала про події сучасні і минулі, поєднуючи епічне і ліричне начало, вірш і прозу, часто ритмічну».

Леонід Махновець

Гіпотеза – версія, припущення.

Віктор Васнецов. Боян (1910) ►

висвітлити політичну ситуацію всієї Київської держави й закликати князів до об'єднання, адже й сам брав участь у міжусобицях.

5. Автором міг виявитися рильський князь Святослав Ольгович, який юнаком брав участь у поході своїх дядьків Ігоря й Всеволода, або син Ігоря Святославовича – Володимир, проте сумнівно, щоб у шістнадцятилітніх княжичів виявилася така глибока обізнаність із політичним життям Київської держави.

6. Автором міг стати співець Ходина. Княжі співці-хоті (улюбленці) були зброєносцями князів, отже, тогочасний придворний поет міг брати участь у поході Ігоря Святославовича.

7. «Хотиною», як свідчать факти, проявив себе й Володимир Ярославович, син Осмомисла, відомий своїм геніальним твором «Моління Заточника Даниїла», що стилістично дуже близьке до «Слова о полку Ігоревім...». Саме Володимир Ярославович на основі своїх митарств Київською Руссю достеменно знав про всі княжі міжусобиці тих часів. Володимир Ярославович міг знайти притулок у своєї сестри Єфросинії в Новгороді-Сіверському (ця княгиня у «Слові о полку Ігоревім...» названа по батькові Ярославною) і з її чоловіком Ігорем Святославовичем узяти участь у невдалому поході на половців. Версія, що автор «Слова о полку Ігоревім...» – Володимир Ярославович, виглядає найбільш вірогідною. Її ще наприкінці ХХ ст. оприлюднили Степан Пушик та Леонід Махновець. Більше того, С. Пушик наголошує, що визначна пам'ятка «Моління Заточника Даниїла» і «Слово о полку Ігоревім...» стилістично й змістовно підтверджують авторство однієї людини. Тож остання із перелічених тут гіпотез про авторство «Слова о полку Ігоревім...» у наш час визнана аргументовано доведеною.

Автор – надзвичайно спостережлива людина й вроджений лірик за світосприйняттям. Він порівнює скрип возів, на яких утікають сім'ї половців перед руською дружиною, із голосами лебедів сполоханих, згадує про ранній падолист 1185 р. з причини великої посухи, володіє інформацією про родинні стосунки князя Ігоря з Кончаком. Співець знає, що після поразки Ігоря його розумна й передбачлива дружина перевела княжий двір у місто Путивль, набагато краще укріплене від Новгорода-Сіверського: Ярославна плаче саме на путивльській оборонній стіні, очікуючи половецької помсти й невідворотного збройного нападу кочівників.

Український дослідник «Слова о полку Ігоревім...» Павло Охріменко послідовно довів, що автор «Слова...» однозначно був учасником походу 1185 р., адже оригінальну пам'ятку давньої літератури створено по гарячих слідах невдалого походу Ігоря Святославовича: «Так можна було писати лише невдовзі після походу (на що вказує і початкове в наведеному реченні “уже”), конкретніше саме літом або восени (але не взимку) 1185 р., бо в наступному році, не кажучи вже про подальші роки, від “сили” (воїнів, які полягли в бою), залишилися б тільки кості».

Походів, подібних до Ігоревого, у ті часи було чимало, і про їхні негативні наслідки рясно інформують тогочасні літописи. Проте завдяки високій художності «Слова о полку Ігоревім...» навіть сьогодні, через багато віків після реальної події, у кожного, хто перечитує безцінну пам'ятку, патріотичні почуття переповнюють душу, й сива минувшина наближається майже впритул.

У 1986 р. український літературознавець Михайло Гетьманець разом зі студентами Харківського університету повторив шлях князя Ігоря, знайшов майже висохлу річку Каялу й місце трагічної для русичів битви з половцями.

Найважливіші досягнення українських науковців щодо дослідження тексту «Слова о полку Ігоревім...»

1. Дискусія на сторінках газети «Літературна Україна» в ювілейний 1985-й рік виявлення пам'ятки на тему авторства «Слова о полку Ігоревім...».
2. Остаточне доведення авторства старовинної пам'ятки (С. Пушик і Л. Махновець).
3. Кінна подорож 1986 р. по слідах походу князя Ігоря до річки Каяли на території Слов'янського р-ну Донецької обл. (М. Гетьманець).

Історія в художній інтерпретації

Автор «Слова о полку Ігоревім...» дещо гіперболізує вдалий похід київського князя Святослава Всеволодовича у 1184 р. Тоді у полон до русичів потрапив хан Коб'як, його сини та інші половецькі хани. Як відомо, князь Ігор, у хрещенні – Георгій (1151–1202), приєднатися до цього походу не зміг, бо, по-перше, гонець до нього прибув надто пізно, а по-друге, на території новгород-сіверського князівства стояла страшна ожеледиця. Досвідчені полководці вмовляли свого очільника відмовитися від небезпечного задуму: «Князю наш, не зможеш ти перелетіти, як птах; ось приїхав до тебе муж від Святослава в четвер, а сам він іде з Києва в неділю, то як же ти зможеш, князю, догнати його?» Ігор же чомусь зважився на неможливе. Та, як і передбачалося, ковані коні падали, калічилися й ламали ноги, тож втративши чимало скакунів, які мали величезне значення для боєздатності війська, дружина Ігоря Святославовича змушена була повернутися назад.

Про горезвісний похід на половців князя Ігоря з братом Всеволодом більш докладно сказано в Іпатіївському списку, зовсім коротко – в Лаврентіївському. Ігор виступив із бойовою дружиною з Новгород-Сіверського у вівторок 23 квітня 1185 р. разом зі своїм юним сином Володимиром і небожем (племінником) Святославом Ольговичем, сином рильського князя. Чернігівський князь Ярослав Всеволодович дав Ігореві загін ковуїв – осілих степовиків зі своєї княжої дружини. Рідний брат Ігоря Всеволод також вів своє військо у половецький степ, але іншим шляхом.

Олександр Охупкін. Свята Покрова (2014) ►

врятуватися втечею, але піші воїни обох бойових дружин тоді були б залишені напризволяще, тому Ігор наказав злізти з коней і битися в рукопашному бою, що ускладнило ситуацію, але унеможливило зраду.

За Іпатіївським списком, остаточно й трагічна для русичів битва розпочалася у п'ятницю вдосвіта, тривала всю суботу й закінчилася в неділю рано-вранці. Дві повні доби безперервного збройного протистояння виявилися надзвичайно важкими. На самому початку битви полк осілих на Русі кінних кочівників-ковуїв, які почувалися автономним військовим підрозділом, обрав підлу втечу, й Ігор кинувся їх переймати, щоб завернути назад. Князь навіть зняв шолом, щоб ковуї упізнали його здалеку, хоча свідомо ризикував бути застреленим ворожою стрілою в голову. Охоплених страшною панікою ковуїв зупинити не вдалося, зате половці скористалися нагодою та оточили й полонили князя Ігоря.

Автор «Слова о полку Ігоревім...» детально не показав фатального бою, оскільки його сучасники про цю подію знали все. Та героїзм, слава і честь у «Слові о полку Ігоревім...» – найвищі людські доблесті. Закономірно, що при такому доблесному протистоянні на завершення битви, крім представників княжих родин, із двох великих військових дружин залишилися жменька Всеволодових та Ігоревих воїнів.

Цікаво знати!

Також виникає необхідність уточнити важливі деталі, які проливають світло на стосунки між русичами й половцями. Половецькі килими вражали красою і практичністю, а дівчата вважалися еталоном краси, тому руські княжичі нерідко одружувалися з ханськими дочками. Як і на Русі в ті часи, у половецькому степу тривали міжусобиці, а руські князі часто наймали окремі орди для розв'язання власних проблем. Наприклад, орди Кончака і Коб'яка у 1180 р. брали участь у битві князя Ігоря зі смоленськими князями. Майбутній Ігорів сват хан Кончак був сином того самого Отрока, любов до половецького степу якому нібито повернуло легендарне євшан-зілля. Половецька кіннота легко маневрувала, орда володіла мистецтвом «психічної атаки», у бою застосовувала «грецький вогонь», яким із великої відстані наносила своїм супротивникам значну шкоду й сіяла паніку. В Іпатіївському списку зазначається, що на бойових шоломах для постраху ворогів половці носили вовчі хвости, а також що русичі захопили в полон Кончакового умільця-поганина, який володів «живим вогнем», тобто тим самим «грецьким вогнем», який вважався найефективнішою і найновітнішою тоді зброєю.

Своєрідним ліричним відступом у «Слові о полку Ігоревім...» вважається згадка про «золоті часи» правління старого князя Володимира Мономаха (1063–1126). З неприхованим осудом автор згадує рідного діда князя Ігоря – Олега Святосла-

◀ В'ячеслав Назарук. Битва. Права частина триптиху «Слово о полку Ігоревім...» (1985)

вовича (1153–1115), називаючи його Гориславовичем за ті міжусобиці, ініціатором яких він був. У «Слові о полку Ігоревім...» згадано чимало руських князів: Всеволода Юрійовича володимиро-суздальського, рязанських князів Глібовичів, Рюрика Ростиславича і його брата Давида – князів смоленських, Ярослава Осмомисла – князя галицького, Романа – князя галицького і волинського, його спільника Мстислава. Кожен із цих правителів мав могутні бойові дружини, але міжусобиці й ворогування удільних князів призвели до занепаду Київської Русі. Автор згадує полоцького князя Всеслава, який провів роки у міжусобній боротьбі, за що його

осуджував ще мудрий Боян, а нащадки Всеслава замість того, щоб усвідомити батькові, дідові й власні помилки, також «вискакували» зі слави, постійно чинили крамольні справи.

Не варто забувати, що полонений половцями Ігор не мав причини боятися за своє життя: по-перше, за таких знатних невільників переможці завжди очікували дуже великої суми викупу, отже, князь був вигідний поневолювачам живий і неушкоджений; по-друге, вінченосних осіб за тодішніми неписаними законами вбивати взагалі не було прийнято. Цілеспрямовано князів чи ханів карали смертю лише за клятвовідступництво чи спробу втечі з полону.

Як свідчать літописи й навіть текст «Слова о полку Ігоревім...», жилося Ігореві в половецькому полоні аж ніяк не сутужно: разом із ханами він їздив на полювання, жив у розкішному наметі, мав численних слуг. Наодинці ж Ігоря обсідали страшні думки: він гірко каюся, що з власної вини втратив бойову дружину.

Суздальський літопис натякає про те, що перебування Ігоря в половецькому полоні виявилось дуже короткотрасним. У тексті «Слова о полку Ігоревім...» про це свідчать пейзажі. Шлюбне деренчання дятлів на сухих гілках і тьохкання соловейків, які постійно чув князь-утікач, припадають на кінець травня – початок червня. Умовляння половця Овлура (Лавура), мати якого була русинкою, довго не вагатися, а втікати, бо під загрозою Руська земля, за версією «Слова о полку Ігоревім...», спричинилися до того, що Ігор, який спочатку вважав такий крок негідним князя, наважився на ризик.

Літературознавці справедливо акцентують, що, як у античній Гомеровій «Іліаді», у «Слові о полку Ігоревім...» основний задум реалізується не в описах численних подій упродовж усього походу, а насамперед у тому, що похід суттєво змінює характер князя Ігоря, перетворює його на патріота й оборонця землі Руської, який усвідомлює, що не міжусобиці, а тільки єднання і монолітність руських князів роблять їх здатними протистояти ворогам.

У творі присутнє славослов'я: його, закономірно, спрямовано спершу «старим князям» (Ігореві та Всеволодові), а потім «молодим», які взяли участь у поході, тобто насамперед Володимирі Ігоревичу.

■ Жанр твору

Сучасні літературознавці вважають «Слово о полку Ігоревім...» ліро-епічною поемою. Хоча йдеться про твір, написаний начебто прозовою мовою, «Слово о полку Ігоревім...» звучить настільки поетично й натхненно, красиво, ритмізовано, що його легко можна розбити на рядки й читати як віршований текст.

Ліро-епіка, або ліро-епос, – це твори, які мають ознаки двох основних літературних жанрів – лірики й прози. Героїчний ліро-епос із найдавніших часів представлений п'ятьма шумерськими піснями про Гільгамеша, античної доби – поемами Гомера, європейського Середньовіччя – давньоскандинавськими сагами, часів Київської Русі – билинами про богатирів (Іллю Муромця, Микулу Селяниновича), а також «Словом о полку Ігоревім...».

Водночас безсмертна пам'ятка має багато важливих ознак літопису, відзначається історичною правдою, безпосереднім і щирим намаганням автора передати майбутнім поколінням те, що йому особисто довелося пережити. Жанр «Слова о полку Ігоревім...» унікальний ще й тому, що знайти більш природне й органічне поєднання літературного й історично-документального матеріалу в художньому тексті тих часів не вдалося нікому з дослідників.

■ Композиція і художні особливості «Слова о полку Ігоревім...»

«Слово о полку Ігоревім...» надзвичайно вдало структуроване. У **вступі** до цього твору автор згадує свого попередника, легендарного співця Бояна, висловлюючи намір в усьому рівнятися на нього, проте не тільки вихваляти й прославляти князів, а й чесно і правдиво показувати драматичні події, вміло приступає до типового для героїчних творів епохи Середньовіччя зачину.

Яскраво виокремлюються три, крім вступу, основні частини «Слова о полку Ігоревім...», які можна поділити на дрібніші змістові фрагменти.

У **першій частині** автор веде мову про похід на половців Ігоря і Всеволода, спочатку переможний бій, а згодом – остаточну поразку. У **другій** – закликає руських князів об'єднатися

Андрій Шишкін. Билини (віщій Боян) (2012) ►

«Своєрідність, неповторність композиції “Слова...” полягає в тому, що між епізодами і всередині них є чимало відступів, історичних екскурсів, публіцистичних звертань, історичних аналогій, медитативних роздумів, цитат, навіть ціла новела про князя-чарівника Всеслава Полоцького, який подібно до Олега Гориславича був зачинателем князівських інтриг і свар».

Юлія Солод

ораторського твору, воїнської історичної повісті, героїчної пісні; переплетено епічність із хвилюючим ліризмом (ліричне висвітлення подій, ліричні відступи і роздуми). У заспіві використано образи тогочасної літератури (десять соколів, віщі персти, зграя лебедина тощо) і зображально-виражальні засоби, притаманні тогочасній книжній мові. У творі можна виокремити чимало риторичних фігур (риторичні питання та вигуки), повтори й протиставлення.

Приміром,

- риторичні питання: «Чи не гоже було б нам, браття / Розпочати давніми словами / Скорбну повість про Ігорів похід / Ігоря Святославовича?»; «Що то шумить, що то дзвенить / Перед зорею ранньою?»;
- риторичні вигуки: «Дрімає в чистому полі / Олегове гніздо хоробре, / Далеко залетіло-залинуло!»;
- повтори: ті, що виконують функцію рефрену чи анафори;
- протиставлення: між часами згоди та добою князівських чвар, які призвели до того, що «не так ратаї гукали-покликали, / Як ворони крякали-кричали».

Твір майже всуціль метафоричний: Боян-співець нібито не на гуслях грає, а випускає десять соколів на зграю лебедів; князі не беруть участі в міжусобицях,

й виступити проти половців великими силами, щоб назавжди припинити ворожі набіги на Русь. У *третій* – змальовує плач Ярославни і втечу Ігоря з полону, а завершується «Слово о полку Ігоревім...» притаманним у ті часи для дружинної поезії *славослов'я* руським князям. У художньому тексті старовинної пам'ятки багато закликів до об'єднання, виражених роздумів, гірких спогадів.

У давній пам'ятці поєднано ознаки

◀ Василь Лопата. Ілюстрація до «Слова о полку Ігоревім...» (1986)

як Київ, Курськ, Корсунь, Переяславль, Полоцьк, Путивль, Сурож, Чернігів. Образ Руської землі у «Слові о полку Ігоревім...» – поетичний і багатогранний, адже це і природа, і мирне населення, і славна історія, і князі-правителі та державобудівники. Найчастіше окреслюється цілісний, але, на жаль, трагічний образ-символ, тому через образи необачного Ігоря, опечаленої Ярославни, мудрого князя Святослава Київська Русь як держава постає на грані загибелі й водночас відродження. Автор постійно звертається до найбільш впливових руських князів із закликом до об'єднання, подає взірцями для наслідування Володимира Мономаха, Святослава Всеволодовича, Ярослава Осмомисла, картає за вчинки на шкоду державі тих удільних князів, міжусобиці яких дуже ослабили державу й дозволили кочівникам безкарно нападати й нищити святині й скарби народу.

Квітуча й багата Руська земля постійно протиставляється одноманітному половецькому степу. Усі пейзажі у творі тонко передають внутрішній стан Ігоря, його дружинників, самого автора, який художніми образами фіксує зміни в природі, настання іншого часу доби чи пори року, а разом із нею – нових тривог за долю землі Руської, батьківщини й матері славних русичів. Руська земля прощає Ігореві його поразку й вітає князя після його втечі з полону, оскільки бачить у ньому свого майбутнього захисника й оборонця.

Образ князя Ігоря. Довідавшись, що похід, очолений великим київським князем, виявився переможним, а всі князі-учасники повернулися зі значними воєнними трофеями, новгород-сіверський князь Ігор Святославович гірко пошкодував, що не зумів узяти участі у вдалій військовій вилазці. Цілий рік його мучила заздрість, що не збагатився й не прославився, а навесні 1185 р. (воєнна авантюра недалекогоглядного князя Ігоря тривала від кінця квітня до середини травня) новгород-сіверський правитель вирішив здійснити похід на половців малими силами, залучивши до цього лише свого рідного брата Всеволода. На щό надіявся тридцятичотирирічний князь? На те, що половці за рік не поновили воєнних втрат і почуваються вразливими й слабкими? На удачу? На звиягу дружинників? Але, як би там не було, такої страшної поразки, якої зазнав, Ігор передбачити не міг.

Для характеристики образу князя Ігоря важливим моментом стає затемнення сонця як пророче й грізне попередження. Зрозуміло, що військо русичів із неприхованою тривогою і жахом спостерігало за цим явищем: посеред білого дня настала темрява, на небі з'явилися зорі, перелякані звірі завили, заіржали і стали дибки коні, намагаючись скинути з себе вершників, нічні птахи й кажани зашугали над головами дружинників. Тож князь Ігор мусив мати велику повагу війська, якщо навіть затемнення сонця не призвело його дружину до паніки і похід продовжився. Авторитет очільника безвідмовно спрацював і тоді, коли ворожі сили половців, які оточили табір Ігоря та Всеволода, в кілька разів переважили військо русичів.

Щоб підняти дух військової дружини перед видимою загибеллю, у славнозвісній промові князь Ігор не втаював перед своїми воїнами, що хоча справи вкрай кепські, краще героїчно загинути на полі бою, ніж безславно потрапити у полон. Такі виважені слова князя мали свідчити не тільки про бойову звиягу й військовою дисципліну, а й про моральний вибір кожного русича. Тож пам'ятаючи слова Ігоря, дружинники-русичі обирали смерть, а не полон, тому билися відчайдушно

й проявляли чудеса героїзму. Мужність – один із провідних мотивів «Слова о полку Ігоревім...» і домінуюча риса характеру князя Ігоря.

Те, що князь Ігор наважився на втечу з полону, свідчить про його громадянську свідомість. Утікає князь не заради себе, швидше навпаки – ризикує і своїм життям, і взятим полонцями в полон сином заради блага

свого краю. Князь добре усвідомлював, що територія без князя у Київській Русі вважається неповноцінною, отже, на його землю можуть зазіхнути не лише чужинці у знак помсти, а й руські князі, які при найменшій нагоді вдавалися до міжуособиць заради особистого збагачення.

Одинадцятиденна втеча-подорож Ігоря у «Слові...» описана поетично. Князь виявився досвідченим слідопитом (стук дятлів йому підказує, де в степу тече річка, адже дерева ростуть здебільшого коло води); передбачливим стратегом (тікає саме після виснажливого полювання й заходу сонця, коли п'яні вартові втрачають пильність). Після опису втечі Ігоря з полону й радості всього руського люду з причини його благополучного повернення додому автор «Слова...» сповіщає про відвідання князем Ігорем церкви Святої Богородиці Пирогощі в Києві. З останніх сторінок «Слова о полку Ігоревім...» князь уже постає як зрілий державний політик.

Образ Всеволода. Князь Всеволод у «Слові о полку Ігоревім...» до певного часу залишається поза увагою автора й читачів. Лише на початку твору читач отримує промовисту інформацію, що Всеволодова дружина кінцем списа вигодована, отже, випробувана багатьма військовими походами. Проте уже полоненим князь Ігор має нагоду спостерігати, як самовіддано і розумно керує військами бувалий полководець, рідний брат Всеволод, який навіть у драматичній ситуації неминучої поразки не втрачає міцності духу, бойового азарту й бажання перемоги. У «Слові о полку Ігоревім...» цього князя промовисто названо «буй-туром», отже, небезпідставно зроблено акцент на його фізичній силі, витривалості, бойовій звитязі.

Хоча образ князя Всеволода епізодичний, у «Слові о полку Ігоревім...» цей полководець показує себе прекрасним воєначальником, а тому запам'ятовується як князь-герой, рівний своєму братові Ігорю.

Образ Святослава, князя київського. «Золоте слово» великого князя, як і його сон, передано метафорично. Недобре передбачення Святослава Всеволодовича вражає архетипними символами біди: великому князю сняться мутні ріки, дошки в золотoverхім теремі без князька (різьбленої верхівки), крупні перлини, похилений бойовий стяг. Чи справді Святославові снився такий сон, чи це тільки художній прийом «Слова о полку Ігоревім...» – сьогодні дізнатися неможливо, проте зміст сновидіння передано яскраво й детально, як і тлумачення сну стривоженими боярами. Єдине, що з уст Святослава звучить вражаюче, – це гіркий докір нерозумному Ігореві від імені досвідченого правителя. Причина зрозуміла, якщо володіти інформацією про звичай того часу: ймовірно, що хан Кончак послав

до київського князя гінця з вимогою заплатити половцям викуп за знатних русичів-полонених. Як припускають історики, лише за одного князя Ігоря вимагалось на теперішні мірки приблизно 300 кг срібла, а це означало, що Святослав був змушений терміново збирати завищену данину й наражатися на величезне невдоволення народу.

У «Слові о полку Ігоревім...» київський князь постає своєрідною совістю Київської Русі: він докоряє, повчає, закликає до злагоди, намагається своєю владою спам'ятати удільних князів і покарати за міжусобиці. Водночас прекрасний образ мудрого Святослава не постає символічним образом ідеального правителя чи рятівника Київської Русі. Це один із багатьох сучасників Ігоря і Всеволода, який розуміє і зовнішні ворожі загрози для Київської Русі, і внутрішні суперечності між удільними князями, але нічого суттєво змінити не може.

Знаковий образ Ярославни. Образ Ярославни найпоетичніший у тексті, тому саме той уривок, який прийнято йменувати «Плачем Ярославни», сьогодні має найбільше перекладів. Плач Ярославни переростає в громадянський і навіть патріотичний біль свідомої політичного становища Київської Русі людини.

Вірну своєму чоловікові-князю й живому уособленню Руської землі Ярославну зі «Слова о полку Ігоревім...» небезпідставно вважають найвеличнішим жіночим образом у світовій літературі.

Сама княгиня порівнює себе із зигзицею (зозулею), і це не випадково. Віща птаха символізує безрадісну долю жінки-вдови. Ярославна виявляється втаємниченою в тогочасну медицину: бобровим хутром у княжі часи тамували кров і лікували важкі рани.

«Цей немеркнучий образ крізь віки сяє своєю моральною силою і чистотою... Природа немов чує голос Ярославни і діє за її пристрасним покликом. Ігореві, що вирвався з полону, допомагає і море, і смерчі, і ріка Донець, і очерети, і різноманітне птаство».

Леонід Махновець

Зі щирою мольбою вона звертається до могутніх сил природи: вітру, Дніпра-Славутича, грізного й водночас життєдайного Сонця. Княгиня оплакує долю не лише свого коханого лада, а благає сили природи посприяти всім його хоробрим воїнам. Ярославна навіть переростає в персоніфікований образ Руської землі.

▲ Святослав Реріх. Ярославна (1968)

◀ Ольга Козакевич-Дядинюк. Ярославна (1948)

Переклади й переспіви «Слова о полку Ігоревім...»

Нині відомо близько 60 перекладів і переспівів давньої пам'ятки.

Авторами українських прозових чи віршованих перекладів або переспівів «Слова о полку Ігоревім...» стали: Іван Вагилевич (завершив роботу близько 1836 р., текст надрукований у 1884-му), Михайло Максимович (1857), Степан Руданський (віршований твір «Ігор – князь сіверський», 1896), Юрій Федькович (1866), Іван Франко (1873), Панас Мирний («Дума про військо Ігореве», 1883), Михайло Грушевський (1923), Наталя Забіла (1938), Максим Рильський (1939), Леонід Махновець (1953), Степан Пушик (1983–2004). До речі, саме художній переклад С. Пушика «Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олегового» з розлогими коментарями до давньоруського тексту сьогодні вважається найбільш достовірним і художньо вартисним.

Переклади і переспіви українською мовою окремих уривків, зокрема «Плачу Ярославни», належать Маркіянові Шашкевичу (1833), Тарасові Шевченку (1860), Іванові Франку (із циклу «На старі теми»), Богданові Лепкому (1915), Павлові Тичині (1923).

Історичну п'єсу «О полку Ігоревім» за мотивами давньої пам'ятки створив Гнат Хоткевич (1926). Володимир Малик за мотивами «Слова о полку Ігоревім...» написав художньо-історичні романи «Князь Ігор» (1980) та «Черлені щити» (1985).

Ремінісценції¹ давньоукраїнської пам'ятки маємо у творах Максима Рильського (зокрема, у «Слові про рідну матір»), Павла Тичини, Миколи Бажана, Платона Воронька, Леоніда Первомайського, Олександра Довженка, Андрія Малишка, Дмитра Павличка, Ігоря Калинця. «Слово о полку Ігоревім...» вплинуло й на інші види мистецтва.

Ремінісценція (лат. *reminiscentia* – спогад, згадка) – відгомін літературного твору, відчутний в іншому літературному творі, що виявляється в подібності композиції, стилістики, образотворення.

У музичній композиції Миколи Лисенка «Плач Ярославни» також використано відомий сюжет. На теми «Слова о полку Ігоревім...» писали картини Юрій Нарбут, Олена Кульчицька; всесвітньовідомий український митець у діаспорі Леонід Молодожанин (Лео Мол) створив надзвичайний вітраж.

На початку 1980-х років Василь Лопата запропонував цикл гравюр за мотивами «Слова о полку Ігоревім...», зокрема «Похід на половців», «За землю Руську», «Трагедія землі Руської», «Золоте слово князя Святослава», «Втеча Ігоря з полону», «Князь Ігор на рідній землі», «Плач Ярославни». Цікавими є гравюри Віктора Єфименка, зокрема триптих «Повернення князя Ігоря».

В Україні споруджено кілька пам'ятників, що увіковічують події та героїв «Слова о полку Ігоревім...».

Пам'ятник автору
«Слова о полку Ігоревім...»
у м. Переяславі-Хмельницькому (1993) ►

Діалог із текстом

- 1 Проінтерпретуйте історію знахідки «Слова о полку Ігоревім...» О. Мусінім-Пушкінім. Чому пам'ятка виявилася навіки втраченою?
- 2 Перелічіть причини недовіри до автентичності «Слова о полку Ігоревім...».
- 3 На основі прочитаного аргументовано доведіть, що «Слово о полку Ігоревім...» – оригінальний твір княжих часів, а не підробка.
- 4 Чому питання авторства давньоруської пам'ятки довго остаточно не було розв'язане? Які існували гіпотези?
- 5 Чи можна вважати «Слово о полку Ігоревім...» фольклорним твором? Чому?
- 6 Що ви можете сказати про жанр «Слова о полку Ігоревім...»?
- 7 Детально проаналізуйте будову «Слова о полку Ігоревім...».
- 8 Для чого у твір аж двічі введено образ легендарного співця Бояна? Чим він близький авторові й чому він усе-таки не наслідує свого талановитого попередника?
- 9 Опишіть словами затемнення сонця від імені простого збентеженого й навіть наляканого побаченим дружинника, якому довелося стати очевидцем такого явища.
- 10 Усебічно розкрийте причину необдуманого походу на половців князя Ігоря.
- 11 Розкрийте тактичні й стратегічні прорахунки князя Ігоря після першої сутички з половцями.
- 12 З якими словами виступив князь Ігор перед дружинниками? Чи могла промова князя надихнути воїнів на героїчну смерть і чому?
- 13 Як саме Ігор потрапив у полон? З якої причини все-таки вирішив тікати?
- 14 Доведіть, що образ князя Ігоря у «Слові о полку Ігоревім...» поданий у розвитку. Як Ігор ставиться до свого брата, князя Всеволода? А до воїнів?
- 15 З якою метою у текст «Слова о полку Ігоревім...» введено «золоте слово» київського князя Святослава?
- 16 Наскільки часто у «Слові о полку Ігоревім...» звучить заклик до об'єднання? Яких руських князів, крім учасників походу, і з якої причини згадує автор?
- 17 Проаналізуйте образ Руської землі у «Слові о полку Ігоревім...». Чому він здатний хвилювати читачів і сьогодні?
- 18 Перелічіть проблеми, які порушив автор «Слова о полку Ігоревім...». Чому вони були тоді дуже актуальними? А нині?
- 19 Про що свідчать вірування, звичаї і ритуали, описані у «Слові о полку Ігоревім...»?
- 20 Які художні засоби у «Слові о полку Ігоревім...» вам найбільше запам'яталися?
- 21 Знайдіть коротку літературознавчу розвідку С. Пушика «Нове про "Слово о полку Ігоревім..."» і на її матеріалі підготуйте стислу доповідь.
- 22 Що вам відомо про переклади й переспіви «Слова о полку Ігоревім...» українською мовою?
- 23 Чому безсмертне «Слово о полку Ігоревім...» хвилює нас і нині, хоча від часу його написання минуло понад вісім століть? Чого вчить сучасних українців цей твір? Які риси характеру виховує?

Діалоги текстів

- Порівняйте «Слово о полку Ігоревім...» із лицарською поезією однієї з літератур Західної Європи.

Мистецькі діалоги

- 1 Опишіть ілюстрацію до «Слова о полку Ігоревім...» (с. 54) українського художника Василя Лопати. Чому рідна земля, символічно змальована на задньому плані картини, постає в образі язичницької Берегині або християнської Оранти зі стіни храму Софії Київської?
- 2 Яка з уміщених у підручнику репродукцій картин відомих художників, на вашу думку, найкраще відбиває дух «Слова о полку Ігоревім...»? Чому ви так вважаєте?
- 3 Розкрийте образ Ярославни, використовуючи ілюстративний матеріал, поданий у підручнику.

Сергій Єфремов

**ФАКТ ІСНУВАННЯ «СЛОВА...» КИДАЄ ЯСНИЙ ПРОМІНЬ СВІТЛА
НА НАШУ СТАРУ ПОЕЗІЮ¹**
(Уривки)

Перед нами пройшло чимало пам'яток старого письменства. Ці літературні пам'ятки не мали, правда, на меті суто літературних завдань. Вони мали іншу, суто практичну мету, і коли великою частиною задовольняли й літературні інтереси, то робили це між іншим, незалежно від авторських замірів. Тим часом, старе наше письменство мало в собі й суто літературні твори, зразок яких зберегло незабутнє «Слово о полку Ігоревім...». Традиція тих часів донесла до нас і кілька прізвищ творців «Слова...», яких слава гриміла у старовину. Так, у літописі вже маємо – досить неясну, правда, – звістку про «славутного співця» Митусу, який з гордині не захотів служити князю Данилу... Так само нічого певного не знаємо й про іншого великого поета старих часів, «віщого» Бояна. Автор «Слова...» не тільки характеризує поетичну манеру свого славного попередника, а й подає зміст його пісень, подекуди навіть окремі уривки з них.

...Індивідуальні переживання жінки, що втратила милого, – отой славний «Плач Ярославни», відомий, певно, кожній інтелігентній людині... Хіба тільки українські пісні жіночі з такою вимовною красою вміють виявити безмежну тугу по милому, як оцей невмирущий плач-тужиння Ярославни... Автор-бо знав людську душу і вмів зачепити на ній ті вічні струни, спрагли на всяку справжню красу, – і твір його не спопелів од часу. Та не тільки великим поетом був незнаний творець «Слова...», – він був ще й великий громадянин. Красу поетичної форми знав він, як поєднати з тими думками, що – ми вже це з літопису знаємо – повинні були сушити голови кращим синам свого часу в давній Русі. Любов до рідного краю та народу б'є гарячим джерелом з цього дивного твору і вкладає авторові чудові образи, вириває з уст прокльони гніву на людей, що гублять батьківщину.

«Слово о полку Ігоревім...» показує, що в ті часи мала вже бути на Русі високо розвинена дружинна поезія, ціла літературна школа з виробленою технікою, з усталеними формами, з літературними традиціями... Такої вартості твір не може стояти сам-один, окремо, без попередньої роботи цілих поколінь – одне слово, без тієї поетичної атмосфери, що не тільки сприяє народженню талановитих творів, а й шляхи їм очищає, кладе підмурівок для творчості.

¹ Назва статті наша. – Прим. авторів підручника.

- 1 Про що й чому саме про це говорить літературознавець Сергій Єфремов у першому абзаці запропонованої статті?
- 2 Чому твори українського Середньовіччя, власне, Київської Русі, не мали на меті ставати літературними?
- 3 Знайдіть, послуговуючись Інтернетом, цікаву інформацію про співця Митусу і поділіться нею з однокласниками.
- 4 У чому саме літературознавець бачить поезію пам'ятки? Як він характеризує образ Ярославни?
- 5 З якої причини С. Єфремов веде мову про високорозвинену дружинну поезію часів українського Середньовіччя?

В Україні Ренесанс існував дуже нетривалий час. До того ж цей історичний проміжок «був духовно “незначний” або, ліпше кажучи, “малопомітний”, невиразний... Здається, центр ваги українського Ренесансу лежав не в духовній, а в побутовій сфері» (Д. Чижевський).

Книговидавнича справа. Перші друковані книги на території України

За часів Івана Грозного, який значно розширив межі своєї країни, виникла гостра потреба у великій кількості церковних книг. За вказівкою царя диякон Іван Федоров (1510–1583) та його помічник, білорус Петро Мстиславець 1563 р. побудували у Москві друкарню. Було видано кілька церковних книг, зокрема й «Апостол».

Однак через непевні обставини у столиці Московського царства й агресивне невдоволення книгопереписувачів (друкарів звинувачували у зв'язках з нечистою силою, провокували столичну чернь зруйнувати друкарню й розправитися з її працівниками), а також підпал типографії друкарям довелося тікати з Москви в Литву. У 1572 р. Федоров переїхав до Львова й наступного року «друковане занедбане обновив», створивши друкарню в монастирі святого Онуфрія. У 1574 р. було здійснене друге видання «Апостола» з автобіографічною післямовою друкаря. Книги, які з'явилися в період діяльності Івана Федорова в Москві та в Україні, прийнято називати **першодруками**, а пізніші видання минулих століть – **стародруками**.

У 1574 р. І. Федоров на замовлення львівських міщан видав «Буквар», який вийшов з гербом міста Львова на обкладинці. Велику роль у його появі відіграв письменник і очільник Львівської братської школи **Стефан Зизаній** (1570–1621). Згодом з'явилися «Азбука» (1578) та «Грамматика» (1598).

На основі львівського «Букваря» у 1627 р. друкар-запорожець Тарасій Вербицький уклав перший київський «Буквар».

▲ Сторінки «Азбуки» Івана Федорова

▲ Пам'ятник Івану Федорову у Львові (1977)

Львівський «Буквар» Івана Федорова розпочинався абеткою у звичайному й зворотному порядку літер. Книга мала багато спільного з тією азбукою, яку виявлено на графіті київського собору Святої Софії, у рукописних навчальних підручниках та на берестяних грамотах. Після зразків складів у «Букварі» було подано відмінювання дієслів, запропоновано в той час найбільш уживані скорочення слів, які позначалися титлами (надслівною квадратною дужкою).

▲ Артур Орльонов. Острозька Біблія (2012)

У 1575 р. князь Костянтин Василь Острозький запропонував І. Федорову посаду управителя Дерманського монастиря. Після переїзду першодрукаря на Волинь в Острозі також було створено друкарню, яка згодом випустила понад 30 книг і в якій І. Федоров у 1581 р. надрукував **Острозьку Біблію** – перше повне видання всіх книг Святого Письма церковнослов'янською мовою. Підготовка до друку цієї книги тривала десять років. Над перекладами Святого Письма з

давньоєврейської та старогрецької мов в Острозі працювало 72 перекладачі. Острозька Біблія мала 1252 сторінки, була щедро прикрашена заставками. Вона вважається взірцем друкарського мистецтва XVI ст. в Україні. Відразу ж після виходу цю книгу мали за честь придбати й зберігати як величезну цінність бібліотеки Оксфорда й Рима. Коли через 80 років (у 1663 р.) на власне видання Святого Письма спромоглася Москва, то російські видавці просто скопіювали Острозьку Біблію.

Початок книгодрукування в Україні, та й у Європі, аж ніяк не означав, що переписування рукописів одразу ж відійшло у небуття. Рукописна книжка ще довго співіснувала з друкованою, була такою ж необхідною і навіть вигідно доповнювала друковану продукцію того часу.

Видатні діячі української культури доби Ренесансу

Яскравими митцями українського Ренесансу стали письменники-полемісти, серед яких особливе місце належало релігійним діячам Станіславу Оріховському (1513–1566) та Іванові Вишенському (приблизно 1550–1621).

Учений-гуманіст XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан вважав себе українцем з польської держави. Він писав латинською та польською мовами. Упродовж 17 років С. Оріховський здобував освіту в західноєвропейських університетах: Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському. Оратор, публіцист, філософ, історик – у творчості він виступає світською людиною із широким світоглядом. Він був католицьким священиком, але виступав проти гноблення православних. Зажив загальноєвропейської слави як майстерний та сміливий полеміст, який сперечався із самим Папою Римським. У зверненнях до польського

короля працях (зокрема, «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана») цей письменник мав сміливість заявити: «Ти – сторож королівства... Місце ж сторожа, природньо, не всередині, а поза тими речами, які стереже». С. Оріховський виступав за визнання держави гарантом прав і свобод і носієм обов'язків перед людиною. За висловом Валерія Шевчука, С. Оріховський був «князем українських гуманістів».

У 1587 р. з'явилася книга **Герасима Смотрицького** (?–1594) «Ключ царства небесного». За нею не забарилися послання інших противників унії, зокрема **Івана Вишенського**. У відповідь на їхні звинувачення написали свої трактати прихильники союзу між католицькою і православною церквою. Такі виступи богословів, покликані стати дискусіями з належними аргументами, обернулися взаємними звинуваченнями, а деколи й брутальними¹ зверненнями на адресу противників. Художня цінність української полемічної літератури дуже сумнівна. Однак саме полемічною літературою розпочинається розвиток оригінальної давньої української літератури, бо книжних чи рукописних пам'яток нашого національного красного письменства до середини XVI ст. майже не збереглося.

Послання – це поетичний твір у формі листа до якоїсь особи чи групи людей. Жанр послання був популярний в українській літературі доби Бароко. Для нього обов'язкові адресат і форма ліричного монологу-звернення. Послання за змістом може бути філософською медитацією, інтимним зізнанням, громадянським закликом.

Досі не встановлено, коли точно народився і коли помер Іван Вишенський. Є лише скупі згадки, що походив він із містечка Судова Вишня на Львівщині, в юності жив у Луцьку та Острозі, де, очевидно, мав неабияку підтримку князя К. Острозького. Проте світське життя не приваблювало І. Вишенського, і в юні роки він став послушником в монастирі, а невдовзі як один із найбільш аскетично налаштованих ченців перебрався в Грецію на Афон, що знаходиться над Егейським морем. І. Вишенський на Афоні прожив сорок років і лише раз, приблизно в 1604–1606 рр., відвідав Україну. Твори І. Вишенського книжною українською мовою, що збереглися в різних рукописних списках, прийнято поділяти на ті, що написані до Берестейської унії, і ті, що написані після неї. Усього відомо 16 творів цього автора.

Хоча досить часто твори цього письменника-полеміста відзначалися простонародною лайкою на адресу опонентів, грубими звинуваченнями, брутальним тавруванням і всіма рисами «низького» бароко, у своїх посланнях І. Вишенський вдавався до жанру притчі, а сюжети для притч придумував сам. З цієї причини його творчість, на відміну від інших полемістів, усе-таки можна вважати певною мірою

▲ Великий європеєць
Станіслав Оріховський

¹ **Брутальний** – лайливий, непристойний.

▲ Микола Бевз. Іван Вишенський. Пам'ятник у Судовій Вишні (1979)

художньою. Заслугою Івана Вишенського як митця слова є й те, що проти своїх опонентів він влучно використовував сатиру та іронію. Він критикував католицьку церкву за надмірну розкіш храмів, а католицьких єпископів – за сите життя.

Берестейській унії не вдалося досягти релігійної єдності. Декому з активних громадських діячів за свої патріотичні й релігійні переконання доводилося навіть платити життям. Наприклад, у минулому викладач у Замості, згодом – люблінський бургомістр і латиномовний український поет **Себастьян Кленович** (1545–1602), висловивши свої синівські почуття до України у високохудожній поемі «Роксоланія» і заявивши про свої релігійні переконання твором «Перший виступ проти єзуїтів», утратив престижну посаду, друзів, майно, зазнав гонінь і помер голодною смертю.

Діалог із текстом

- 1 Якою була специфіка Ренесансу в Україні?
- 2 Які книги були видані Іваном Федоровим у Львові та Острозі? Чому певні книги прийнято називати першодруками, а інші – стародруками?
- 3 З якої причини, на вашу думку, народи Європи прагнули мати друковані книги своїми національними мовами?
- 4 Чим відрізнялася Острозька Біблія Івана Федорова від попередніх рукописних фрагментарних перекладів Святого Письма в Україні?
- 5 Розкрийте причини виникнення та роль полемічної літератури часів українського Ренесансу й Бароко.
- 6 Чому, на вашу думку, Валерій Шевчук назвав Станіслава Оріховського «князем українських гуманістів»?
- 7 Схарактеризуйте художні особливості творів Івана Вишенського.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину сучасного українського художника Артура Орльонова (с. 64). Яка атмосфера панує в зображеному приміщенні? Припустіть, хто і що є центральними образами полотна. Якими художніми засобами митець привертає увагу глядача до них? До якого жанру образотворчого мистецтва належить ця картина?

Літературні здобутки доби українського Бароко

Особливості українського літературного бароко

Література українського Бароко засвідчила великий життєлюбний потенціал народу, його стійкість у протистоянні випробуванням, самотність, велику творчу обдарованість. Ця історична доба була цінна тим, що не відкидала і не заперечувала культурних набутків минулого й повсякчас дбала про майбутнє.

Бароко (від італ. «дивний», «хімерний») – напрям у мистецтві та літературі XVII–XVIII ст., який прийшов на зміну Ренесансові, але не став його запереченням. Для барокової літератури характерні пишномовність, мінливість, ускладнена форма художніх творів, поєднання релігійних і світських мотивів, бажання справити сильне враження (використання гіпербол, парадоксів, протиставлень, гротеску; декоративність; театральність).

Доба Бароко в Україні тривала з кінця XVI й аж до кінця XVIII ст. Українське бароко мало такі історичні та культурно-освітні передумови формування:

- загострення соціальних, міжконфесійних, міжнаціональних суперечностей;
- значний вплив козацтва на життя України;
- полеміка між православними і католиками, запозичення українськими авторами стильових прийомів у польських письменників;
- заснування шкіл, де викладали поетику і риторичку, які виховували європейський літературний смак;
- витіснення візантійства з національної культури.

Стиль бароко в Україні мав виразні національні особливості:

- ▶ синтез ідей Середньовіччя, Ренесансу і Просвітництва;
- ▶ релігійність (переважання духовної поезії);
- ▶ багатомовність (мовами тогочасної української літератури були українська, латинська та польська);
- ▶ широка представленість фольклорних мотивів та образів;
- ▶ національні тематика і проблематика, зокрема тема збройної боротьби за національне визволення;
- ▶ розвиток «високого» та «низького» бароко.

Література українського бароко особливо процвітала в період Гетьманщини, але разом із занепадом української державності після поразки Івана Мазепи в Полтавській битві й повного підпорядкування України Росією почала поступово вигасати.

Як зазначає Валерій Шевчук, до «низького» («низового») бароко належать насамперед «пісні світові, танечні, ліричні» й ті літературні, часто з точною вказівкою авторства твори, які пов'язані «із зображенням народного життя, через що часто творилися й мовою того простолюддя – народною українською, розмовною». Низьким стилем були написані для постановки перед загалом інтермедії (інтерлюдії), різдвяні вірші, вертепні драми, особливо ті сцени, які розігравалися на нижчому поверсі вертепної скриньки. «Низьке» бароко не цуралося фривольностей¹, брутальностей, сороміцьких тем.

«Високе» бароко суттєво відрізнялося від «низького» тематикою, стилем, художніми засобами. Проте «низьке» бароко краще сприймалося народом, утверджувало простих людей і рядових нереєстрових козаків-оборонців рідної землі в їхній буденній правоті, торжестві земних ідеалів добра і справедливості. Український народ, від природи наділений гумором, не мав жодної відрази до того, що «низьке» бароко послуговувалося, наприклад, зооморфізмами²: «Турки у Будині / Побиті, як свині», «Як пси лихі, погани християн мучать».

«Високе» бароко виражалося насамперед у духовних піснях, а також вишуканих спробах найталановитіших поетів тієї доби дивувати оточення «фігурними» («курйозними») віршами, експериментувати у створенні не лише акропоезій³, а й надзвичайно складних поетичних конструкцій.

¹**Фривольність** – грубе поводження, нескромність.

²**Зооморфізм** – перенесення на людей найменувань тварин та/або їхніх характеристик.

³**Акропоезії** – вірші, перші букви в рядках яких творили певне слово (переважно ім'я автора чи його коханої) або й цілу фразу (цитату з Біблії, освідчення в коханні).

Отже, для стилю українського бароко характерна жанрова розмаїтість: тут знаходимо псалми, канти, вірші, панегірики, елегії, пародії, трагестії, батальні, героїчні вірші; оповідання, байки, сказання (літописні), хроніки тощо. Також поширені всі форми риторики: проповіді, вітальні промови, полемічна література. Варто зазначити, що в Україні розвинулися не всі жанри, притаманні бароко європейському. Не було, наприклад, такого світського жанру, як роман. Однією з причин цього був неналежний розвиток книгодрукування.

Доба Бароко знаменує народження українського театру. Він бере початок зі шкільної драми, що творилася викладачами і студентами Києво-Могилянської академії, та мандрівного театру, який з'явився завдяки учителям нижчих шкіл і мандрівним дякам. Згодом український театр справлятиме значний вплив на розвиток театру в Москві та на Балканах.

■ Видатні представники доби українського Бароко

Представник «низького» бароко мандрівний дяк **Петро Попович-Гученський** писав свої щедро приправлені гумором «вірші нищенські утішні» для студентів, які декламували їх під вікнами селянських хат під час різдвяних свят. Священик **Климентій Зіновійв** (середина XVII ст. – після 1717), самовільно покинувши монастир, блукав селами й містами, записував прислів'я і приказки, яких у мандрах назбирав більше двох тисяч, отже, був першим українським етнографом, з доброзичливим гумором оспівував ремісників та хліборобів і декламував їм власні вірші на базарних площах. А яскравий митець бароко «високого» **Іван Величковський** (близько 1630 – близько 1726) творив для читачів елітарних, у теплі й тиші місяцями сидів над словесними ребусами, шифрами, лінгвістичними загадками. І. Величковський був переконаний, що всі, хто прикладе свої здібності до осягнення його поезії, незалежно від їхнього соціального стану, будуть морально винагороджені: «Дав Бог розум при написанні, дасть і при читанні».

Літературна спадщина Івана Величковського тривалий час була тільки рукописною. Цей автор творив польською та книжною українською мовами. Йому належать перші в українській літературі паліндромі, які він називав «раками літеральними».

Паліндром («перевертень», «рак літеральний») (від грец. «назад», «знову» та «біг») – вірш або рядок вірша, в якому слова однаково читаються як зліва направо, так і справа наліво. Приклад сучасного паліндрома – речення «де помити мопед».

Найважливішими поетичними досягненнями І. Величковського є панегірик польською мовою на пошану українського церковного та політичного діяча другої половини XVII ст. Лазаря Барановича (1620–1693) і два староукраїнські збірники «Зегар¹ з полузегарком» та «Млеко²».

Заслугою Івана Величковського можна вважати його розробку теорії і практики курйозного віршування, яке він називав «штуками поетичними». У теоретичній праці «Млеко одь овці пастору належнє» (1691)

І. Величковський розглядає двадцять різновидів курйозної поезії, значна частина яких – його власні винаходи.

¹Зегар (польськ.) – годинник.

²Млеко (давньоукр.) – молоко.

Наприклад, «Луна – вірш, у якому начебто звучить луна: другий рядок складається з одного слова, що ніби відлунює:

- Що просиш ти, Адаме, чи земного краю?
- Раю.
- Чому ж туди не входиш, чи ж боїшся брани?
- Рани».

Іван Величковський став першим автором давньоукраїнських фігурних (курйозних) віршів, у яких за допомогою графічних форм поєднуються звукове та візуальне (зорове) зображення.

Вірші-лабіринти І. Величковського, в яких зашифровано імена Марії та Ісуса, як і загалом уся його творча спадщина, яскраво засвідчують високий рівень сучасної цьому автору української барокової поезії в цілому.

Лабіринт 4

М а р і я і р а М
с М а р і р а М с
у с М а р а М с у
с у с М а М с у с
І с у с М с у с І
с у с М а М с у с
у с М а р а М с у
с М а р і р а М с
М а р і я і р а М

Своє прізвище автор зашифровував великими буквами у віршованому тексті, що до нього не практикував ніхто з давньоукраїнських письменників:

І О смерті пАм'ятай, і На суд будь чуткий,
ВЕЛЬМИ Час біжить сКорО, В бігу Своєм прудКИЙ.

Ще один яскравий діяч доби українського Бароко **Дмитро Туптало** (1651–1709) був не тільки духовною особою, а й талановитим письменником. Його «Руно орошенное» (1680) стало збірником художніх розповідей про чудеса чудотворного образу Богоматері в Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі і витримало сім видань.

Народний поет-пісняр **Семен Климовський** (народився на рубежі XVII–XVIII ст. – помер на рубежі XVIII–XIX ст.) Цьому народному філософові й поетові, козакові Харківського полку приписують кілька пісень, зокрема найвідомішу – «Їхав козак за Дунай». Пісня стала особливо популярною не тільки серед українців, які залишилися на отчій землі, а й серед запорозьких козаків, що через знищення Катериною II Запорозької Січі переселилися за Дунай і на Кубань.

▲ Іван Величковський

▲ Дмитро Туптало

▲ Семен Климовський

Ще на початку XIX ст. пісня «Їхав козак за Дунай» (у перекладі – «Козак та його дівчина») стала дуже популярною в Німеччині. Фортепіанні варіації до цього твору написав Георг Вебер, а Людвіг ван Бетховен, почувши цю пісню від російського дипломата у Відні Андрія Розумовського, сина останнього українського гетьмана Кирила Розумовського, у 1816 р. створив її варіацію для фортепіано із флейтою для своєї збірки пісень народів Європи. Пісня потрапила до Австрії та Чехії, з українського оригіналу її тексту в 1816 р. було зроблено англійський переклад; польською мовою пісня Семена Климовського звучала у виконанні скрипаля Кароля Літинського, а італійською слова цієї пісні з нотами було опубліковано в 1895 р. В Угорщині від початкового тексту не залишилося ні козака, ні дівчини, але чудова українська мелодія збереглася, хоча кінцівка цього твору вже нагадувала чардаш.

На основі пісні італійський композитор Катерино Кавос написав оперу. Геніальний твір С. Климовського надихнув Олександра Пушкіна («Козак») та Антона Дельвіга («Поляк»). Російський письменник Михайло Салтиков-Шчедрін згадував, що у найвіддаленіших куточках Росії майже кожна панночка виконувала пісню «Їхав козак за Дунай».

■ Вертеп як вид лялькового театрального дійства

▲ Вертепна скринька

Драматургія в Україні XVII–XVIII ст. своїм розвитком завдячує навчальним закладам: викладачі писали, а студенти власними силами ставили їхні драматичні твори не тільки духовної, а й історичної тематики. Першою українською трагікомедією став твір Феофана Прокоповича «Володимир» про запровадження християнства в Київській Русі. Та ще до появи цього авторського твору мандрівні дяки чи спудеї (студенти) Києво-Могилянської академії переважно на Різдво розігрували події з Нового Завіту і розважальні сценки з життя простого народу, цим заробляючи собі на хліб насущний. Побутові театралізовані сценки прийнято називати *інтермедіями* або *інтерлюдіями*.

Перші згадки про старовинний пересувний ляльковий театр – вертеп датовані XVII ст. Народившись на західноукраїнських землях, вертеп поширився всією Україною. Джерелами вертепної драми І. Франко вважав лялькову гру скоморохів княжої доби. Вистави відбувалися у спеціальній дерев'яній скриньці, яка нагадувала двоярусну сцену. У верхній частині здійснювалася постановка різдвяних сцен за євангельськими мотивами, а в нижній – розігрувалися сценки з народного життя,

переважно комічного характеру. На верхньому поверсі вертепу демонструвався популярний сюжет про поклоніння новонародженому Спасителю. На нижньому ярусі сварилися й мирилися Дід і Баба, розповідав про козацькі походи Запорожець, смішили глядачів Циган і Циганка – всього до півсотні персонажів. Рухав дерев'яними ляльками в національному одязі схований за будиночком мандрівний дяк, що й озвучував кожну дійову особу. Вертепні вистави, які розігрували на Різдво в хатах чи на ярмарках, мали національний колорит. Найулюбленішим героєм нижнього ярусу був селянин Макогоненко зі своєю незмінною піснею «Ой під вишнею, під черешнею...». Також артистично проявляла себе Циганка в розмові з Бабою чи Дідом: «Чом, Циганко, не прядеш? – Я не вмію прядти: із-за гаю визирую, де б сорочку вкрасти!»

Сьогодні ми можемо впевнено констатувати, що література й народний ляльковий театр українського Ренесансу й Бароко – це надзвичайно цікава сторінка в нашому красному письменстві.

Діалог із текстом

- 1 Якими були літературні здобутки доби українського Бароко? Якими мовами творили письменники цього часу й чому?
- 2 Чим відрізнялося літературне «високе» бароко від «низького»?
- 3 Який внесок у розвиток української поезії зробив Іван Величковський?
- 4 Чим цікаві життя і творчість Дмитра Туптала?
- 5 Чим, на вашу думку, зумовлена популярність пісні Семена Климівського «Їхав козак за Дунай»?
- 6 Як виник український театр?
- 7 Коли і де зародився вертеп в Україні? Укажіть джерела вертепної драми.
- 8 У чому полягає специфіка вертепної вистави? Як саме вертеп пов'язаний із різдвяними обрядами?
- 9 Назвіть найпопулярніших персонажів вертепу та поясніть, кого саме вони символізували.
- 10 Чим відрізняється сучасний вертеп, який ще побутує як елемент святкування Різдва, від вертепних лялькових вистав давньої України?

Історично-мемуарна проза

Козацькі літописи – особливий жанр давньої літератури

Козацькі літописи було названо літописами за аналогією з історіографічними творами Київської Русі. Насправді це історично-мемуарна проза, тобто спогади очевидців чи близьких у часі до певних історичних подій людей, які у своїх записах використовували свідчення їх учасників та документи. Автори, на відміну від давньоруських літописців, – не духовні особи, не монастирські ченці, а переважно люди військові чи й цивільні. Автори козацьких літописів використовували фольклорні твори, найчастіше думу «Хмельницький і Барабаш», уміщували відгуки іноземних мандрівників, польських істориків.

«Козацьких літописців не просто цікавило походження козаків – їх запалювала участь козацтва у славних подіях XVII ст. і, зокрема, національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького».

Володимир Полек

■ «Літопис Самовидця»

Текст історіографічного твору невідомого автора виявив Пантелеймон Куліш. Оскільки розповідь у творі велася від першої особи, він назвав його **«Літописом Самовидця»**, дав цьому літописові, просякнутому «українським козацько-старшинським патріотизмом», блискучу оцінку, назвавши його цінним історичним джерелом й визначною пам'яткою української літератури XVII ст. Також П. Куліш використав окремі матеріали цього козацького літопису для створення «Чорної ради» – першого українського історичного роману.

«Літопис Самовидця» – цілком світський твір, написаний близькою до народної книжною мовою, у ньому часто вживаються широковідомі прислів'я. Саме через те, що авторські думки й особисті враження поєднуються з історичними фактами, у творі багато виразних художньо-літературних сцен. Наприклад, описуючи похорон Івана Золотаренка, під час якого в церкві святого Миколая в Ніжині сталася пожежа і «згоріло людей живих чотириста й тридцять», автор щиросердно зізнається, що «й сам там був і набрався страху немалого». Яскраво описано придушення козацькою старшиною бунтів черні, зокрема того, коли довелося в рукопашній сутичці витяти цілу зграю розбійників, що нападала на купецькі вози з горілкою. Літописець визнає, що через довготривалу війну в середовищі соціальних низів нормою стало грабіжництво й злодійство, а тому «туга великим людям всякого знатного стану була і наруга від людей посполитих, а найбільше від гультьяйства». Можливо, саме тому Самовидець не приділяє уваги трагічному становищу простого народу, акцентуючи тільки на тогочасних проблемах козацької старшини. Також Самовидець обурюється, що ще в 1649 р. Б. Хмельницький вступив у спілку з татарами «на спустошення християнства», хоч мав можливість мирно порозумітися з польським королем. У той самий час літописець із захопленням описує перемоги гетьмана Богдана, підкреслюючи, що війна йшла за «давні права і вольності», через що українці масово піднялися відстоювати національні й соціальні інтереси. Літописець схвалює зміцнення гетьманського уряду, полкової і сотенної адміністрації.

До Переяславської ради Самовидець ставиться не зовсім схвально, пояснюючи, що козацька старшина присягала за «соболи московські», а рядові козаки погодилися на союз із Росією лише з тієї причини, що сподівалися на кращі часи й щире дружбу з сусіднім народом. З історичних діячів Самовидець виразно симпатизує Якимові Сомкові, Іванові Сіркові, Іванові Мазепі, але негативно ставиться до Івана Брюховецького й Дем'яна Многогрішного.

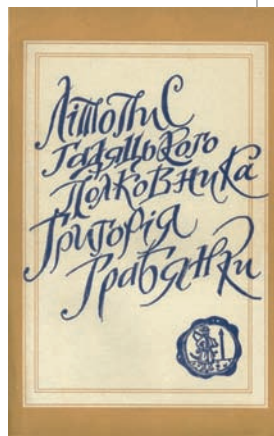
«Літопис Самовидця» охоплює період від перших перемог Богдана Хмельницького до 1702 р. Автор літопису описував події на основі власних спостережень, іншими джерелами не користувався, до документів гетьманської чи полкових канцелярій, очевидно, доступу не мав, бо жодного разу не використав цих матеріалів. Якщо перша частина твору має всі ознаки історіографічного тексту, то друга є діаріушем – щоденником автора.

На основі аналізу «Літопису Самовидця» дослідники дійшли висновку, що його автор родом із Правобережної України, але зріле життя літописця проходило в межах Гетьманщини, зокрема в Ніжині й Стародубі. Більшість науковців, у тому числі й Михайло Грушевський, схилилися до думки, що автором «Літопису Самовидця» був активний діяч, учасник посольств і переговорів козацької старшини, згодом –

стародубський протопоп Р. Ракушка-Романовський. Правда, літературознавець Михайло Возняк автором «Літопису Самовидця» вважав корсунського полковника Федора Кандибу, але й ця гіпотеза, як і попередня, також належно не доведена.

■ Літопис Григорія Граб'янки

Літопис Григорія Граб'янки – другий за часом створення козацький літопис – дійшов до нас у численних списках. Хоча оригінал літопису досі не знайдено, а в більшості списків автора взагалі не названо, все-таки у двох з двадцяти списків гадяцький полковник Григорій Граб'янка фігурує як літописець. Як історична особа другої половини XVII – початку XVIII ст. цей яскравий представник козацької старшини досі викликає велику цікавість у багатьох істориків. Він зробив блискучу військову кар'єру. Закінчивши Києво-Могилянську академію, в молодому віці Г. Граб'янка став осавулом Гадяцького полку, а в 1717 р. був призначений гадяцьким полковим суддею. На цій посаді він зарекомендував себе справедливим, непідкупним, щирим захисником скривджених і завоював великий авторитет. Разом із найсвідомішими представниками козацької верхівки Г. Граб'янка підписав «Коломацьку чолобитну» до Петра I. У цьому важливому клопотанні українці вимагали від російського монарха відновлення всіх українських прав й царського дозволу обирати гетьмана, оскільки Павло Полуботок був тільки наказним, тобто призначеним царем зумисно лише «на той час», і з цієї причини не міг належно використовувати свою владу на благо українського народу. Григорій Граб'янка брав участь у війні з Туреччиною і в походах на Крим, в успішному завершенні яких була особливо зацікавлена Росія. Під час одного з кривавих боїв полковник Григорій Граб'янка отримав смертельне поранення.

Цікаво знати!

Літопис Григорія Граб'янки за законами барокової літератури мав пишну й довгу назву – «Перебіг презильної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Граб'янки зібраний та самобутніми свідченнями старожилів підтверджений року 1710».

Розпочинався твір «Словом до читача, заради чого ця історія написана», тобто вступом, де було чітко сформульовано мету літопису: щоб славні події «не потонули б посеред глибин невідання» і в письмовому вигляді дійшли до нащадків. Автор особливу увагу зосереджує на козацьких вождях, але з великою симпатією ставиться до простого народу, зазначаючи, що ще на самому початку козаки збивалися в озброєні гурти «не заради наживи... а сугубо добре діло творити: від татар бранців-християн відбивати». Після вступу у літописі було вміщено два вірші: «Похвала віршами Хмельницькому від народу малоросійського» та «Вірш на герб Малоросійський». Обидва вірші та малюнки, про які згадує Г. Граб'янка,

детально описуючи їх (портрет Б. Хмельницького та герб-печатка Війська Запорозького), також цілком відповідали стилю бароко.

Літопис Григорія Граб'янки охоплював в основному всю історію України від найдавніших часів до обрання в 1708 р. гетьманом України Івана Скоропадського.

Цікаво знати!

Літописець категорично заперечував думку польського історика Веспасіяна Коховського, що слово «козак» походить від слова «коза», бо, мовляв, козаки були пастухами кіз, а висловлює гіпотезу, що слово «козаки» могло походити від слова «хозари», назви представників войовничого племені, яких русичі розбили, а їхнє ймення перейняли, або що «козаки беруть свій початок від якогось проводиря Козака, стараннями якого не раз татари були битими».

Авторська позиція Григорія Граб'янки – це позиція свідомого громадянина. Безперечно, він ідеалізував Богдана Хмельницького, а говорячи про смерть гетьмана, змальовував його образ за аналогією до того, як у «Повісті минулих літ» подано войовничого Святослава: «Це була людина воістину варта звання гетьмана... Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж у інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі... У його воїнства все так було злягнато, що коли б він не пощадив... то зовсім би міг знищити Польщу». Що цікаво, в уста Богдана Хмельницького автор вклав крамольну на час написання літопису думку про «іго московського самодержавства» в Україні.

Коли Г. Граб'янка робив опис ближчих до нього в часі подій, то авторська позиція – цього разу, правда, прихована – все одно виявляла його істинний патріотизм. Наприклад, літописець зовсім не описав Полтавської битви, а тільки під роком 1709 повідомив коротко: «Мазепа зрадив». Ця лаконічна фраза нібито свідчить про лояльне ставлення літописця до Москви, але водночас містить натяк на величезну трагедію українського народу.

Змальовуючи «чорну раду» в Ніжині 1663 р., літописець зосередив особливу увагу на філософських категоріях добра і зла. Особисто для нього добро – це українські державотворчі чинники, гетьман-патріот Яким Сомко, підпорядкування козацької сіроми старшині, а зло – кабальна залежність України від Москви, страшні наслідки козацьких міжусобиць та бунтів «черні», нечесна перемога під час виборів гетьмана на «чорній раді» Івана Брюховецького, ставлення Москви.

Літопис Григорія Граб'янки сучасні дослідники умовно ділять на *дві частини*. У першій, розлогій, домінує художній домисел над історичними фактами, у мові твору проявляється пишний стиль бароко. Друга частина – стисла, написана похапцем. Через це Микола Зеров писав, що перша частина літопису нагадує «широкоосяжну історичну монографію», а друга – «плутаний, стислий літопис».

Уперше літопис Г. Граб'янки було надруковано в журналі «Російський магазин» 1793 р. мовою оригіналу без зазначення авторства. Щоб тогочасний читач зміг розібратися з текстом, до літопису додавався українсько-російський словник на три сотні слів.

Літопис Самійла Величка

Ще один козацький літопис XVIII ст. – **літопис Самійла Величка** «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зиновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ запорозьких, вісім літ точилася, а близько двадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій допомозі з козаками і татарами із тяжкого лядського іга вибився і під великодержавне пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича добровільно піддався» – за обсягом з усіх відомих найбільший. Уперше цей твір було надруковано російською мовою в 1848–1864 рр. у Києві в чотирьох томах під іншою назвою – «Літопис подій в Південно-Західній Росії в XVIII ст.». У 1926 р. в Києві українською мовою вийшла перша частина літопису С. Величка, і тільки в 1991 р. в перекладі сучасною українською мовою Валерія Шевчука основний текст було видано у двох великих томах, але без Величкового четвертого тому, в якому автор подавав документи.

С. Величко також навчався в Києво-Могилянській академії, отже, ще в стінах цього закладу почав працювати з історичними джерелами. До того ж як канцелярист генерального писаря В. Кочубея і службовець гетьманської канцелярії, він мав доступ до документів. На жаль, доля Самійла Величка далеко не завжди була приязною до нього. Разом із Василем Кочубеєм він доніс Петрові І на гетьмана Івана Мазепу. Кочубей за свій учинок поплатився головою, а С. Величко потрапив у тюрму. Навіть тоді, коли Петро І остаточно переконався в невірності Мазе-пи, С. Величка чомусь із в'язниці не випустили, і він перебував у ній до 1715 р.

Останній період життя С. Величка минав у селах Жуки і Диканька на Полтавщині. Тут він зібрав велику бібліотеку, колекцію документів і приблизно з 1720 р. почав писати власну історію України. У 1728 р. С. Величко осліп, тому далі літопис писали під його керівництвом щонайменше чотири особи, що встановлено за особливостями почерків.

Свій літопис С. Величко прикрасив власноручно виконаними портретами десяти гетьманів, починаючи від Б. Хмельницького і закінчуючи І. Мазепою. Себе автор літопису небезпідставно йменував у власному творі «істинним Малої Росії сином», а Б. Хмельницького називав Мойсеєм українського народу, за військовими здібностями порівнював цього гетьмана з Александром Македонським. Літописець дбав про правдиве висвітлення часів Хмельниччини. Як зазначає В. Полек, «щоб надати своїй розповіді щонайбільшої достовірності, він весь час підкреслює, що використав діаріуш Самійла Зорки, секретаря Б. Хмельницького, і навіть у його уста вкладає промову над домовиною гетьмана».

С. Величко розповідає про похід Івана Сірка на Крим, під час якого кошовий отаман визволив величезну кількість невольників і невольниць з України з їхніми дітьми від татарів. Довідавшись, що частина визволених без особливого бажання прямує з козаками в сплюндрований рідний край, Іван Сірко дозволив охочим повертатися в Крим. Коли три тисячі з них рушили назад, Сірко дав козакам наказ догнати зрадників і без найменшого милосердя винищити їх до останнього.

▲ Портрет Б. Хмельницького з літопису Самійла Величка

До мертвих кошовий отаман звернувся зі словами, які пояснювали причину його жорстокості – того неминучого майбутнього, коли хан їхніми руками винищуватиме Україну: «Простіть нас, брати, а самі спіте тут до Страшного Господнього Суду, ніж би мали розмножуватись у Криму між бусурманами на наші християнські молодецькі голови».

Найбільш цінним і об'єктивним є третій том літопису С. Величка. Незважаючи на те що територію України було розірвано Росією і Польщею на дві частини, С. Величко вважає обидві окуповані половини єдиною Україною. Проте в порівнянні з літописами Самовидця та Граб'янки в цілому літопис С. Величка суттєво програє. До здобутків цього літописця варто віднести хіба що його цілком умотивовані докори гетьманам за допущені ними політичні помилки.

Літопис С. Величка читав і неодноразово у своїй творчості використовував Т. Шевченко. Літературознавець Ярослав Дзиґа стверджував, що такі твори Кобзаря, як «Чигрине, Чигрине...», «Великий льох», «І мертвим,

і живим, і ненародженим землякам моїм...» та інші, мають історичною фактологічною основою літопис С. Величка. Т. Шевченко черпав із літопису не тільки уявлення про минуле України, а й запозичував із нього і висвітлення постатей окремих гетьманів, і багато іншого, аж до окремих образів, порівнянь, метафор.

Кожен із літописів козацьких часів сучасники розцінювали тільки як історіографічний текст. Про літературний аспект літописів заговорили значно пізніше, вже в XIX–XX ст.

Козацькі літописи природно завершили той етап української історії, який прийнято називати літописним. Уже навіть «Історія русів» суттєво відрізнялася від літописів Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Якщо попередні козацькі літописи просто констатували і лише зрідка тлумачили на розсуд автора історичні події, то в «Історії русів» уже спостерігалася спроба літописця аналізувати історичні процеси й узагальнювати ті знання, які дослідник отримував унаслідок зіставлення документальних фактів, причинно-наслідкових зв'язків між історичною подією та її результатами впродовж років.

■ «Історія русів»

«Історія русів» – особлива історіографічна книга в давній українській літературі, і зовсім не тому, що мова цього літопису – російська. Пояснення цього дуже просте: «Історія русів» писалася тоді, коли в Києво-Могилянській академії вже була заборонена книжна українська мова, а професори і студенти цього навчального закладу використовували тільки російську; коли в Російській імперії, до складу якої входила Україна, вихідці з колишньої Гетьманщини, що посідали якісь важливі посади, спілкувалися тільки російською мовою, навіть якщо в глибині душі сповідували українські ідеали, адже їм, за влучним поясненням Валерія

«Загалом можна сказати, що автор “Історії русів” дивиться на історію України XVII ст. очима політично грамотної людини XVIII ст., при тому прогресивно мислячої. Невідомий автор “Історії русів” підкреслює, що єдиною справжньою наступницею Київської Русі є Україна, що назва Русь – справжня назва України, але її присвоїли росіяни. До білорусів автор ставиться доброзичливо, як до братнього народу, зате до московитян і поляків – з великою пересторогою, як до ненадійних і клятволамних партнерів у будь-якій справі. Особливо гнівно літописець осуджує каральні органи Росії, зокрема Таємну канцелярію, за розмірами спричинених кровопролиттів порівнюючи її з середньовічною інквізицією. В уста Павла Полуботка, який звертається до Петра I, літописець вкладає гнівний висновок представника демократичного суспільства, що опинилося в залежності від колонізаторської держави деспотичної форми правління: “Кидати народи у рабство і володіти рабами та невольниками є діло азійського тирана, а не християнського монарха, який має славитися і справді бути батьком народів”».

Валерій Шевчук

Шевчука, за умови російського деспотизму доводилося «зберігати свій патріотизм у лояльних рамках».

Літопис «Історія русів» було знайдено у 1828 р. в бібліотеці містечка Гринєва Стародубського повіту Чернігівської області. Твір не містив не тільки прізвища автора, а й жодного безпосереднього натяку на авторство когось із відомих людей того часу. Точну дату написання твору досі не встановлено, оригінал літопису втрачено. У самій «Історії русів» розповідь завершується 1769 р.

Не викликає сумніву, що невідомий автор «Історії русів» прискіпливо читав козацькі літописи Самовидця та Г. Граб'янки, але навряд чи користувався літописом С. Величка. Але навіть якщо безіменний літописець користувався зібраним матеріалом своїх попередників, він не просто констатував факти, а й, будучи демократично налаштованим, проявляв свою авторську позицію, свідомо протестуючи проти російського деспотизму, погорди присланих царем Петром I в Україну численних чиновників до всіх українців, у тому числі до відомих тут людей, прославлених у боях і шанованих народом за великий внесок у культуру, в усі сфери духовного життя, в багаторічну розбудову Української держави.

Те, що в одному зі списків, який потрапив аж до Львова, рукопис означено як власність українського освітнього, культурного й церковного діяча архієпископа білоруського Георгія Кониського, також нічого не говорить про його авторство. Однозначним є лише той факт, що Г. Кониський передав Г. Полетиці «Історію русів», а прізвище Г. Кониського в заголовку було поставлене переписувачами твору.

Намагався видати «Історію русів» О. Пушкін. Під впливом цього літопису Микола Гоголь написав повість «Тарас Бульба». «Історію русів» читали Микола Костомаров, Євген Гребінка, а Тарас Шевченко на її матеріалі написав такі твори, як «Тарасова ніч», «Великий льох», «Іржавець», «У неділеньку святую».

Авторська позиція в «Історії русів» вражає сміливістю й переконливою аргументацією кожного висновку. Уперше «Історію русів» мовою оригіналу невеликим накладом у Москві в 1846 р. зумів видрукувати Осип Бодяньський за сприяння графа С. Строганова, хоча й мав неабиякі неприємності за цю публікацію.

«Ця книжка для того, щоб ми стрепенулись. Вона приходить до українців завжди у вирішальні часи. Зайве твердити, що зараз саме така пора».

*Іван Драч, перекладач «Історії русів»
сучасною українською мовою*

Удруге силами української діаспори в українському перекладі Б. Давиденка й з передмовою О. Оглоблина «Історію русів» було видано в Нью-Йорку 1956 р. В Україні «Історію русів» опубліковано 1991 р.

Діалог із текстом

- 1 Чому історіографічні твори козацької доби називали літописами?
- 2 Про що свідчить своєрідний псевдонім автора одного з козацьких літописів – Самовидець? Чи має значення той факт, що кожен козацький літописець був учасником багатьох важливих подій, описаних ним, і висловлював свою власну думку про Хмельниччину, Богдана Хмельницького чи період Великої Руїни?
- 3 Чим вам найбільше запам'ятався Самійло Величко та його літопис?
- 4 У яких поезіях Т. Шевченка відбилася його знання «Історії русів»?
- 5 Назвіть риси особистості автора «Історії русів».
- 6 Чому літописи Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка мали такі довгі й пишні назви?
- 7 Який із чотирьох козацьких літописів, на вашу думку, найоб'єктивніше висвітлює українську історію тих часів?
- 8 Доведіть, що всі літописці козацьких часів у вами прочитаних уривках з їхніх літописів проявили виразну національну самоідентифікацію і постають свідомими патріотами України.

Зв'язок української барокової літератури з музикою, архітектурою, образотворчим та декоративно-ужитковим мистецтвом

Як зазначає Д. Чижевський, спочатку поняття «бароко» застосовувалося переважно до сфери пластичних мистецтв (архітектури, скульптури, малярства). Пізніше помітили, що музика і література мають з ними спільні риси.

Саме в **музиці**, на думку М. Максимовича, найважливіша особливість стилю бароко – захопити, вразити, зворушити слухача – не звучить, а промовляє, живе, обпікає, роздирає душу. Глибиною душевних переживань і українськими інтонаціями сповнена барокова музика композитора Максима Березовського (1745–1777), автора духовної музики Артемія Веделя (1767 (за іншими даними 1770 або й 1772)–1808), а також великого майстра хорової музики Дмитра Бортнянського (1751–1825). З іменами цих українських геніїв, слава яких вийшла далеко за межі батьківщини, колишніх вихованців Глухівської співацької школи, що збагачили своїми талантами столичну російську культуру, пов'язаний розвиток симфонічної музики: концертів, кантат, ораторій. Феномен їхнього мистецтва полягав у поєднанні бездоганного професіоналізму найвищого європейського рівня з народними українськими традиціями. Доля талановитих композиторів була трагічною. Артемія Веделя зачинили в будинку для божевільних на дев'ять жажливих і

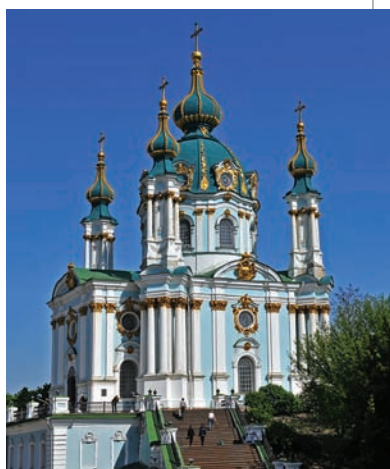
страдницьких літ, а його музику заборонили. До самогубства був доведений російськими заздрісниками-інтриганами Максим Березовський. Від могили Дмитра Бортнянського в Петербурзі не залишилося й сліду.

На основі народнописенних традицій народилися романси літературного походження («Стоїть явір над горою», «Всякому місту звичай і права» Г. Сковороди, «Їхав козак за Дунай» Семена Климовського, низка популярних пісень «Ой не ходи, Грицю», «Котилися вози з гори», «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри...», авторство яких приписують полтавській піснярці Марусі Чурай (1625–1653).

Розвиток стилю бароко в Україні мав свої особливості. Оскільки в цей історичний період частина українських земель перебувала у складі католицької Польщі, вплив цієї держави на українську культуру був вагомим. Так, **українська барокова архітектура** західних земель тяжіла до традицій латинських, натомість центральне і східне українське мистецтво – до місцевих, тобто набувало самобутності й автентичних рис (козацьке бароко). Найяскравіше відмінності між західним і центрально-східним українським бароко виявилися передусім в архітектурі, менше – у скульптурі, і майже не різнилося в образотворчому мистецтві.

Взірцями західноєвропейського бароко в Україні вважають Андріївську церкву (1747–1762) та Маріїнський палац у Києві, проекти яких створив відомий італійський архітектор Франческо Растреллі.

І хоча більшість мурованих храмів Правобережжя створені у традиціях західноєвропейського бароко, усе ж таки вони не були позбавлені національної своєрідності. Так, на територіях сучасних Львівської, Чернівецької, Івано-Франківської областей постали архітектурні шедеври, яким немає аналогів у світі.

▲ Андріївська церква у Києві
(фото 1872 р. і сучасне)

▲ Архікатедральний собор Святого Юра у Львові (1744–1762)

популярними були портрети Б. Хмельницького і козацької старшини. Приміром, у Літописі Самійла Величка збереглося десять портретів гетьманів. Цікаво, що класичний козацько-бандурист (козак Мамай) у народному малярстві позбавлений рис суворого воїна – здається, він сповнений елегантних роздумів.

Ключем до розуміння мистецьких шедеврів стала емблема¹, а емблематичний стиль осмислення життя у добу Ренесансу та Бароко поширився у всіх без винятку художніх жанрах – в архітектурі, живописі, графіці. У козацькій емблематиці широко використовувалися бунчуки, булави, печатки, зброя, порохівниці. Символами духовних осіб слугували посохи, митри, оправи Євангелій, чаші для причастя.

Одним із центрів малярства епохи Бароко стало місто Жовква на Львівщині. Там згуртувалася плеяда видатних малярів (Юрій Елевтерій Шимонівич, Мартин Альтомонте). На межі XVII–XVIII ст. найбільшого розквіту досягла гравюра, характерною особливістю якої, як і малярства, є людиноцентричність. Основоположником української школи граверства був рисувальник, гравер і педагог Олександр Тарасевич (1640–1727). У художній школі Київської академії працювали художники-гравери Іван Щирський, Григорій Левицький, Леонтій Тарасевич, Іван Мигура-Плаксич.

Дерев'яна скульптура досягла свого найвищого розвитку у XVII–XVIII ст. Використовував дерево як матеріал для роботи геніальний український скульптор доби Бароко Йоганн Георгій Пінзель. Він створив найкращі свої дерев'яні шедеври у м. Бучач (нині Тернопільська обл.) у 50-ті рр. XVIII ст. Його скульптурам притаманна неперевершена динаміка: пози й рух його

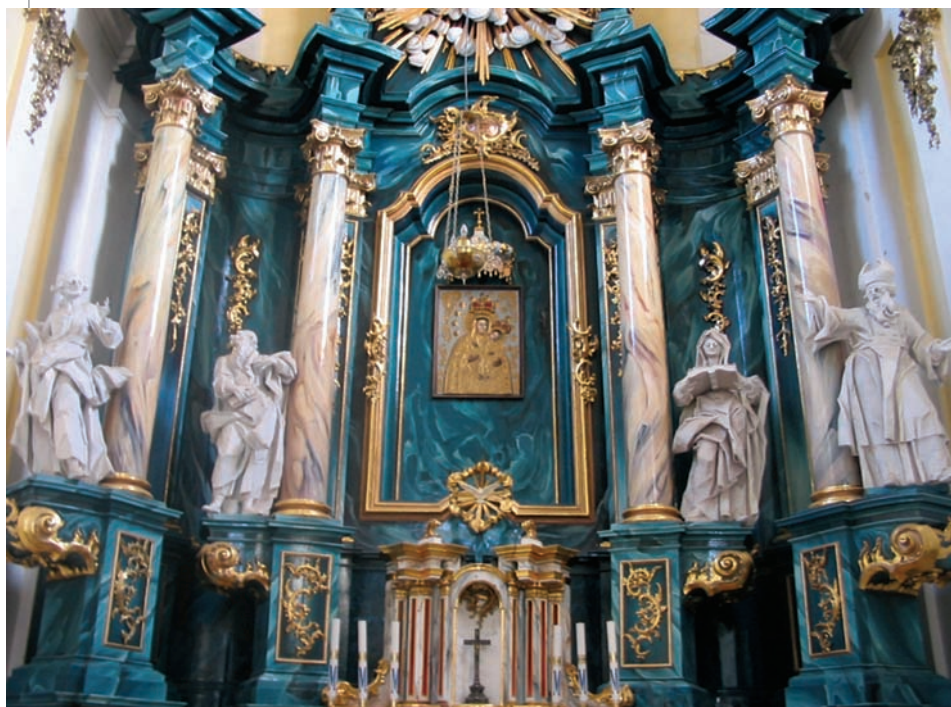

▲ Іван Щирський. Студенти Києво-Могилянської академії (1701)

¹ Емблема – символ, знак, умовне зображення ідеї.

▲ Іван Мигура-Плаксич. Гетьман Іван Мазепа серед своїх добрих справ (1706)

▲ Йоган Георгій Пінзель. Дерев'яний вівтар костела Успіння Пресвятої Богородиці у м. Бучач й скульптури чотирьох євангелістів (1755)

персонажів випромінюють енергію, а вирази облич – неймовірну експресію почуттів. Саме завдяки пластичним засобам, які використовував у своїх роботах Пінзель, у них найяскравіше відображено дух доби Бароко.

Особливою сторінкою в історії українських **ремесел** є різьблення церковних іконостасів. Ще одним унікальним явищем у декоративному мистецтві України став розпис писанок – одного з культурних символів України.

Діалог із текстом

- 1 Доведіть, що українське барокове мистецтво, хоч і формувалося під західноєвропейськими впливами, мало й власні неповторні риси.
- 2 У чому полягає своєрідність музичного мистецтва доби Бароко? Чому українських композиторів М. Березовського, А. Веделя, Д. Бортнянського в радянську добу називали російськими митцями?
- 3 Розкрийте роль гетьмана Івана Мазепи в розвитку української архітектури.
- 4 У чому полягає унікальність таланту Й.-Г. Пінзеля? Підготуйте презентацію про цього видатного скульптора.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА (1722–1794)

Життя як легенда

■ «Світ мене ловив, та не спіймав» (Григорій Сковорода)

Навіть для своїх сучасників Григорій Сковорода видавався людиною-легендою. Тож нічого дивного в тому нема, що чим далі в часі віддалялася його доба, тим цікавішим для українців ставав мандрівний філософ, перший український байкар, поет, у творчості якого вже звучали виразні тони не силабічної, що була характерною для давньої української літератури, а силаботонічної системи віршування.

Народився Григорій Савич Сковорода 3 грудня 1722 р. в с. Чорнухи на тодішній Київщині (нині це Полтавська обл.). Оскільки на сволоці в хаті, де з'явився на світ Григорій, була вирізьблена ціла молитва, то, ймовірно, хтось у родині навіть священикував.

Непересічні здібності не по літах розумного Грицька проявлялися дуже рано. Трирічним він уже знав напам'ять не лише молитви, а й усі колядки, щедрівки і віншування, які тільки міг усно перейняти від родичів і сусідів. Виростав хлопчина у середовищі, багатому на історичні перекази та легенди. Початкову освіту, як тоді було прийнято для більшості дітей селянського походження, Григорій здобув у місцевого дяка.

«Своєю творчістю Сковорода підсумував найвищі досягнення давнього українського письменства... Він підводив давню українську літературу до тієї межі, за якою відразу поставала нова українська література».

Василь Яременко

Хата батьків Сковороди. Літературно-меморіальний музей Г. Сковороди, смт Чорнухи Полтавської обл. ►

Які шляхи повели підлітка до Києва, хто наштовхнув його на думку вчитися в Києво-Могилянській академії, не відомо. Проте факт залишається фактом: Сковорода став успішним київським спудеєм. Більше того, прекрасний голос, унікальний слух музиканта, вміння грати на народних інструментах стали у великій пригоді Григорію. Тож юного Сковороду почали поважати й однолітки, й старші від нього віком студенти цього закладу, і викладачі.

Цікаво знати!

У Київській академії творчо продовжувалися традиції видатних музикантів-просвітелів. Саме тут дещо раніше за Г. Сковороду здобували освіту музичні генії України – Максим Березовський та Артемій Ведель. Ці композитори започаткували новий класичний тип хорового концерту.

У період перебування Сковороди в стінах Київської академії часи виявилися не найкращі. Керівні посади в українських містах і містечках діставалися росіянам, у всіх державних інституціях упроваджувалася російська мова, а талановитих українців російські агенти¹ зманивали з Києва до Санкт-Петербурга або Москви. Г. Сковороді судилося покинути Україну, бо саме він виявився одним із найбажаніших для російської столиці віртуозів².

¹ **Агенти** – довірені особи, які служили великоросійським інтересам.

² **Віртуоз** – музикант або співак, який володіє особливим талантом гри чи співу.

У Петербурзі двадцятирічний Григорій Сковорода отримав звання «придворного уставщика» (соліста хору) з відповідно високим матеріальним забезпеченням. У 1742 р. з нагоди коронації Єлизавети Петрівни планувалися урочистості й у Києві, в яких зобов'язана була брати участь Придворна капела. Туга за Україною, категоричне небажання «вибиватися в чини» шляхом втрати людської гідності й підлабузництва спричинилися до того, що Григорій Савич вирішив принагідно прибути до Києва, але повертатися у Петербург не забажав. Для законності такого авантюрного рішення треба було знайти вагому причину, тому Григорій умовив генерала Федора Вишневського взяти його з собою в Угорщину за токайськими винами для царського столу. Проте як тільки Г. Сковорода опинився за межами Російської імперії, то моментально відчув себе вільним, попрощався з генералом і пішки обійшов усю Європу, слухаючи лекції тогочасних передових науковців у найкращих університетах світу.

Аж через півдесятиліття Григорій Савич повернувся у рідне село Чорнухи. Батьків живими вже не застав, нічого не змогли розповісти односельці й про єдиного Григорієвого брата, який, за переказами, до решти зубожівши, кудись вирушив на заробітки. Тож, як зазначав В. Яременко, «він попрощався з дорогими батьківськими могилами, взяв знову до рук ціпок і сміливо та бадьоро пішов із села у високий світ, несучи певність, що всюди знайде шматок хліба у людей, воду дасть йому земля без плати, а все інше зайве».

◀ Катерина Ткаченко. Нічна кімната. Фрагмент розпису в Харківському літературному музеї на тему «Григорій Сковорода: мандрівка за щастям» (2010)

У 1759 р. Г. Сковорода, про якого вже ходили неймовірні легенди, запросили викладати в Харківському колегіумі. Водночас високопоставлені духовні особи взялися наполегливо переконувати Григорія Савича нагально прийняти монаші обіти¹ й одягти чернечу рясу. Проте Г. Сковорода, розцінивши таку пропозицію як спокусу «почестями, славою, достатком», категорично відмовився і, як наслідок, одразу ж позбувся викладацької посади, яку досі займав. Довелося поселитися на пасіці в селі Стариці поблизу Білгорода. Трагедії з такої переміни філософ не робив: усі зміни у своїй долі сприймав як належне.

У Г. Сковороди були улюблені місця, де йому гарно творилося, зокрема столітній дуб, біля якого Григорій Савич набирався сил; завжди знаходилися люди, які давали мандрівному філософові бодай тимчасовий дах над головою.

У хвилини натхнення Григорій Сковорода грав на флейті, творив духовну музику, писав прозові байки і вірші. Згодом його ще раз прийняли на посаду викладача синтаксису і грецької мови до того ж таки Харківського колегіуму, але у 1764 р. Григорій Савич остаточно залишив цей навчальний заклад уже з власної волі.

1 **Прийняти монаші обіти** – довіку посвятити себе Богові, стати ченцем.

2 **Мемуари** – спогади.

3 **Катехізис** – доступний для пересічних людей підручник із християнської моралі, що побудований у вигляді запитань-відповідей.

До речі, улюбленим учнем Г. Сковороди в Харківському колегіумі став здібний панич Михайло Ковалинський, із яким у Григорія Савича зав'язалося приятелювання на довгі роки. Саме М. Ковалинському судилося стати першим біографом Г. Сковороди. Він залишив мемуари² «Житіє Сковороди».

У 1768 р. при Харківському колегіумі відкрилися класи для дітей дворян. Г. Сковороду запросили читати катехізис³ цим учням. Григорій Савич написав підручник «Вступні двері до християнського доброчинства». Та церковних осіб обурило світський характер його лекцій. Тож і цього разу Г. Сковорода не зміг відстояти ні права на існування свого підручника, ні власного викладання в

Григорій Сковорода «вставав дуже рано, їв раз на день, без м'яса і риби. Був завжди веселий, рухливий, з усього задоволений, до всіх добрий, усім готовий послужити. Поважав і любив добрих людей без різниці їх стану, навідувався до хворих, розважав сумних, ділився останнім з тим, хто нічого не мав».

Михайло Ковалинський

◀ 700-річний дуб, під яким любив працювати Г. Сковорода. Літературно-меморіальний музей Г. Сковороди, с. Сковородинівка Харківської обл.

колегіумі: більше ніколи у своєму житті він уже не займав ніяких посад. Мандрівний спосіб життя, середовище простих людей виявилися для Г. Сковороди найбільш прийнятними.

Цікаво знати!

«І навіть перший на території України університет Харківський не дарма постав на Слобідській Україні, де найбільше жив і навчав Сковорода... Жертви на новий університет після закликів і драматичних жестів українського вченого, винахідника, громадського діяча Василя Каразіна року 1802 посипались головним чином од учнів Г. Сковороди, знайомих та приятелів його, і тих жертв зразу ж набралось на велику, як на той час, суму – 400 000 карбованців» (С. Єфремов).

Григорій Сковорода був глибоко віруючою людиною. Він належно знав Біблію. Проте священників і ченців високого рангу, які спокусилися матеріальними благами, український мандрівний філософ зневажав за користолюбство й слабодухість, а тому таким святошам на їхню пропозицію прийняти чернечий сан міг відповісти, як твердить народна легенда, різко: «Множити собою стовпотворіння не бажаю. Досить і вас, стовпів неотесаних у храмі Божому!», – або й з неприхованим сарказмом: «Їжте жирно, пийте солодко, одягайтеся м'яко й монашуйте!»

На території насамперед Слобожанщини ще прижитті Г. Сковороди з'явилося багато легенд і про нього. Наприклад, про те, що через свого фаворита¹ Григорія Потьомкіна цариця Катерина II просила Сковороду повернутися до Петербурга і пропонувала мандати, почесні, славу. Князь доповідав своїй вельможній коханій Савичем, коли той сидів із флейтою край битого скла, а поруч паслася вівця. Вислухавши пропозицію, Сковорода відповів: «Мені моя сопілка і вівця дорожчі царського вінця». За іншою легендою, під час подорожі Україною Катерина II зустрілася з бідно вдягненим і дуже засмаглим Г. Сковородою. Цариця почала глузувати, що в Петербурзі Григорій Савич ходив у дорогому одязі, був білим на виду, як вельможний пан. У відповідь на її насмішки Г. Сковорода також із неприхованою іронією запитав: «Е! Вельможна мати, хіба ж ти де бачила, щоб Сковорода була біла, коли на ній печуть та смажать, і вона постійно у вогні!»

Такою ж легендарною, як життя, виявилася й смерть мандрівного філософа. Він передчував її, тому розпорядився, де саме його мають поховати і навіть сам викопав собі могилу. Помер Григорій Савич 9 листопада 1794 р. в селі Піп-Іванівка на Харківщині, яке згодом перейменували на Сковородинівку. Девіз усього

«Щоб пізнати Бога, треба пізнати самого себе», «Поки людина не знає Бога в самій собі, годі шукати Його в світі», «Вірити в Бога не значить лише вірити в Його існування, а означає довіритися Йому й жити за Його законом», «Святість життя полягає в робленні добра людям».

Григорій Сковорода

¹ **Фаворит** – улюбленець.

▲ *Василь Лопата. Філософ та імператриця (1974)*

«У Сковороді втілювалося розумове пробудження українського поспільства кінця XVIII ст. Це поспільство вслід за Сковородою стало виходити з моральної сплячки. Сковорода був сином того часу в Україні, який дуже швидко породив ряд шкіл, гімназій, університетів і, кінець кінцем, покликав до життя українську літературу».

Іван Драч

1 **Апокаліптичний** – пов'язаний із кінцем світу.

життя філософа викарбовано на надгробному камені: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Роль Григорія Сковороди надзвичайно важлива не тільки для українського красномовства, а й для пробудження громадянської думки, національної свідомості українців.

Григорій Сковорода став взірцем для письменника української діаспори Василя Барки: опинившись після Другої світової війни в еміграції у США, він також обрав «чернецтво в миру», самотність і аскетичний спосіб життя.

Зацікавлення Григорієм Сковородою як філософом і письменником лише зростає.

У творчому доробку українського письменника Валерія Шевчука сквородинівська тема представлена у повістях «Камінна луна», «У череві апокаліптичного¹ звіра» та п'єсі «Сад». Зауважмо, що саме В. Шевчук адаптував твори Г. Сковороди для сучасного прочитання, зокрема школярів.

У 1959 р. на екрани вийшов фільм «Григорій Сковорода» (режисер Іван Кавалерідзе). У Київському єврейському театрі впродовж 1996–1997 рр. із величезним успіхом ішла опера-мюзикл на дві дії «Містер Сковорода» (режисер-постановник В. Бегма, композитор Г. Татарченко).

У 2011 р. в Харківському літературному музеї відкрили постійну експозицію «Григорій Сковорода: мандрівка за щастям». Родзинкою виставки стало художнє полотно сучасної харківської художниці Катерини Ткаченко «Слобожанський простір». На ньому показано глибокий зміст появи на українських теренах видатного мислителя європейського рівня: у центрі Г. Сковорода, зліва – цариця і сильні світу цього, справа – український народ і його славна історія, а вгорі, на небесах, наче біблійні пророки, – народні співці-кобзарі.

■ Філософські погляди мандрівного українського любомудра

Незважаючи на те що Григорій Сковорода проявив себе і байкарем, і поетом, саме філософська спадщина – найважливіший прояв таланту цього великого українця. У 70–80 рр. XVIII ст., коли бездомний мандрівник-«старчик» жив серед

▲ Катерина Ткаченко. Слобожанський простір. Фрагмент розпису в Харківському літературному музеї на тему «Григорій Сковорода: мандрівка за щастям» (2010)

свого народу, його філософські трактати¹ і педагогічні умовиводи набули викристалізованості й завершеності. Енциклопедично освічена людина, Григорій Савич знав праці не тільки античних мудреців Сократа, Платона, Демокріта, Арістотеля, твори яких постійно носив у своїй торбї, а й продуктивно засвоював відкриття, гіпотези та ідеї європейських світил філософії і науки нової доби: Спінози, Декарта, Епікура, Коперника. Тому Дмитро Чижевський відводив саме Г. Сковороді центральне місце в історії української інтелектуальної традиції і вважав його «найцікавішою постаттю в історії українського духу».

За Г. Сковородою, впродовж усього зрілого життя людина повинна прагнути до самовдосконалення, реалізовувати свої здібності, віддавати перевагу духовному над матеріальним, не робити нікому кривди, з благоговінням ставитися до рідного краю, поважати інші народи.

Філософія як ідея Софії – Премудрості Божої – у вченні Г. Сковороди вражає гуманним підходом до людини та її високого призначення на планеті. Водночас і концепт² серця у філософському доробку Г. Сковороди посідає визначальне місце, тож український мандрівний філософ замість поняття «людина» часто використо-

¹ **Філософський трактат** – праця філософа з логічним викладом своїх думок і висновків з певної проблеми.

² **Концепт** – формулювання, загальне поняття; смислове значення поняття.

Філософію серця Григорій Сковорода розумів як філософію добропорядності, чесності, узгодження вчинків людини з її оточенням за умови дотримання Божих заповідей. Мікрокосм – це «внутрішня людина», світ людських бажань і цілей, а отже, й джерело наших прагнень, учинків і життєвого вибору в кожній складній ситуації. Порядок у мікрокосмі людині забезпечують мораль і совість. Макрокосм – це суспільство, Всесвіт і Абсолют. Якщо людина не здатна дотримуватися порядку у власному мікрокосмі, то навіть віра в Бога й чернецтво як найвищий ступінь служіння Господу не зробить її ні особистістю, ні повноцінним Божим творінням.

Бог як Абсолют у філософській системі Григорія Сковороди не вимагає від людей ні храмів, ні пожертвувань, ні навіть сповіді, а лише їхнього чесного й порядного життя. За Сковородою, багата домівка чи монастир – аж ніяк не ті місця, де людина виразно чує голос Бога, тому мандрівний філософ повчав свого заможного учня: «Якщо Бог всюди, якщо він присутній і в цьому черепку, то для чого ти шукаєш розради... не в самому собі? Адже ти є кращим з усіх творинь».

Г. Сковорода був твердо переконаний, що людський розум здатний розгадати найскладніші таємниці природи. У самопізнанні Г. Сковорода вбачав ключ до розуміння суті людини: «Якщо хочеш виміряти небо, землю і моря – повинен спочатку виміряти себе». Допомогає людині в такому пізнанні Біблія, яка, на думку Сковороди, є «аптекою, набутою Божою премудрістю, для лікування душевного світу, не виліковного жодними земними

Малюнок, зроблений Г. Сковородою
власноруч; використаний на банкоті
в 500 гривень ►

▲ *Костянтин Павлишин. Г. Сковорода (2011)*

Іван Кавалерідзе. Пам'ятник Г. Сковороді в Харкові (1992) ►

риватися на більшість людей: морально-етичний вибір українського мандрівного філософа на практиці виявлявся далеко не простим для втілення.

Цікаво знати!

Скульптор Іван Кавалерідзе працював над образом Г. Сковороди значну частину свого життя. Тільки в 1970-х рр. він створив понад 10 проектів пам'ятника українському філософові. Щоправда, сковородіана Івана Кавалерідзе пережила свого творця хронологічно, адже харківський пам'ятник його роботи було встановлено 14 років по смерті митця. Причина такого «відтермінування» полягала в тому, що Г. Сковорода, за задумом скульптора, тримав у руках Біблію, тож установити пам'ятник за радянської доби було неможливо. Пам'ятник Г. Сковороді було відкрито 2 вересня 1992 р. у сквері біля Покровського монастиря. Підпис під пам'ятником з'явився лише в XXI ст.

Діалог із текстом

- 1 Прокоментуйте думку Василя Яременка про роль і місце Григорія Сковороди в українському літературному процесі тих часів та історії в цілому.
- 2 Що ви довідалися про місце народження, родовід і початкову освіту Г. Сковороди? У якому віці проявилися його непересічні здібності: унікальна пам'ять, бажання вчитися, талант співака й музиканта?
- 3 Скориставшись додатковою літературою, підготуйте доповідь про Києво-Могилянську академію тієї епохи, коли в стінах цього закладу навчався Г. Сковорода.
- 4 Яким постає Г. Сковорода зі спогадів М. Ковалинського?
- 5 Який епізод із біографії Г. Сковороди вас особисто найбільше вразив і чим саме? Які легенди про мандрівного філософа вам відомі?
- 6 Як ви думаєте, чому сучасники називали Григорія Сковороду українським Сократом, Езопом і Горацієм? Скориставшись додатковою літературою або Інтернетом, знайдіть інформацію про Сократа, Езопа й Горація і підготуйте коротке повідомлення про одного з них.
- 7 З якої причини слово «серце» в працях Григорія Савича часто ставало синонімом слова «людина»?
- 8 Як розумів Г. Сковорода ідею пізнання? А людського щастя?
- 9 Як ви розумієте ідеї «сродної праці», «нерівної рівності», «чесної бідності», «горньої республіки» Г. Сковороди?
- 10 З якої причини ідеал «сковородинівської людини» був недосяжний ні для сучасників Г. Сковороди, ні для представників прийдешніх поколінь українців?
- 11 Виберіть 2–3 афоризми Г. Сковороди і прокоментуйте їхню суть.

Діалоги текстів

- Як ви розцінюєте таку згадку Т. Шевченка у вірші «А. О. Козачковському¹» про своє захоплення у підлітковому віці віршами Г. Сковороди?

1 А. О. Козачковський – Андрій Осипович Козачковський (1812–1889), переяславський лікар, який приєднався до Т. Шевченка під час його приїзду в Україну й пізніше написав спогади про поета.

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака –
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге – та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сковороду.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину В. Лопати «Філософ та імператриця» (с. 87). Що саме на цій картині є своєрідним логічним наголосом і чому?
- Яка із запропонованих у підручнику ілюстрацій до життя і творчості Г. Сковороди вам найбільше імпонує і з якої причини? Уявіть себе екскурсоводом і поясніть зміст однієї з репродукцій своїм екскурсантам (однокласникам).

Творчий доробок Григорія Сковороди

Поетична творчість

Як ви вже знаєте, у часи Ренесансу й Бароко в книжній поезії широко використовувалася силабічна система віршування. Народна поезія розвивалася в дещо іншому руслі: у ній система віршування була тонічною (у рядках, що римуються, виявлялася однакова кількість наголосів при різній кількості складів), отже, значно виразнішою від силабічної, у якій зберігалася однакова кількість складів, незважаючи на те, чи вони наголошені, чи ненаголошені. Силабо-тонічна система віршування передбачала чітку впорядкованість кількості й місця ненаголошених і наголошених складів у відповідних рядках вірша. Проте перехід від силабічної системи віршування до силабо-тонічної відбувався повільно, тому тривав десятиліттями.

Що ж ми бачимо на матеріалі віршів українського філософа? В основних зразках поетичної творчості Григорія Сковороди («Їдеш, хочеш нас лишити», «Всякому місту звичай і права», «Ой поля, поля зелені», «Ой пташино жовтобока», «Хто серцем чистий і душею»), які, очевидно, були написані під впливом фольклорних пісень, силабо-тонічна система віршування стає майже нормою.

Поняття саду в назві рукописної збірки поезій Г. Сковороди «Сад божественних пісень» (1753–1785) пов'язане як із традиційними середньовічними збірниками християнсько-педагогічних настанов та символікою епохи українського Бароко (для порівняння досить зіставити з назвою тогочасного збірника «Сад страждань Христа»), так і з сучасною йому естетикою, у якій символ саду трактувався як ідеальний світ високодуховних і високоморальних громадян. Сам Г. Сковорода

залишив своє власне тлумачення саду: «...Едем, сиріч рай, або розкішний сад, невимовних світських утіх виповнений» (коментарі до «Пісні № 28»). Водночас Григорій Савич вважав, що своєю творчістю вирощує зерна зі Святого Письма, тобто допомагає своїм сучасникам глибше зрозуміти християнські ідеї.

До поетичного збірника українського мислителя ввійшли здебільшого пейзажні вірші та поезії громадянського звучання, хоча філософський склад розуму Г. Сковороди завжди зумовлював філософське світосприймання та світобачення його ліричного героя.

Ця художня книга відзначається так званою макаронічною мовою – мішаниною української, російської і церковнослов'янської мов, але ж саме такою мовою в Україні тоді користувалися всі освічені люди!

Причиною написання Г. Сковородою вірша «**De libertate**» («Про свободу»), яка не ввійшла до збірки «Сад божественних пісень», цілком можливо, могла виявитися звістка про закріпачення ще недавно вільних людей. Проте не менш важливо, що автор поезії згадує історичну особу – Богдана Хмельницького, високо поціновує його державницьку діяльність та майже зреалізовану гетьманом ідею незалежної держави України. Водночас авторська позиція у цьому вірші може бути пов'язана з подіями визвольного руху: великими збройними повстаннями селян на Лівобережній Україні й Слобожанщині, так званою Коліївщиною (1768). Тож поезія Г. Сковороди «**De libertate**» має політичне забарвлення й звучить як філософська настанова, адже, за висновком автора, і золото в порівнянні з волею – болото.

Мотив вольності в цьому вірші звучить двічі, і щоразу в інших площинах: найбільше, чого боїться ліричний герой, – це втратити статус вільної людини («О, якби в дурні мені не пошитись / Щоб без свободи не міг я лишитись»), і найважливіше, на що спромоглася його нація, – це визвольна боротьба під проводом Богдана Хмельницького, батька національної свободи (Слава навіки буде з тобою, / Вольності отче, Богдане герою!).

Вірш «**Всякому місту звичай і права**» є «класичним зразком соціальної сатири в давній українській літературі». Водночас текст поезії містить чимало важливих безпосередніх натяків та опосередкованих алюзій, тож згадка про певні права для міських населених пунктів наштотують на думку про нововведення Катерини II, яка запровадила дворянсько-бюрократичне управління губернськими й повітовими містами.

Алюзія – важливий підтекстовий натяк, своєрідне відсилання читача до певної події, документа. Алюзія розрахована на те, що ерудований читач здатний самостійно розгадати прихований зміст сказаного.

Змальовуючи найганебніші суспільні виразки, ліричний герой вірша «Всякому місту звичай і права» має мужність протистояти всім спокусам і сповідувати високоморальне кредо філософа-християнина. Така авторська позиція виявилася близькою народній моралі українців. Тож Василь Яременко небезпідставно

«Вірші Г. Сковороди... завдавали удару традиційній схоластичній поезії, відкривали перспективи для розвитку нової української поезії».

Борис Деркач

зазначає: «Своїм викривальним пафосом, сатиричним змістом і побудовою поезія Сковороди нагадує знамениту народну пісню “Про Правду і Кривду”». У тексті вірша як антитеза неодноразово звучить виразне протиставлення для покірного соціуму нібито загальноприйнятих і типових явищ справжній людській гідності яскравої і чесної особистості: «Я ж у полоні нав’язливих дум, / Лише одне непокоїть мій ум» (рефрен), «В мене ж турботи тільки одні: / Як з ясним розумом вмерти мені» (життєва позиція), які в останній строфі переростають у філософський висновок, тому цю поезію можна вважати філософсько-сатиричною:

Знаю, що смерть – як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона!
Байдуже смерті мужик то чи цар. –
Все пожере, як солому пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь.

Антитеза – драматичне заперечення певної думки, яке проявляється у вмотивованому контрасті суспільних відносин, громадянських позицій, життєвих переконань, морального досвіду.

Оскільки вірш «Всякому місту звичай і права» відповідав насамперед настрою простолюдю, то з певними змінами поезія дуже швидко стала народною піснею, яку вклав в уста представника влади – возного Бориса Тетерваковського – в безсмертній «Наталці Полтавці» Іван Котляревський.

Літературознавці трактують поезію «Всякому місту – звичай і права» («Пісня № 10») і як взірець духовної лірики, і як філософсько-сатиричну поезію. Епіграфом до вірша стало біблійне «зерно» – уривок зі Святого Письма: «Блажен чоловік, що в премудрості помре і що в розумі своїм повчається святині».

Важливо, що в цій поезії природно поєднуються як силабічна, так і силабо-тонічна системи віршування, а чоловічі рими наближають ритміку твору до чотири-стопного дактиля. Будова твору досить складна: кожна строфа складається із шести рядків, рефрен у трьох перших строфах інтригує читачів, адже «притінена загадковістю» проблема поставлена автором, але ні її оприявлення в тексті, ні розв’язання ліричним героєм немає. У передостанній строфі конфлікт постає уже чітко окресленим, адже ліричний герой виразно дистанціює себе від негативних представників «суєти суєт», а в останній, п’ятій, строфі він, а також автор-філософ визнають і неможливу проминальність людського життя, і єдине протистояння смерті й забуттю – чесне й порядне життя.

■ «Байки харківські»

Байки Г. Сковорода почав писати у 1760 р. під час викладання в Харківському колегіумі і згодом скомпонував цілу рукописну збірку «Байки харківські». Крім використання «мандрівних» байок, український мислитель став автором оригінальних фабул, розширив тематику жанру байки, надав їй національного колориту.

Античного байкаря-раба Езопа вважають батьком жанру світової байки, для якої характерні *алегорія* (під образами тварин, рослин, стихійних явищ природи тощо за їхніми провідними рисами чи ознаками читачі вгадують людей із певним характером, соціальним станом, професією), *фабула* (стисло подані подія або вчинок) і на рівні тексту чи підтексту яскраво виражена *мораль*.

Українські народні байки, як і відповідні твори Езопа чи Г. Сковороди, – прозові. Мораль у фольклорних творах такого жанру здебільшого відсутня, оскільки повчальність гранично зрозуміла й без цього. Наприклад, в українській народній байці «Мудра Ворона» йдеться про те, як у літню спеку Ворона побачила глечик із водою, що його принесли в поле жінці. До води у глечику дотягнутися Ворона не могла, бо шийка глека була вузька, а води мало, тому почала носити й кидати в посудину камінці. Рівень води піднявся, й кмітлива Ворона щасливо втамувала спрагу.

У Г. Сковороди байки не просто життєво повчальні, адже ту частину, яку прийнято називати мораллю, мандрівний філософ іменує *силою* і часто надає їй вигляду типового, але надзвичайно стислого філософського трактату. Це явище, звісно, утруднює сприймання байок українського мислителя пересічними читачами, тим більше, що французький просвітитель Жан-Жак Руссо радив байкарям не зловживати поясненням жодних ідей у своїх байках, бо хто з читачів або слухачів не зрозумів байки без моралі, той не зрозуміє і з мораллю.

«Сковорода чи не першим серед філософів Нового часу висунув ідею, що справжнє людське щастя забезпечується лише “сродною працею”. Ця ідея червоною ниткою проходить крізь усі його “Байки Харківські” і філософські діалоги».

Володимир Шинкарук

Особливості байок Г. Сковороди:

- ▶ прозовий виклад оригінальних сюжетів;
- ▶ цікаві діалоги, на основі яких вибудовується фабула;
- ▶ наявність українських прислів'їв, приказок, авторських афоризмів;
- ▶ національне тло, на якому відбуваються події (пасіка, село, хата);
- ▶ національні характери алегоричних осіб;
- ▶ важливі проблеми українського побуту, культури, духовності;
- ▶ обсяг моралі («сили») посутньо перевищує фабулу байки й відзначається філософським стилем.

Ідеї «сродної праці» присвячена загальновідома байка Г. Сковороди «**Бджола і Шершень**». Хижий розбійник Шершень насміхається із Бджоли-трудівниці, яка найбільшу насолоду отримує від праці за покликанням, чого Шершневі-дармоїду не збагнути ніколи.

Іноді байками Г. Сковорода ілюстрував власні філософські трактати. Ту ж таки ідею «сродної праці» у трактаті «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу.

Дружня розмова про душевний світ» Григорій Савич увиразнює за допомогою «Байки про Котів», у якій розповідається, як убогий Кіт із пасіки прийшов у гості до свого сільського приятеля і здивувався величезній кількості наїдків, що їх господар виставив на стіл. Коли ж господар і гість полягали спати, сільський Кіт страшним криком розбудив свого гостя й сам до ранку вже не міг заснути, а вранці зізнався Котові з пасіки, що причиною його жахливих сновидінь є те, що за дороги наїдки, яких тепер має вдосталь, пообіцяв сільським котам наловити риби, але води панічно боїться, тому живе у страшних переживаннях, страждає через безсоння і недобрі сни. Кіт із пасіки покинув оселю господаря, наостанок напучуючи господаря такими словами: «О шановний! Не знаю, якої сили для тебе слово природа. Але коли б ти робив те, що дано нам природою, яку безневинно звинувачуєш, був би цілком задоволений... Прощай із твоїм щастям! Мої злидні ліпші».

Деякі байки Г. Сковороди більше тяжіють до жанру притчі, наприклад «Благородний Еродій», «Олениця та Кабан». Алегоричним образам у своїх творах Григорій Савич давав латинські назви. Наприклад, Еродій – це Лелека, Буфон – отруйна Жаба.

¹ **Питомий** – рідний, характерний, властивий.

В опрацюванні Г. Сковороди байка започаткувала новий етап свого розвитку, який полягав у національній самоідентифікації, питомо¹ українському колориті, вона стала підмурівком для байок нової української літератури.

Діалог із текстом

- 1 Доведіть, що назва поетичної збірки Г. Сковороди не була випадковою.
- 2 Випишіть з літературознавчого словничка визначення тонічної, силабічної і силабо-тонічної систем віршування. У чому полягає відмінність між ними? Яка роль Г. Сковороди у переході до силабо-тонічної системи віршування?
- 3 Чому Б. Деркач вважає вірші Г. Сковороди ударом по схоластичній системі віршування тих часів?
- 4 Які історичні події в Україні могли спричинитися до написання поезії Г. Сковороди «De libertate»?
- 5 Чому саме антитеза допомагає читачам краще зрозуміти авторську позицію у вірші «Всякому місту звичай і права»?
- 6 Яку роль відіграє рефрен у поезії «Всякому місту звичай і права»?
- 7 Прочитайте вголос останню строфу вірша і прокоментуйте її. Чи погоджуєтеся ви зі своєрідним ненав'язливим повчанням у цьому вірші?
- 8 Вивчіть напам'ять поезію Г. Сковороди «Всякому місту звичай і права».
- 9 Чому Г. Сковорода у байках використовує і «мандрівні» сюжети, і ним особисто створені фабули, надає власним байкам українського національного колориту?
- 10 З якою метою Г. Сковорода йменував мораль байки «силою»? Чи погоджуєтеся ви з думкою Ж.-Ж. Руссо, що мораль у байках зайва?
- 11 Прочитайте байку Г. Сковороди «Бджола і Шершень» та «Байку про Котів» і доведіть, що в обох творах автор обстоює ідею «сродної праці».
- 12 Самостійно прочитайте байки «Благородний Еродій» і «Олениця та Кабан», скориставшись українськими перекладами цих творів Валерія Шевчука.

Діалоги текстів

- Що ви знаєте про античного байкаря Езопа? Чому його називають батьком жанру байки, а сюжети його байок – мандрівними? Скориставшись додатковою літературою, підготуйте коротке повідомлення про Езопа.

Юрій Барабаш

ALMA MATER¹

...З повісті М. Гоголя ми дізнаємося, що синів Тараса Бульби було віддано до Академії «по дванадцятому году». А в якому віці туди вступив Сковорода?.. Якщо Л. Махновець має рацію, і Сковорода справді став «спудеєм» у неповні дванадцять років, то це означає, по-перше, що він прилучився до традицій Академії, занурився в її атмосферу дуже рано, у тому віці, коли докільля справляє на молоду свідомість, погляди, світосприймання людини, на її звички, поведінку особливо сильний, значною мірою вирішальний вплив, який зберігає свою силу часто-густо на все життя.

У рідному селі (властиво, сотенному містечку) Г. Сковороди, Чорнухах, було три школи менш ніж на 150 подвір'їв. Явище, треба сказати, для тодішньої України зовсім не виїмкове. Щоправда, вступити до Києво-Могилянської академії було неважко, приймали – що неодноразово потверджувалося різними грамотами та інструкціями – практично кожного, хто жадав освіти.

...«Могилянка» дала таку підготовку в давніх мовах, найперше якраз у латині, яка поставила Г. Сковороду поряд із найосвіченішими людьми свого часу. Отримане в Академії глибоке знання давніх мов, античної, зокрема давньогрецької, філософії, літератури, міфології, символіки поклало на творчість Григорія Савича неповторну печать. Віршування ж Г. Сковороди... вочевидь виявляє свою типово перехідну природу. Норми шкільної латино-польської піітики ще не відійшли в минуле, силабіка ще домінує, лишень в окремих випадках поступаючись вимогам живого розвитку поетичних засобів.

У духовній біографії Т. Шевченка, зокрема у першій половині його життя, власне, в період становлення, Г. Сковорода посідає помітне місце. Мало не на кожному кроці Тарас Григорович знаходить глибокий слід, що його залишив у пам'яті народній мандрівний поет і філософ... Народність, національна мова як головні критерії й визначають суть Шевченкового зіставлення Григорія Сковороди з Робертом Бернсом¹: «І наш Сковорода був би таким, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина»... Проблема спадкоємства між Т. Шевченком і Г. Сковородою органічно впливає з цілком реального літературного матеріалу, базується на ньому.

...До кінця життя мандрівний філософ вважав себе студентом. Деякі листи так і підписував: «Студент Григорій Сковорода», не тільки підкреслюючи тим погляд на самого себе як на вічного учня «semper tiro»³, а й віддаючи данину вдячності пам'яті своїй alma mater – Академії.

¹ **Alma mater** (лат.) – дослівно: рідна мати; у переносному значенні – той вищий навчальний заклад, у якому людина здобувала освіту, за що безмежно вдячна.

² **Роберт Бернс** (1759–1796) – шотландський народний поет.

³ **Semper tiro** (лат.) – завжди учень.

- 1 Використовуючи матеріали біографії та статтю Ю. Барабаша, поясніть важливість вступу Г. Сковороди у підлітковому віці до Києво-Могилянської академії.
- 2 Як саме кількість шкіл у с. Чорнухи проливає світло на рівень освіти в тогочасній Україні?
- 3 Чому саме добре знання латини допомогло видатному українцеві почуватися рівним серед рівних між мислителями свого часу?
- 4 Якими виявилися роль і місце Г. Сковороди в перехідний період від літератури давньої до літератури нової?
- 5 Чому, на вашу думку, Г. Сковорода вважав себе «вічним студентом»? Чи пов'язано це з поглядами філософа?

Узагальнюємо вивчене в розділі

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

І рівень. Виберіть правильний варіант відповіді.

- 1 Давня українська література – це:
А література українського Середньовіччя, Ренесансу та Бароко;
Б найдавніші взірці писемності нашого народу;
В література Київської держави.
- 2 Найімовірніше, що «Слово о полку Ігоревім...» створив:
А народ;
Б половецькі хани;
В син Ярослава Осмомисла Володимир.
- 3 Рукописне «Слово о полку Ігоревім...» було виявлене серед інших пам'яток Київської Русі-України:
А київським князем Святославом;
Б російським графом О. Мусіним-Пушкіним;
В царицею Катериною II.
- 4 Оригінальна література Київської Русі-України – це:
А переклади Святого Письма або його найважливіших частин;
Б літературні перекази античних сюжетів;
В «Повість минулих літ», «Києво-Печерський патерик».
- 5 Бароко – це:
А домінуючий стиль у мистецтві й літературі XVII–XVIII ст.;
Б усна народна творчість;
В оригінальні твори безіменних авторів.
- 6 Залишив шанувальникам своє ім'я і прізвище у власному творі, виокремивши необхідні літери:
А Іван Величковський;
Б Іван Вишенський;
В Семен Климовський.
- 7 У часи давньої України був широковідомим своїми гнівно-сатиричними листами-посланнями до польських єпископів:
А Семен Климовський;
Б Іван Величковський;
В Іван Вишенський.
- 8 Авторами козацьких літописів були:
А Іван Вишенський і Дмитро Туптало;
Б Дмитро Байда-Вишневецький і Станіслав Оріховський;
В Самійло Величко і Григорій Граб'янка.
- 9 Вертеп – це:
А скринька, у якій на Різдво розігрувалися лялькові вистави про народження Месії (верхній поверх), а також комедійні сценки з народного життя (нижній поверх);
Б лекції мандрівних дяків для простолюду;
В взірць писемності нашого народу.
- 10 Григорія Сковороду називають:
А приятелем поміщика Степана Томари;
Б викладачем Острозької академії;
В українським Езопом, Сократом і Горацієм.

- 11 Ідею «сродної праці» Г. Сковорода обстоює у:
А вірші «Всякому місту звичай і права»;
Б байці «Бджола і Шершень»;
В поезії «De libertate».
- 12 Проміняв чин у придворному царському хорі на мандрівний спосіб життя й уникнув багатьох життєвих пасток (спокуси чином, багатством; гордині, гонитви за славою):
А Семен Климовський;
Б Григорій Сковорода;
В Станіслав Оріховський.

II рівень. Із чотирьох варіантів відповідей виберіть довільну кількість тих, які вважаєте правильними.

- 1 Героями «Слова о полку Ігоревім...» є:
А князі Ігор та Всеволод;
Б половецькі хани Кончак і Гза;
В новгород-сіверська княгиня Ярославна та великий київський князь Святослав;
Г язичницькі боги.
- 2 Зразками історично-мемуарної прози є:
А козацькі літописи;
Б «Буквар»;
В Острозька Біблія;
Г філософські трактати Г. Сковороди.
- 3 Українська барокова поезія зазнала найвищого розквіту
А у часи Григорія Сковороди;
Б у період розквіту таланту Івана Величковського;
В завдяки пісенній творчості Семена Климовського;
Г з причини творчих експериментів тогочасних поетів, створення ними віршів-«раків», віршів-лабіринтів, курйозних віршів, акровіршів.
- 4 У літературі бароко прийнято поділяти на:
А «низьке» і «високе»;
Б співане і читане;
В створене відомими авторами й анонімне;
Г україномовне, латиномовне, польськомовне.
- 5 Не подають справжнього прізвища або псевдоніма авторів такі козацькі літописи:
А літопис Григорія Граб'янки;
Б літопис Самійла Величка;
В «Історія русів»;
Г «Літопис Самовидця».
- 6 У козацьких літописах їхніми авторами насамперед описуються події:
А Хмельниччини;
Б Великої Руїни;
В «чорних» козацьких рад і кривавої боротьби за булаву;
Г княжих міжусобиць.

III рівень. У вигляді твору-мініатюри спростуйте або аргументовано доведіть слушність однієї з нижче поданих думок.

- А «Краще серед жебраків голод і холод з правдою терпіти, ніж, царем ставши, правди не хотіти» (Семен Климовський);
Б «Не всяка людина має право бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості» (Станіслав Оріховський);
В «Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися» (Григорій Сковорода).

Нова українська література

(кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Суспільно-історичний, культурний контекст в Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст.

■ Суспільно-історичні обставини. Духовне поневолення нації

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. розпочинається новий етап розвитку української літератури. Хоча літературні епохи не завжди доречно співвідносити з певною датою, початок нової української літератури датують 1798 р. — роком першого виходу друком «Енеїди» Івана Котляревського.

Населення Східної України, остаточно узурпованої Російською імперією, потребувало нового явища: давня література, писана книжною староукраїнською мовою, перестала бути зрозумілою для більшості українців. Те народне живе слово, в якому в усіх барвах засяяла краса українського духовного світу, в літературі запровадив саме Іван Котляревський: вихід його «Енеїди» став початком успішного застосування української мови як літературної. Разом із українською мовою на сторінки літератури ввирвалася стихія народного життя, багатих традицій, потужної сміхової культури, волелюбного лицарського духу. Над мороком ідеології Російської імперії пролунав життєствердний сміх, розвіюючи імперську доктрину про те, що українського народу, за Валуєвським циркуляром, «не было, нет и быть не может».

У підросійській Україні на кінець XVIII — початок XIX ст. цілеспрямовано проводилася політика агресивного і невідворотного зросійщення. У всі сфери життя українців проникали імперські порядки й ідеологія. Активним знаряддям колонізації та примусової асиміляції українців виступала Російська православна церква¹.

Метою якнайшвидшої і остаточної політичної й культурної асиміляції свідомих верств українського народу була зумовлена й видана царським урядом у 1712 р. заборона друкувати оригінальні твори українською мовою. З цієї причини українська

¹ Київську митрополію, що із часів хрещення Русі була автономною і підпорядковувалася патріархові Царгородському, ще в 1684 р. підступом було офіційно підпорядковано Московському патріархатові.

література в другій половині XVIII ст. постає як рукописно-анонімна. Якщо взяти до уваги, що ще в 1764 р. Катерина II ліквідувала гетьманство, чим остаточно знищила будь-які прояви державної автономії України, а в 1775 р. за її наказом було підступом зруйновано Запорозьку Січ і сама назва «Україна» опинилася під офіційною забороною, то стає зрозуміло, що все це робилося з прицілом на далеку перспективу, тому й після Петра I і Катерини II Російська імперія неухильно тримала курс на викорінення українського духу в усіх сферах життєдіяльності поневоленої нації.

Запровадження царським указом у 1783 р. на Лівобережній Україні кріпосного права спричинило руйнівні наслідки для національної самоідентифікації українців. Загнавши більшість українців у ярмо кріпаччини, Російська імперія постійно вдосконалювала процес духовного поневолення. Масово закриваються народні школи; втрачають своє значення Києво-Могилянська академія та численні українські колегії; денаціоналізується й русифікується споконвічна українська шляхта. З Росії споряджаються нібито наукові експедиції, що розкопують і плюндрують давні могили на українських теренах, вилучають і нищать пам'ятки української писемності, вивозять до Росії раритетні книги й предмети мистецтва. У Москві та Петербурзі створюють цілі комісії, які переписують історію, цинічно крадуть минуле Київської держави і привласнюють найцінніше з надбань українського народу. Українське отримує право існувати лише як екзотичне. Водночас активно нав'язується стереотип «хохла» – сумирного, байдужого, духовно ледачого, з життєвим девізом «моя хата скраю» обивателя, нездатного піднятися до рівня громадянина.

У Європі ж перша половина XVIII ст. пройшла під знаком визвольних воєн, які вела Франція, і національних революцій – «весни народів». Європейська історія після поразки революційної й наполеонівської Франції, за словами українського філософа Мирослава Поповича, «розв'язує драму свободи й деспотизму». На противагу західному світові Російська імперія залишається «жандармом Європи». Прагнення свободи жорстко придушуються імперським деспотизмом як у самій Росії, так і в загарбаних нею землях.

Здавалось би, у таких нещадних умовах існування українська нація, її мова та культура приречені на загибель. Однак стається диво: посеред мороку імперської ночі з'являються перші паростки національного відродження. Ґрунт для нього підготували ідеї європейського Просвітництва. Як ви уже знаєте, французькі енциклопедисти пропагували ідеї рівності, свободи, вільного розвитку людини, вірили в силу розуму й освіти, засобами яких можна змінити суспільство. В Україну ці ідеї прийшли й благодатно проросли ще в кінці XVII ст. Уже творчість Григорія Сковороди, за словами Івана Франка, позначена новими ідеями «європейської філософії та етики, тими самими ідеями рівності людей, простоти і натуральних їх взаємних відносин, котрі у Франції проповідував Руссо». Силою, здатною змінити несправедливе суспільство, мала стати освіта й наука. Тож не дивно, що виникнення першого університету на території України було пов'язане саме з тими місцями, які пам'ятали Г. Сковороду.

Просвітництво – це водночас доба й ідейно-естетичний рух, що підніс розум і «природну рівність» людини, яка, на думку просвітників, покликана володіти світом, створити гармонійне суспільство, розкрити свій творчий потенціал.

За короткий час правління молодого царя Олександра I, який багатообіцяючи приміряв на себе роль реформатора й ліберала, в Україні почалось певне піднесення науки й освіти: 1805 р. засновано Харківський університет, 1817-го – Рішельєвський ліцей в Одесі, 1820-го – починає свій відлік Ніжинська гімназія вищих наук князя О. Безбородька. Звісно, що про викладання українською мовою чи вивчення історії й культури України в них не могло бути й мови. Однак освітні установи ставали центрами гуртування вчених, носіїв передових суспільних ідей. Діяльність науковців Харківського університету сприяла заснуванню в Україні періодичної преси: журналів «Харьковский Демокрит» (1816), «Украинский вестник» (1816–1819), «Украинский журнал» (1824–1825). Хоча всі тодішні часописи друкувалися російською мовою, дух цих літературно-наукових видань був прогресивний, власне, український, відчувалася нерозривна тяглість прогресу від часів культури й літератури Київської Русі, освіти козацької держави і меценатства¹ часів Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького й Івана Мазепи.

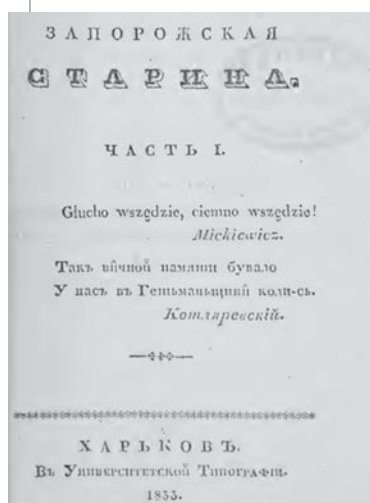
1 Меценатство – безкорислива фінансова діяльність, добровільні пожертви багатих людей на розвиток науки, літератури, різних видів мистецтва.

Фольклористика, етнографія

Серед викладачів Харківського університету поширювались ідеї національного відродження, цінності історії, мови, культури кожного народу, що на той час заповнили всі сфери життя європейців і особливо яскраво виявились у літературі романтизму. Це надихало українських учених звертатися до скарбів української народної творчості. Перші друковані збірки народних пісень заклали основи української фольклористики та етнографії, а також виявились початковим етапом («фольклористичний преромантизм») утвердження потужного мистецького напрямку – романтизму – в українській культурі, мистецтві й художній літературі.

Ідеями естетичної цінності народної творчості пройняті збірки «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» Миколи Цертелева (1819), «Малоросійські пісні, видані Михайлом Максимовичем» (1827, 1834), шість томів «Запорозької старовини» Ізмаїла Срезневського (1833–1838). Серед відомих українських етнографів і фольклористів вели перед такі яскраві особистості, як Микола Костомаров, Микола Маркевич, Осип Бодянский, Пантелеймон Куліш.

У Галичині також зростало зацікавлення народною творчістю. Відомі фольклористичні збірники Йосипа Лозинського «Руське весілля» (1835), Вацлава Залеського «Пісні польські й руські люду галицького» (1833), та все ж початком українського національного відродження в Галичині вважають вихід друком альманаху «Русалка Дністровая», один із розділів якого був присвячений фольклорові.

▲ Перше видання першого тому «Запорозької старовини» Ізмаїла Срезневського (1833)

Актуальність фольклорної традиції

Уже в передмовях до перших збірок народних пісень українські фольклористи безспідставно висловлювали власне розуміння значення народної творчості для розвитку художньої літератури, а науковці поділяли переконання німецького вченого Йогана Готфріда Гердера про фольклор як вмістилище народного духу. Народні пісні, думи, легенди, перекази надихнули на особисті творчі пошуки українських письменників – Івана Котляревського, Григорія Квітку-Основ'яненка, Миколу Гоголя, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша. Саме з українського фольклору вони черпали не тільки матеріал для сюжетів, образи, мотиви власних літературних творів, а й питому українську демократичну традицію і виразний національний дух.

Віховим твором нової української літератури стала «Енеїда» Івана Котляревського, написана живою українською розмовною мовою. Перші три частини цієї великої за обсягом, водночас пародійної (стосовно однойменного твору римського поета Вергілія) і високо патріотичної (з проекцією героїв І. Котляревського на українське козацтво й Запорозьку Січ) поеми було видруковано в 1798 р. в Петербурзі. Заслугою автора «Енеїди» стало те, що українська пародія на античний твір насправді програмувала позбавлену колишньої слави й чільного місця в Європі українську націю на живучість, відродження з попелу й неодмінне здобуття державності в майбутньому.

Національні духовні цінності утверджувалися й у першому драматичному творі нової української літератури – п'єсі Івана Котляревського «Наталка Полтавка» (1819). Яскрава особистість із народу як носій найвищих морально-етичних рис постає у прозових творах Григорія Квітки-Основ'яненка, зокрема в ключовому прозовому творі нової літератури – повісті «Маруся» (1832). Отже, виразними рисами нової української літератури з самого початку були її народність та гуманізм, на тісному взаємозв'язку яких безспідставно наголошував І. Франко.

Український літературний герой того часу, наче на зло імперській політиці, не хотів проявляти себе примітивним малоросом. За його плечима стояла вікова історія, а народна мораль та ідеали спонукали навіть убогого вихідця з народних низів залишатися повноцінною особистістю, а не ущербним покручем, патологічним невдахою чи злочинцем. Використання живої розмовної мови в літературі стимулювало процес творення єдиної для всіх українських земель літературної мови, а відтак і народження тієї національної ідеї, що знайшла свій вияв у творчості Тараса Шевченка.

Народність – «достеменно зображення свого, рідного, з усім scarбom національного характеру»; бо «ідея народності оживила нашу літературу: і читачі, і письменники шанують народність як головне досягнення будь-якого твору витонченого мистецтва».

Микола Костомаров

Стильові течії і напрями в українській літературі першої половини XIX ст.

Для літературного процесу початку й першої половини XIX ст. в Україні характерне поєднання різних мистецьких напрямів і стильових течій. Бароко, класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм у цей період всебічно відображали процеси, які відбувалися в нашій літературі під впливом літератур Західної Європи

та Росії. Таке важливе поєднання – стильовий синкретизм¹ – характеризує насамперед художню літературу народів, які тривалий час не мали своєї державності, зазнали засилля чужої мови.

Класицизм (від лат. «взірцевий») – художній стиль, а водночас естетичний напрям, який досягнув особливого розквіту й визнання у Франції в XVII ст. і поширився в європейських літературах XVII – початку XIX ст. Серед ознак, які притаманні класицизму, – виразна орієнтація на естетичний ідеал античності, дотримання нормативності: чітко визначених мистецьких канонів, вироблених теоретиками класицизму, зокрема запропонованих Ніколя Буало (1636–1711) в трактаті «Мистецтво поетичне».

1 Синкретизм – поєднання, злиття, монолітна єдність.

У класицизмі чітко розмежовувалась система жанрів – «високих» і «низьких». Персонажі також поділялись на позитивних і негативних; більше того, уважалося, що простолюдини не гідні бути позитивними персонажами «високого» жанру (трагедії, оди, роману, елегії). У «високих» жанрах дозволялося змальовувати античних героїв або дворян. Герої класицизму повинні були втілювати ідеал громадянських добродетелей, проявляти готовність пожертвувати особистим благополуччям і навіть щастям чи й життям задля загального блага. Натомість у «низьких» жанрах класицизму (травестійна поема, комедія, байка) дозволялося відтворювати характери представників простого народу, побутові сцени, примітивізм мислення і поглядів персонажів. Унаслідок дотримання письменниками таких приписів персонажі літератури класицизму поставали спрощеними, статичними.

Для класицистів основою буття, діяльності людини виявилось раціональне начало людської свідомості – холоднокровний розум. Світ вони вважали пізнаваним і зрозумілим, у ньому нібито не було таємниць, непідвладних людському інтелекту, отже, ні поетичне натхнення, ні будь-що інше зі сфери нерационального (пристрасть, кохання, фантазія) не сприймалося як цінність. Тому народні звичаї, традиції, фольклор не привертати уваги прибічників класицизму, сприймалися як щось мало не дикуське.

Не можна заперечувати, що письменники-класицисти залишили в скарбниці європейських культурних досягнень значні здобутки. Це твори П'єра Корнеля («Гораций», «Сід»), Жана Расіна («Федра», «Андромаха», «Александр Великий»), Мольєра («Тартюф», «Дон Жуан», «Міщанин-шляхтич», «Мізантроп»), байки Жана де Лафонтена; твори Йоганна Фрідріха Шиллера («Марія Стюарт», «Орлеанська діва», «Розбійники»), Вольфганга Гете («Егмонтон», «Коринфська наречена»). Проте вимогам нового часу ці твори вже не відповідали. Новий читач шукав у художній літературі відповідей на животрепетні питання доби.

В Україні класицизм не сягнув такого розвитку, як в інших європейських літературах. Ідея «освіченого абсолютизму» для українців виявилася чужою і навіть ворожою їхньому демократичному духу, тому в нашій літературі XVII–XVIII ст. представлені переважно «низькі» жанри класицизму: травестійна поема, комедія, байка. Та й назагал класицизм проіснував в українській літературі недовго й проявлявся епізодично: тільки на його окремі елементи натрапляємо у творчості Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемовського. Риси класицизму відчутні в одах, авторами яких були Іван Котляревський, Григорій Кошиць-Квітницький, Петро Данилевський, Кіндрат Пузина. Однією з найважливіших причин того, що «український класицизм був слабкий та мало виразний», дослідники вважають «неповноту нації» (Дмитро Чижевський): народ

взірцевими вчинками її персонажів Григорій Квітка-Основ'яненко прагнув довести, «що й під сірою світкою б'ється благородне серце».

Однак сентименталізм домінував у творчості небагатьох українських авторів і мав особливий, національно-органічний відтінок. Цьому сприяла українська природна чуттєвість, здатність сприймати світ не стільки крізь призму холодного раціоналізму, скільки вразливою душею, благородним серцем без проливання сліз безпричинно й виправдовування всіх без винятку негідних учинків. У національній літературі України персонажі не проявляли себе безвольними й покірними маріонетками долі, а гинули тільки через непереборні обставини, упродовж твору виклавшись до кінця в боротьбі за власне життя чи щастя. Багатий світ української пісні, балади, думи, переповнений глибокими переживаннями простої людини, становив долітературний пласт «української емоціональності». Органічність окремих виявів цього літературного напрямку в українській культурі забезпечувалась і нерозривним зв'язком із національною філософською думкою попередніх століть, зокрема з ученням про «життя серця», викристалізованим мандрівним філософом Григорієм Сковородою. Культ природи й природності, перевага «серця» над розрахунком, «холодним розумом», увага до життя простої людини, повага до невсипущого трудівника – усе це надавалось для творення привабливої картини українського буття, використання відповідних зображально-виражальних засобів, які опоетизовували це буття. Заслугою сентименталізму в українській літературі стала успішна спроба створення нового героя, серйозного, чутливого, здатного на глибокі почуття – отже, діаметрально протилежного до вульгарних і своєю поведінкою грубих персонажів бурлескно-травестійних творів. Такі облагороджені письменниками персонажі з'являються в «Наталці Полтавці» І. Котляревського, у повістях Г. Квітки-Основ'яненка. Сентименталізм української літератури далекий і від російського сентименталізму, що, як підкреслив Дмитро Чижевський, «ідеологічно нічого не прийняв з основних ідей європейського передромантизму», адже сентименталізм якраз і належить до явищ і тенденцій передромантичних, які готували ґрунт для нового потужного мистецького напрямку.

Діалог із текстом

- 1 Розкажіть про суспільно-політичні умови в Україні кінця XVIII – початку XIX ст.
- 2 Чому ідеї Просвітництва поширились в Україні саме в цей час?
- 3 Який вплив мало використання народної мови як літературної на консолідацію українців, на саме народження прогресивної національної ідеї? Відповідь обґрунтуйте.
- 4 Як ви розумієте поняття народності? Прокоментуйте вислів Миколи Костомарова про народність.
- 5 Розкрийте роль зацікавлення фольклористикою в розвитку української літератури першої половини XIX ст. Назвіть відомі вам збірки народних пісень та їхніх упорядників.
- 6 З яких міркувань початок нової української літератури пов'язують саме із виходом «Енеїди» Івана Котляревського? Поміркуйте, чому перший твір нової української літератури написаний у бурлескно-травестійному стилі.
- 7 Назвіть основні стильові напрями в українській літературі першої половини XIX ст.
- 8 У чому проявлялася «нормативність» естетики класицизму? За якими правилами будувалися зразки класицистичних творів?
- 9 Перелічіть основні особливості просвітницького реалізму у творчості українських письменників початку XIX ст.
- 10 Якою мірою притаманні українській літературі XIX ст. риси сентименталізму?

◀ Тарас Шевченко.
Будинок І. П. Котляревського
в Полтаві (1845)

У вільний час І. Котляревський віршував, стараючись дотепно спародіювати Вергілієву «Енеїду». Після хвороби письменник записався у Сіверський карабінерний полк. Спочатку військова частина перебувала в Петербурзі, і Котляревський тут похвалився вже завершеними трьома частинами «Енеїди» друзям-офіцерам. Твором одразу ж захопилися, взялися переписувати, давати читати друзям.

Цікаво знати!

Перші три частини «Енеїди» під назвою «Енеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским» були видані без відома автора в Петербурзі коштами колезького асесора М. Й. Парпури. Здійснюючи видання, та ще й власним коштом, Максим Парпура керувався благородною метою – дати можливість своїм землякам ознайомитися з перлиною української літератури. У 1808 р. з'являється друге видання перших трьох частин, а в 1809 р. поема виходить у чотирьох частинах, уже підготовлена до друку її автором. І. Котляревський зробив правку перших трьох частин, а в третій помістив свого уявного кривдника, зневажливо охрестивши узагальненим прізвищем відомого у ті часи в Україні кримінального злочинця – «мацапурую» і звинувативши в тому, що Парпура «чужеє оддавав в печать», а тому вартий бути показаним грішником у сцені пекла. Матеріальні видатки на друк цього видання «Енеїди» узяв на себе князь С. Кочубей, земляк поета, якому за спонсорську допомогу автор і присвятив поему. Повністю «Енеїда» була видана в Харкові у 1842 р. Ізмаїлом Срезневським.

У 1805 р. Іван Петрович створив оду «До князя Куракіна» з виразними антикріпосницькими висновками. Можливо, в І. Котляревського були й інші поезії, але зараз про них не відомо нічого.

Цікаво знати!

У походах зустрічався із колишніми запорожцями, які в 1806–1807 рр. масово поверталися з Туреччини, де знайшли прихисток після того, як російська цариця зруйнувала Запорозьку Січ. Як свідчить С. Стеблін-Камінський, автор першої біографії І. Котляревського, гребці-запорожці, переправляючи російську армію через Дунай, впізнали в

І. Котляревському земляка, а коли довідалися, хто перед ними, навперебій пропонували йому посаду «старшого», оскільки поетова «Енеїда» незанимає шляхами дійшла аж до них.

Дванадцять років, віддані військовій службі, не принесли капітанові Котляревському ні кар'єрного росту, ні слави. У січні 1808 р. він подав у відставку. Марно Іван Петрович шукав посади в Петербурзі й пробував видати свій геніальний твір. Довелося вертатися в Полтаву до старої матері і вдовольнятися тією роботою, яку могла запропонувати рідна провінція. Тож І. Котляревський погодився на посаду наглядача Будинку виховання дітей бідних дворян, а свій хист сатирика реалізував, видаючи рукописний журнал «Полтавська муха».

У середині 1812 р. І. Котляревський знову повертається до військової служби: за дорученням генерал-губернатора він повинен був сформувати п'ятий козацький полк для війни з Наполеоном. За успішне виконання завдання І. Котляревського нагородили медаллю на честь переможного завершення війни, хоча безпосередньої участі в боях він не брав.

«Енеїда» І. Котляревського стала прекрасним збірником відомостей з народного життя, побуту, вірувань. Саме в ній сміливими паростками пробивався український романтизм як нова літературна течія. Те, що перша публікація «Енеїди» в 1798 р. вважається етапною датою, а її автора справедливо називають **зачинателем нової української літератури**, має під собою всі підстави: це перший твір, написаний живою народною, а не книжною давньоукраїнською мовою, а до того ж – твір високохудожній, патріотичний, серйозний за всієї сміхової «кумедності» пародійного жанру.

Цікаво знати!

Про популярність «Енеїди» свідчить і той факт, що коли після виступу декабристів на Сенатській площі царський уряд узявся вишукувати всіх можливих спільників і у списку виявилось ім'я українського поета, хтось із чиновників «ненавмисно» пропустив прізвище І. Котляревського, власне, дав можливість поетові належно підготуватися до обшуку й знищити все, що могло виявитися компроматом і спричинитися до арешту та ув'язнення.

Не менш цінною за «Енеїду» стала й перша ластівка української драматургії – п'єса «Наталка Полтавка». Якщо «Енеїду» багато хто з прогресивних сучасників І. Котляревського вважав тільки пам'ятником українській мові, яка царськими заборонами була приречена на неминуче згасання, то поява п'єс «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» вселяла народові надію на його безсмертя, а російським скептикам однозначно доводила, що творчість геніального сміхотворця не епілог, а тільки пролог до великої нової української літератури, основоположником якої незабаром став національний геній – Тарас Шевченко.

«...Величезна популярність його творів розбуркала інтелектуальні сили, що дрімали до того часу серед українського громадянства. Про їх існування нагадало перше ж друковане видання “Енеїди” красномовною присвятою од видавця М. Парпури: “Любителям малоросійського слова усерднейше посвящается”».

Сергій Єфремов

У 1817–1821-х рр. І. Котляревський керував Полтавським театром. Коли він побачив на сцені молодого Михайла Щепкіна, тоді ще артиста-кріпака, який прибув до Полтави у складі Харківської театральної трупи, то вирішив написати такий драматичний твір, у якому цей актор міг би віртуозно зіграти одну з найскладніших чоловічих ролей.

Цікаво, що під час першої постановки роль Наталки у створеній І. Котляревським п'єсі мала грати акторка, яку всі в Полтаві вважали нареченою автора, – красуня Тетяна Пряженківська. Під час репетицій вона старалася якнайвдаліше ввійти в образ вродливої, розумної і сильної характером героїні, щоб І. Котляревський належно оцінив її талант. Та сталося так, що напередодні прем'єри занедужала старенька мати поета. Творець «Наталки Полтавки», звісно, розривався між двома бажаннями: нагодою переконатися у схвальній реакції публіки й обов'язком сина не відходити від ліжка хворої неньки. Коли ж письменник повернувся додому з театру, живую матір уже не застав. Через цю трагічну подію він так і не одружився.

Помер Іван Котляревський 10 листопада 1838 р., перед смертю відпустивши на волю всіх своїх кріпаків. Раніше він цього просто не міг зробити: за такі вчинки в Росії, приписуючи крамолу вільнодумства, навіть дуже впливових дворян карали тюрмою або засланням. Проводжала в останній путь Івана Петровича вся Полтава.

У рік смерті І. Котляревського Тарас Шевченко написав вірш «На вічну пам'ять Котляревському». Наприкінці літа 1903 р. в Полтаві урочисто відкрили пам'ятник роботи скульптора Леоніда Позена. У середині XX ст. було відреставровано садибу поета і відкрито в Полтаві літературно-меморіальний музей.

◀ Леонід Позен. Пам'ятник І. Котляревському в Полтаві (1903)

Діалог із текстом

- 1 Де і коли народився І. Котляревський? Чому його дворянське походження деякі дослідники вважають сумнівним?
- 2 Що ви можете сказати про військову кар'єру І. Котляревського? Чому він не знайшов собі місця в російській столиці?
- 3 У яких політичних умовах в Україні І. Котляревський писав поему «Енеїда»? Коли автор остаточно зрозумів, що йому вдалося створити надзвичайно популярний твір?
- 4 Як ви ставитеся до того, що І. Котляревський був невдоволений учинком Максима Парпури, який за власні кошти видав три перші частини «Енеїди»? Що стало причиною невдоволення автора: а) порушення авторських прав; б) публікація незавершеного твору; в) страх перед карою царського уряду за українську патріотичну ідею та гостре розвінчання панської всездозволеності, визискування, шахрайства, підлості і нечуваного хабарництва, а також обману й приниження державними чиновниками простоліуду в суспільстві?
- 5 Аргументовано доведіть або спростуйте одне з тверджень: а) «Енеїда» І. Котляревського – це перший твір нової української літератури; б) «Енеїда» І. Котляревського – останній твір давньої української літератури.
- 6 Що цікавого ви довідалися про щасливий шлях «Енеїди» І. Котляревського до українського читача? Чи мала українська мова твору, а не тільки зміст і художні образи, вирішальну роль у цьому? Чому, на вашу думку, національна література повинна творитися мовою свого народу?
- 7 Розкажіть про ймовірний поштовх до написання п'єси «Наталка Полтавка».
- 8 Що саме ви дізналися про театр у Полтаві, драматичні твори І. Котляревського і актора-кріпака Михайла Щепкіна?
- 9 Чому Іван Котляревський – лише зачинатель, а основоположник нової української літератури – Тарас Шевченко?
- 10 Прочитайте п'єсу І. Котляревського «Москаль-чарівник» і зробіть усний виступ про неї. У своїй розповіді зверніть увагу на те, що характери українців у цьому творі колоритні, яскраві, цілісні, що головні герої Михайло й Тетяна є представниками нації, яка навіть у часи російської колонізації не втратила своєї гідності й честі, а тому намагаються дати рішучу відсіч усім, хто намагається образити й висміювати їх як «малоросів».

Діалог із науковцем

Сергій Єфремов

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ТА ЙОГО ШКОЛА

Бувають в історії народів дати, які немовби розривають надвоє їхнє життя і кладуть межу високу посеред рівного шляху історичних подій... Ми маємо таку історичну дату, – це пам'ятний в історії України рік 1798. Того року прилетіла перша ластівка українського національного відродження – невеличка книжка, од якої не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й новий етап позначаємо в історії українського народу.

Народ був тією матеріальною підвалиною, на якій заснував свою діяльність батько нового українського письменства...

Із творів Котляревського видно, що з нього був свідомий український народолюбець – не на теперішню мірку, а так, як можна було тоді бути свідомим... П'єси Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» – тенденційні, бо написав він їх на те, щоб у художній формі дати апологію українського народу перед недотепною карикатурою й образливими вигадками писак, що не цуралися «модного в то время осмеивания малороссов». «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник» являють собою ніби полеміку й протест проти невдалих екскурсів у сферу українського побуту російських письменників...

Та з'явилася ціла низка письменників, що не тільки писати по-українськи почали під впливом Котляревського та його прикладом заохочені, але й буквально його наслідували... Своїми невдатними спробами ці письменники довели того, що витворився був на все українське письменство погляд, як на грубе варнякання, просторікувату забавку.., і справжні письменники тоді ж таки не жартома мусили доводити, що українська мова здатна й до серйозної творчості та поважних творів. Необачні наслідувачі кинули, нарешті, й на самого Котляревського темну пляму, хоч він найменше винуватий був за ту безглузду «котляревщину», і аж новішим уже часам у певній історичній перспективі – видно стало, що одно – Котляревський, а інше – «котляревщина».

Драматурги, маючи перед очима поважну «Наталку Полтавку», зуміли вдержатися в межах літературної пристойності, а вже що віршописці, то зовсім пустились були берега, окаріка-туривши по саме нікуди сатиричну сторону «Енеїди». Писали вони здебільшого в 30-х та 40-х роках XIX ст., коли в українському письменстві буйно розрісся романтизм і Квітка вже дав зразки художньої повісті, коли залунали вже навіть перші співи Шевченкової музи. З цього перехрестя, перетворюваного на національній основі, й склався в 20–40-х роках XIX ст. наш літературний набуток передшевенківської доби.

- 1 Що вас найбільше вразило в цій літературознавчій статті? Чому?
- 2 Чи допомогла вам стаття С. Єфремова належно зрозуміти життєвий шлях, а також роль і місце І. Котляревського в українській літературі?
- 3 Чому «котляревщина» як надання українській літературі місця низького, лише розважального, виявилася досить небезпечною?

«Енеїда» – епохальна подія в культурному житті України

■ «Енеїда» – бурлескно-травестійна поема

У XVII ст. більшість європейських націй вступили в нову добу культурного розвою. Зросло зацікавлення античним світом і його поетичною спадщиною. Але повноцінні переклади або переспіви творів Гомера чи Вергілія виявилися надзвичайно важкою справою, яка потребувала співрівної з античними митцями геніальності, а ось написати пародії на ці шедеври кортіло багатьом, адже висміяти завжди легше, ніж займатися перекладом.

Пародія – комічне або сатиричне вдаване наслідування твору з метою висміювання героїв, сюжету, теми чи недоліків твору (авторських ляпів).

Історія подає ціле гроно письменників, які пародіювали античні поеми або їх уривки: Дж. Б. Лаллі («Перелицьована “Енеїда”», 1633), П. Скаррон («Перелицьо-

ваний Вергілій», 1648–1653), А. Блюмауер («Вергілієва “Енеїда”, або Пригоди благочестивого героя Енея», 1783–1786), Микола Осипов та Олександр Котельницький («Виргилиева Энеида, вывороченная наизнанку», 1791, 1802–1808). Чому ж саме «Енеїда» Івана Котляревського стала ключовим літературним явищем?

Амбівалентність¹ оцінок поеми «Енеїда» І. Котляревського зумовлена точкою зору сприймання цього твору читачами різних епох, зіставленням і порівнянням науковцями художньої вартості тексту з його політико-патріотичною чи державницькою роллю у вихованні народу. Тож можна натрапити на цілком протилежні оцінки. Наприклад, Микола Зеров зауважував, що твір програє від того, що сміється часом «занадто голосно і безпардонно». У трактуванні багатьох критиків простежувалася думка, що поема І. Котляревського завдала українській літературі більше шкоди, ніж користі.

Що ж так непокоїло відомих і надзвичайно талановитих людей у цьому творі І. Котляревського? Мусимо визнати, що аж ніяк не сатиричні образи українського панства чи далеко не завжди взірцеві образи козаків, виведених під личиною троянців. Ідея нижчовартості української літератури була хитро підкинута російськими критиками, й «Енеїда» І. Котляревського потрапила в заздалегідь розставлену пастку. Виразна національна самоідентифікація автора та героїв його «Енеїди» засвідчувала патріотизм і високу гідність українців, що добре зрозумів цар Микола I, назвавши твір І. Котляревського «розумною витівкою», отже, тонко вловив її антимонархічну спрямованість.

Визнаючи, що «Енеїда» І. Котляревського є твором із подвійним (а можливо, й потрійним) дном, українські літературознавці досі ламають списи довкола сюжету й образів-персонажів: скільки в цьому художньому тексті сюжетних ліній, хто герої поеми – троянці чи запорожці, чому в «Енеїді» «слабкі місця» з'явилися там, де йдеться саме про національні моральні цінності: стосунки між дітьми і батьками, материнське горе, спричинене втратою сина, доблесть у бою? Ці літературні суперечки не нові. Про ідею двотекстовості «Енеїди» науковці заговорили ще в XIX ст., вважаючи, що Еней і троянці – «це немовби козацтво, що мандрувало світом після зруйнування Січі». Але проблема сюжету «Енеїди» набагато складніша за двотекстовість, бо поведінка Енея у ставленні до матері Венери, натуралістично змальована кривава Евріалова розправа над неприятелями у ворожому таборі не просто дивують сучасного читача, а й час від часу справедливо обурюють і шокують. Як розцінювати ці сторінки «Енеїди»? Виявляється, це залишки «низького» бароко, яке в сценах воєнних побоїщ, смерті і страждань якнайчастіше зумисно допускало брутальність і фривольність, а також запозичених із «Енеїди» Вергілія звичаєвих устоїв античних часів, коли навіть покинути поле бою, якщо ворогів набагато більше й поразка очевидна, не вважалося ганьбою.

Отже, в «Енеїді» як своєрідному палімпсесті² найглибший рівень – твір римського поета Вергілія, вище – давньоукраїнська барокова сміхова культура, а на поверхні – мандри українських козаків світом після зруйнування Катериною II Запорозької Січі в пошуках землі обітваної – омріяної Української держави майбутнього. На думку Валерія Шевчука, Троя Вергілія виявила-

¹ Амбівалентність – різне (найчастіше – протилежне) ставлення до одного й того ж явища чи проблеми.

² Палімпсест – пергамент, з якого змивали старий текст, щоб на його місці написати інший. З часом первинний текст проявлявся на пергаменті: таким чином один поверх іншого існували два різні твори.

ся «приводом згадати Трою-Київ», тобто спонукати сучасників І. Котляревського замислитися про втрачену державність. Якщо розглядати «Енеїду» з такої точки зору, то все гранично зрозуміло.

Козацьке військо у І. Котляревського завжди змальовується з любов'ю і гордістю. Письменник надіявся, що Росія збереже «козацькі полки». Він дружив із нащадком останнього українського гетьмана Кирила Розумовського, тодішнім губернатором М. Репніним, який виношував ідею українського війська у складі російської армії, навіть добився пільг для українських козаків, але Микола І швидко розгадав далекоглядні плани українських патріотів, заборонив створювати суто українські військові одиниці, вимагаючи, щоб навіть українці-відставники служили на Кавказі, а не на своїй прабатьківській землі.

За жанром «Енеїда» І. Котляревського – **бурлескно-травестійна поема**.

Бурлескно-травестійна поема – це великий ліро-епічний твір пародійного жанру, у якому основними засобами сміху постають бурлеск і травестія.

Бурлеск (від італ. «жарт») – різновид засобів сміху, тісно пов'язаних із народною сміховою культурою. У літературних текстах бурлеск полягає насамперед у невідповідності форми й змісту внаслідок розкриття високого в низькому стилі, а низького – у високому.

Травестія (від італ. «перевдягатися») – різновид жартівливої поезії, коли твір із серйозним чи героїчним змістом та відповідною формою суттєво переробляється, «перелицьовується» на твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів.

Наприклад, якщо в античні часи Зевс-громовержець уважався уособленням закону, порядку, сили й справедливості, то на сторінках «Енеїди» І. Котляревського верховний античний бог – це типовий п'яничка, безвольний патріарх величезної родини, в якій кожен робить, що хоче. Юнона в античній міфології – дружина і водночас сестра Зевса, покровителька шлюбу, подружньої вірності. У І. Котляревського вона зла, несправедлива, сварлива, наче примітивна сільська баба чи перекупка, врешті, за всіма рисами характеру й поведінки – просто «суча дочка». Якщо антична Венера – це еталон краси, богиня любові, то в українській «Енеїді» вона безвідповідальна мати, яка здатна допомогти синові, але тільки тоді, коли його прохання виявиться для неї не обтяжливим або почутим у вільний від любовощів та інтриг час.

Високий стиль в «Енеїді» І. Котляревського підмінюється низьким найчастіше, тому окремі частини Вергілієвої поеми український поет змінив до невпізнання. Наприклад, золоте яблуко як приз найвродливішій богині замінено путивочкою – смачним, але все ж таки звичайним яблуком; якщо причиною війни між троянцями та рутульцями у Вергілія став жертвний золоторогий олень, якого троянці випадково вбили стрілою на полюванні, то в поемі І. Котляревського війна розпочинається через нікчемного кімнатного цуцика-муцика Турнової няньки, якого під час полювання за собаку не визнали навіть гончі пси, «шарпнули муцика, і з'їли, / І посмоктали кісточки». Тож засобами бурлеску дорешти розвінчано таку «непоправну втрату» й нікчемну причину кровопролитної війни.

У бурлескному тоні в «Енеїді» описані бенкет і розваги: якщо у Вергілія троянці їдять, щоб жити, то в І. Котляревського живуть, щоб їсти.

І. Котляревський не просто «перевдягнув» античних богів і троянців в одяг козацьких часів – він помістив їх в український побут, «нагодував» стравами української кухні, наділив українським світоглядом, барвистими уявленнями про рай чи пекло. Венера хизується красою в одязі української дівчини, Юнона – у вбранні багатой міщанки, яка втратила міру й смак через надмірну кількість речей у гардеробі, Нептун виринає з моря, наче бурлака, в ганчір'ї, яким ледве прикриває голе тіло. Еней і його товариство постають перед читачами у вишиваних сорочках, широчезних шароварах, на головах в Енеевих побратимів – оселедці.

Вергілій скупко окреслює спектр страждань і мук грішників у Аїді, зате І. Котляревський змальовує пекло дуже колоритно й показує типових українських грішників.

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили.
Носили в пекло на підпал.

Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав...
Багатим та скупим вливали
Розтопленеє срібло в рот,
А брехунів там заставляли
Лизать гарячих сковород.

Образи персонажів «Енеїди» І. Котляревського

Еней та його ватага. Типові образи славного козацтва в «Енеїді» І. Котляревського зачаровують навіть сучасного читача, а для українців доби автора вони були близькими й рідними, легко впізнаваними земляками й сусідами. Закономірно, що через бурлескно-травестійний стиль поеми троянці І. Котляревського поставали розгульною ватагою, готовою пити-гуляти, потрапляти в комічні ситуації в досить непривабливому вигляді.

Іноді поведінка троянців-козаків суперечить нормам української народної моралі. Наприклад, Еней може непорядно поводитися із закоханими в нього жінками. На поминках батька Анхіза та в епізоді подорожі в пекло троянський царевич здатний наламати неабияких дров, ганебно виявити свій невимовний страх, заіграти сварку з богами-родичами під час штурму.

◀ *Георгій Нарбут.*
Еней і його військо (1919)

Проте цей же Еней перед читачами постає не тільки живою людиною з цілим комплексом недоліків і помилок, а й красенем-козаком, сміливим воїном, патріотом, а тому автор для його характеристики вживає епітети «ласкавий», «гарний», «гострий, як на бритві сталь». У непростих воєнних ситуаціях Еней наче перероджується в доблесного вояку з великим досвідом, здатного подати взірць героїзму своїм підлеглим. Примхи зрадливих і ненадійних богів, зокрема розпусної матері Венери (уособлення Катерини II) й вічно п'яного діда Зевса (уособлення шароварщини, підміни свідомої діяльності безплідним прославлянням минулого при чарці та пісні), козацького ватажка не дивують: Еней розраховує лише

на себе й справляється з усіма проблемами без нібито впливових родичів. Таке бачення письменником шляхів досягнення державності дуже похвальний: у підтексті твору звучить ідея, що українцям не треба чекати, що хтось їм візьметься будувати державу.

Образи побратимів суголосні образу троянського ватажка. Подвиг Низа та Евріала – це гімн вірності присязі, сповідуванню козацьких ідеалів. Саме в романтичному дусі оспівано козацьке побратимство, готовність до подвигу, намагання врятувати друга навіть ціною свого життя. Два сміливці і добре укріплений ворожий табір із вартовими – далеко не співмірні речі, бо перевага за рутульцями, а учасники ризикованої вилазки розуміють: малоюмовірно, що вони уникнуть розплати й не загинуть. Услід за автором читач погоджується, що Низ та Евріал заслуговують на прихильність фортуни, а п'яні рутульці, які навіть не подбали про власну безпеку під час війни, постають дурними ледацюгами. Що ж до Низа,

то він запобігає перед ворогами лише тому, що всіма силами і навіть власним життям намагається врятувати побратима. Євген Нахлік слушно зауважує: «Такий одчайдушний виверт, обумовлений почуттям товариськості, і така самовідданість якраз були характерні для запорозьких козаків».

◀ *Анатолій Базилевич.* Побратими. Ілюстрація до поеми Івана Котляревського «Енеїда» (1968)

Як і в Гоголевому «Тарасі Бульбі», в «Енеїді» І. Котляревського виразно простежувалося «загострене почуття патріотичної гордості»: «Коли з волі одного хоробрі душі сподвижників Тараса Бульби після бою возносяться на небо, то десь на півдорозі вони стрічають богів Олімпу в козацьких шатах, що їх веселий автор «Енеїди» саме в цей час скидає на землю для участі в земних житейських ділах».

Олесь Гончар

народу-пасинка) Катерину II вивести безвідповідальною і розпусною. На цю роль все-таки оптимально надається Венера, а не Цирцея, яка в «Енеїді» відіграє дуже епізодичну й незначну роль.

Життя олімпійців загалом – примітивне, позбавлене логіки й змісту існування. Розваги, інтриги, сварки, обмови, доноси – оце й усе, що цікавить небожителів (у підтексті – новоспечених українських дворян). Закономірно, що навіть Енеєва місія побудувати нову Трою (Рим), тобто національну

державу після знищеної Росією козацької, богів цікавить менше за все, хоч нібито є божественною, навіть самим Зевсом заданою і оприлюдненою. Якщо пригадати художні засоби «низького» бароко, то їх легко впізнати при змалюванні негідних учинків як Енея, так і воїнів, що беруть участь у війні, чи богів-олімпійців: троянський ватажок «піджав хвіст, мов собака»; «враг на врага скакав, мов блохи»; Венера, «як собака, хвіст піджавши, пішла к порогу до дверей»; троянці після блукань «охляли, ніби в дощ щеня». Таким чином, мирська «суєта суєт» українців доби І. Котляревського оцінена митцем як паразитична й недостойна діяльність: бездержавність компенсується нікчемними цінностями, примітивними взірцями поведінки, а невідворотно спливаючий державотворчий час підмінюється бенкетами, чварами, наклепами, що веде лише до деградації і жакливого занепаду як у вищих колах, так і внизу суспільної піраміди.

Значення поеми. Значення поеми І. Котляревського «Енеїда» в українській літературі часів її становлення – величезне. Поет-патріот зумів розкрити славне минуле і навіть передбачити майбутню Українську державу як нову Трою, тобто вірив сам і заохочував вірити в щасливе українське майбутнє у безпросвітні часи колонізації її теренів Росією. Національна самоідентифікація І. Котляревського та чудові образи-характери українців у його художніх творах розвінчували російську брехню про недолугість українського народу, впевнювали національних митців у потребі творити для свого народу.

«Енеїду» тричі перекладали російською (найкращий переклад – Віри Потапової), чеською (в перекладах Марії Марчанової, Яна Туречка-Ізерського, Зданки Ганусової), білоруською (переклад Аркадія Кулешова) мовами, що свідчило про велику популярність поеми.

Діалог із текстом

- 1 Чому в усіх європейських державах нова література вимагала нових тем і образів?
- 2 Що таке пародія? З якої причини саме в часи І. Котляревського з'явилося чимало пародій на «Енеїду» Вергілія? Чому жодна зі спародійованих «Енеїд» світу не витримала випробування часом, а «Енеїда» І. Котляревського популярна й досі?
- 3 Користуючись якими аргументами літературознавці по-різному оцінювали «Енеїду» І. Котляревського? Чиї думки ви вважаєте хибними, а чиї – істинними? Аргументовано поясніть.
- 4 Коротко письмово розкрийте, як ви розумієте ставлення І. Котляревського до троянців. Чому зі сторінок «Енеїди» Еней та його ватага постають типовими запорожцями? Які риси характерів цих персонажів викликають у вас замишування і захоплення?

- 5 Розкрийте образи Низи та Евріала як романтичних героїв козацької доби.
- 6 Чим ви можете пояснити той факт, що «Енеїду» І. Котляревського вважають твором із подвійним і навіть потрійним дном?
- 7 Чому І. Котляревський у поемі «Енеїда» не тільки розкривав усі суспільні виразки, сатирично змальовував різноманітних кривдників свого народу, а й змальовував героїв, які сприймалися сучасниками як взірці козацької доблесті?
- 8 Як саме і в яких епізодах в «Енеїді» І. Котляревського присутні певні риси «низького» бароко?
- 9 Пригадайте зміст літературознавчого терміна «алюзія». Як він проявляється і чому завжди пов'язаний із підтекстом твору? Чи асоціюється для вас образ Венери з образом Катерини II, яка на ділі була злостою мачухою для України? Знайдіть і прочитайте цитати, де автор дає прозоро зрозуміти, що в образі Венери він змальовував російську царицю.
- 10 Яким постає козацьке військо в поемі?
- 11 Що таке бурлеск? Пригадайте народний ляльковий театр-вертеп і доведіть присутність у його світських сценах бурлеску. Як саме бурлеск проявляється у поемі «Енеїда» І. Котляревського? Що таке травестія?
- 12 Чому «Енеїда» І. Котляревського – пародійна бурлескно-травестійна поема? На основі прикладів проілюструйте наявність травестії та бурлеску у тексті «Енеїди».
- 13 Сформулюйте тему та ідею поемі І. Котляревського «Енеїда».
- 14 Прокоментуйте слова О. Гончара про зустріч на небесах героїв «Тараса Бульби» М. Гоголя й «Енеїди» І. Котляревського?

Діалог із науковцем

Євген Нахлік

«ЕНЕЇДА»

Однією з дискусійних у трактуванні «Енеїди» Котляревського є також проблема її двотекстовості... Думається, якби Котляревський свідомо зобразив в алегоричній формі «Енеїди» мандри запорожців, то він мав би виявити в поемі особливі симпатії до них. Якщо згадки про «славнії полки козацькі» Гетьманщини, про полковника Лубенського передані піднесеним героїчним стилем, то згадки про Січ і низовиків, за винятком хіба що схвального відгуку про «гарні запорозькі» пісеньки, за тональністю помітно огрублені, у них героїчний зміст викладається навмисне зниженою мовою.

В «Енеїді» Котляревський сміючись прощався з історичним минулим України, тобто автономної козацько-гетьманської держави... Тим часом зрілий український романтизм, перейшовши свою останню мовно-літературну стадію (20–30-ті рр. XIX ст.) і розбудовуючи новочасну національну ідеологію, мав перед собою значно далекосяжнішу мету – відродження національного духу, національної... державності (кирило-мефодіївці і передусім Т. Шевченко), утвердження самобутньої української культури новоєвропейського типу, досягнення рівноправного становища української нації серед сусідів шляхом національно-культурницької діяльності (П. Куліш), а тому вимогливіше, ніж раніше, поставився до першого твору нової української літератури. Тип народної сміхової культури, значною мірою реконструйований Котляревським, виявився чужим для романтичного світобачення зрілого Шевченка й Куліша. «Енеїда» добра, а все-таки сміховина на московський кшталт», – зауважив перший у передмові 1847 р. до нездійсненого видання «Кобзаря», а другий назвав поему «бурлацьким юродством»..., пародією, що показує «відсутність поваги» до свого народу.

Відомі висловлювання П. Куліша про «Енеїду»: «Як появилвся Котляревський зі своїм Енеєм... усі зареготали, і той регіт був – найстрашніша проба нашому писаному слову українському»; «Се він глузує з нашої простоти... його Еней про рідну матір перед громадою такі речі

говорить, що хоч втікай із хати...». Треба мати на увазі і те, що Кулішеві критика «Енеїди» на початку 1860-х років була зумовлена актуальною потребою боротьби проти засилля бурлеску та сміхотва в новій українській літературі, проти епігонів ушавленого полтавця (так званої «котляревщини»).

Навколо «Енеїди» Котляревського, неоднозначної і, з погляду літературних напрямів і течій, доволі строкатої поеми, створеної в перехідну історичну епоху, дискусії не вщухають і досі... А якщо так, то вона завжди викликати жвавий інтерес і функціонувати не тільки як літературна пам'ятка, а як живе явище сучасного культурного процесу.

- 1 Як ви особисто сприйняли наукове дослідження сучасного літературознавця Євгена Нахліка і чому саме так?
- 2 З якої причини літературознавець так багато місця у своїй статті приділяє проблемі «котляревщини» та двотекстовості поеми «Енеїда» І. Котляревського? Доведіть слушність тих висновків науковця, з якими ви погоджуєтеся. Спростуйте ті думки, які вам здаються хибними.

«Наталка Полтавка»

Пік творчості І. Котляревського, як вважають дослідники, припав на 1818–1819 рр. Саме тоді були написані його драматичні шедеври «Наталка» і «Москаль-чарівник». Драма про кохання української дівчини набула «полтавської прописки» й змінила назву твору, тепер усім відомого як «Наталка Полтавка». Рукопис виявився втраченим, тому І. Срезневський надрукував цей твір за списком 1821 р. Уперше на сцені соціально-побутову драму «Наталка Полтавка» було поставлено в 1819 р. в Полтаві. Одну з головних ролей незмінно грав геніальний актор Михайло Щепкін.

▲ Сцени з вистави «Наталка Полтавка». Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка

Драма суттєво відрізняється від прози, лірики й ліро-епічних творів. По-перше, драматичні твори здебільшого призначені для постановки на сцені, тому вони мають двох авторів: драматурга, який написав п'єсу, і режисера, який поставив цей твір на сцені. По-друге, сюжет у драматичних творах розгортається за допомогою діалогів, монологів, дій і вчинків дійових осіб, тобто автор нічого не може коментувати або якимось чином виражати власне ставлення. Драма складається з дій (актів), картин і яв. Дії та яви обов'язкові. Текст драматичного твору містить ремарки: це опис декорацій, психологічного стану героїв, поради режисерові чи акторам. По-третє, для драматичних творів характерна єдність часу, місця і дії. По-четверте, на початку тексту драматичного твору завжди розміщують список дійових осіб із вказівкою на їхній вік, місце в сім'ї, соціальне становище, іноді навіть на риси вдачі.

Цікаво знати!

У народі побутує чимало легенд про І. Котляревського і п'єсу «Наталка Полтавка». Наприклад, одного разу, мандруючи Полтавщиною, митець зупинився напитися води і побачив, що господиня вишиває надзвичайно красивий рушник. Коли ж письменник запитав, для кого вона готує такий розкішний подарунок, жінка відповіла, що повезе рушник у Полтаву Іванові Котляревському, бо він про неї дуже гарну п'єсу написав.

Фабула «Наталки Полтавки», на перший погляд, надзвичайно проста: чотири роки Наталка чекає коханого, за цей час переживши й розорення батьківської сім'ї, і переїзд із матір'ю-вдовою з Полтави у село. Дівчина вродлива, розумна, роботяща, тому до неї, незважаючи на бідність, часто сватаються, але Наталка добре розбирається в людях, відмовляє женихам, водночас пояснюючи матері правильність своєї поведінки. Насправді ж Наталка чекає свого коханого, якого як годованця (приймного сина) батько вигнав із дому, і Петро пішов заробляти собі та майбутній дружині, якою бачить тільки Наталку, на прожиття. Окремі алюзії, виражені у спогадах Наталки та діалогах інших дійових осіб, говорять читачеві багато: виявляється, старий багатій Терпило розорився, бо прагнув стати дворянином, а колись заможна мати постійно дорікає дівчині їхньою бідністю й небажанням поправити соціальне становище вдалим заміжжям.

Для старої Горпини Терпилихи виборний Борис Тетерваковський – бажаний зять. Для Наталки – нелюб, людина з ворожого «панського» світу, яка як представник влади розмовляє жакливо покаліченою мовою, має відмінну від народної мораль, любить гроші, про що свідчить його пісня, перероблена з народної і вірша Сковороди «Всякому місту звичай і права». Виборний Макогоненко запозичений І. Котляревським із вертепної драми. Цей персонаж відіграє роль і сільського хитруна, і людини, яка врівноважує селянський і панський світи, висміюючи людські вади і суспільні негаразди.

Сільський наймит Микола й Наталчин коханий Петро – типові представники найбіднішої частини українського народу. Вони мають навички бурлакування, але навіть у неймовірно тяжких умовах життя залишаються благородними, добрими, здатними чинити справедливо.

Композиція «Наталки Полтавки» проста, запропоновані автором ситуації – цілком вірогідні, власне, типові й життєві. *Зав'язка* драми (зустріч Наталки із возним) інтригує глядачів або читачів не тільки майновою нерівністю персонажів, любовним трикутником, обіцянкою вийти заміж за першого, хто посватається, даною Наталкою матері, а й умінням дівчини спілкуватися навіть із представником влади, не втрачаючи власної гідності і не принижуючись.

Кульмінація твору (повернення Петра вже після того, як Наталка подала рушники возному і тепер вважається за нього просватаною) розкриває характери всіх дійових осіб твору, адже несподівані грані поведінки Наталки, Петра, возного, старої Терпилихи, виборного зумовлюють постійне «хитання терезів» на користь

«Думки інших людей цікавлять нас не самі по собі, а в залежності від того, чи є вони дійсними, сердечними переконаннями людини».

Дмитро Чижевський

або шкоду закоханих парі. Інша річ, що щаслива *розв'язка* зумовлена авторською ідеєю, нібито всі полтавці – добрі люди, тому квапляться один поперед одного робити добро. Незважаючи на певну надуманість такого умовиводу, образи дійових осіб твору засвідчують саме цей хід подій.

Дійові особи «Наталки Полтавки»

Як випливає вже з назви твору, головною героїнею є колись полтавська, а тепер сільська убога дівчина-красуня **Наталка**. З реплік інших дійових осіб ми довідуємося, що благополучне Наталчине дитинство минуло в заможній сім'ї, але її батько, заводячи дружбу з панами й підплачуючи їх заради отримання дворянства, протринькав маєток, вигнав уже дорослого прийомного сина Петра, дорікаючи вбогим походженням та безмаєтністю, і помер, залишивши вдову й дорослу

дочку в злиднях. Статус дочки із заможної сім'ї спричинився до належної самооцінки дівчиною власної гідності, породив небажання коритися обставинам, унеможливив відчуття страху перед представниками влади. Закономірно, що з возним Наталка розмовляє так, як це не посміла би робити жодна її сільська ровесниця: виразно дає йому зрозуміти, що ніколи не полюбить, а заміж за Тетерваковського, тобто за сільськими мірками досить бажаного для багатьох дівчат жениха, взагалі виходити не збирається. Мова Наталки щедро пересипана прислів'ями, дівчина має гарний голос, знає чимало пісень, якими увиразнює свою долю й становище, проявляє себе вірною в коханні, щиро піклується про стареньку матір. Народний звичай сватання для високоморальної героїні священний, але велика

◀ Валерій Булат, Наталя Мартиненко.
Наталка Полтавка (сучасний живопис)

Стара **Горпина Терпилиха** є люблячою матір'ю і жінкою, яка, незважаючи на похилий вік, здатна на рішучі вчинки. Збагнувши, що в Полтаві їм удвох із дочкою не вижити, Терпилиха продала будинок і купила хатину в селі. Читач або глядач здогадується, що якусь децищу грошей стара приховала для майбутнього добробуту доньки, адже не міг будинок у Полтаві коштувати стільки, скільки сільська хата без жодного клаптика землі. Утримує себе й немічну матір працююча Наталка рукоділлям, вона невсипуща майстриня, але стара Терпилиха не може забути колишнього матеріального рівня своєї сім'ї, тому всі надії покладає на вдалий шлюб єдиної доньки. Як тільки з'являється багатий жених Борис Тетерваковський, мати спонукає Наталку вийти за нього заміж. Поява Петра для Горпини Терпилихи неприємна вже тим, що колишній прийомний син стає причиною конфлікту і руйнуванням вдалого, на її думку, шлюбу Наталки з возним. Прикрим фактом у п'єсі постає сцена відвертого ображення Терпилихою Петра, груба спроба його вигнати. Як мати, Горпина Терпилиха любляча й добра, але недалекоглядна. У її понятті щастя – це насамперед достаток і високий статус жениха доньки.

Виборний і возний – представники влади. Один перед одним вони не втаюють, що здатні на далекі від моральних учинки: підступне залагодження непростих справ, готовність скласти позовну заяву на невинну людину, відвідування коханки. Проте виборний Макогоненко зачаровує читачів своїм винятковим умінням висміювати вади возного, оптимістично ставитися до життя. Возний кумедний унаслідок володіння книжною мовою, але не можна не брати до уваги, що в часи написання «Наталки Полтавки» це вважалося ознакою високоосвіченої людини. До того ж Борис Тетерваковський – за соціальним походженням пан, який, як не дивно, щиро закоханий у просту дівчину Наталку, готовий з нею законно одружитися. Любов цього чоловіка велика й справжня, адже заради щастя коханої возний здатний зректися власного і знехтувати тим, що про нього подумає оточення.

Причиною вічної молодості на сцені драми І. Котляревського «Наталка Полтавка» є глибока **народність** цього твору. У чому ж вона виявляється?

¹ **Психотип** – тут: характер.

2. У драмі немає негативних персонажів, поділу дійових осіб на ворожі табори. Навіть пан возний виявляє справжнє благородство, коли помічає, що його кохана плаче, і добровільно відступається від дівчини, яку вже просватав.
3. «Наталку Полтавку» називають оперою, бо в ній дуже багато пісень (більше двадцяти). Деякі з них – народні, пісня «Всякому місту звичай і права» перероблена з вірша Г. Сковороди, пісня «Ой під вишнею, під черешнею...» запозичена з вертепної вистави, інші – створені І. Котляревським.
4. Прислів'я у драмі відіграють роль народної мудрості. Вони виявляються важливим засобом характеротворення персонажів.
5. Усі дійові особи твору є носіями української ментальності, типовими українськими характерами.
6. У фабулі твору йдеться про неперехідні для українців цінності: вірність у коханні, повагу до батьків, чесність, справедливість, добре ім'я роду.

Драма І. Котляревського «Наталка Полтавка» стала візитівкою українського театру. За мотивами п'єси було знято два художні фільми: російською мовою (1936) – режисер Іван Кавалерідзе; українською мовою (1978) – режисер Родіон Єфіменко (у ролях: Наталя Сумська (Наталка), Наталя Наум (Терпилиха), Лев Перфілов (возний), Федір Панасенко (виборний), Анатолій Матешко (Петро), Лесь Сердюк (Микола)).

▲ Реконструйована афіша фільму «Наталка Полтавка» (1936)

Цікаво знати!

У Західній Україні на сцені «Наталку Полтавку» вперше поставив Коломийський народний театр 8 червня 1848 р. До покутських традицій і говірки текст драми пристосував священник Іван Озаркевич, перейменувавши Наталку в Анничку, а виборного в десяцького. Замість відомої пісні героїні І. Котляревського акторка виконувала пісню «Видно шляхи коломийські, славу околицю». Називалася п'єса також по-іншому: «Дівка на видання, або На милування нема силування». До речі, І. Франко про цю постановку писав: «Іванові Озаркевичу хотілося подати Котляревського галичанам не в оригіналі, а в підгірськiм киптарі». Коли зал вибухнув оваціями й викриками: «Автора на сцену!» – отець І. Озаркевич вийшов, щоб пояснити публіці, що І. Котляревського вже давно немає серед живих, але його підхопили на руки й почали підкидати. Так народилася легенда, що на прем'єру своєї п'єси в Коломию приїжджав І. Котляревський.

Діалог із текстом

- 1 Що ви знаєте з біографії І. Котляревського про написання драми «Наталка Полтавка»? Якими новими знаннями про цей твір ви збагатилися?
- 2 Чому драма І. Котляревського – соціально-побутова?

- 3 Назвіть ознаки драми. Доведіть, що «Наталка Полтавка» – драматичний твір.
- 4 Чи могла сама тільки фабула забезпечити «Наталці Полтавці» вічну молодість на сцені?
- 5 У чому полягає народність «Наталки Полтавки» І. Котляревського?
- 6 Що ви можете сказати про «любовний трикутник» у п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка»? Хто із закоханих викликає у вас найбільшу симпатію і чому саме?
- 7 Чи осуджуєте ви матір Наталки за те, що домоглася згоди дочки вийти заміж за першого, хто посватається? Відповідь належно обґрунтуйте, посилаючись на текст твору.
- 8 Як ставиться до Наталки виборний? Про що свідчить назва його посади? Чи можна твердити, що ця людина має прямий стосунок до громадського самоврядування? Чому ви так вважаєте?
- 9 З якої причини виборний взявся висватати Наталку за возного: зі співчуття до злиднів у хаті старої Терпилихи і Наталки; для того, щоб отримати від возного обіцяну винагороду; з глибоких життєвих переконань, що велика любов не завжди стає запорукою щасливої долі?
- 10 Чому різне розуміння щастя спричинилося до яскраво вираженого, як це властиво для драматичних творів, конфлікту між героями п'єси?
- 11 Як ви розцінюєте щасливу розв'язку твору? Чи можна її назвати типовою? Чому?

Діалог із науковцем

Василь Яременко

БІЛЯ КОЛИСКИ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Славне майбутнє судилося п'єсі Котляревського «Наталка Полтавка». Корифей українського театру Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) згадував якось: «На початку 50-х років я дуже добре пам'ятаю, що гості, які бували у мого батька, наспівували “Віють вітри”, “Видно шляхи полтавські”, “Петруся”.., а матуся моя, яка не вміла читати, знала напам'ять “Наталку Полтавку” – скільки ж разів вона її бачила на сцені!» Цілком справедливо драматург називає п'єсу Котляревського праматір'ю українського народного театру... У чому ж секрет її довговічності, всенародного визнання?

Чарівні її глибоко ліричні пісні, одні – народні, інші давно і по праву стали народними, хвилює нескладна споконвічна історія Наталки... Вперше проста селянська дівчина вийшла на сцену і відразу заговорила щиро і розумно... Довгі чотири роки вона чекає і вірить у неминучу зустріч з нареченим. Наталка здатна на самопожертву ради матері, але виявляє готовність битися за своє почуття...

Виявляється, є «почуття» й у возного Тетерваковського до Наталки... Це, правда, не заважає йому відвідувати «вдовствующую диякониху», але він свідчить, що від Наталчин «утробу всю потряс», і полюбив він її, «как жадный волк младую ягницу»... Возний – жених, Петро – наречений. Незмірно вища мораль Петра, людини з народу. Драматург ставить їх в однакові умови чи подібні ситуації, але по-різному вони виходять з них... Моральну вищість Петра видно і в кінці п'єси, коли вони з возним відмовляються від Наталки один на користь другого.

- Як ви думаєте, що було головною причиною великого захоплення твором «Наталка Полтавка»?

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (1778–1843)

■ «Творець людкової повісті» (Іван Франко)

Народився Григорій Федорович Квітка 29 листопада 1778 р. в козацькій старшинській родині, яка вже отримала дворянські права і мала у власності село Основу. Дід майбутнього письменника з боку батька був полковником Ізюмського козацького полку. Батько служив харківським городничим. Високодуховна атмосфера у батьківській сім'ї сприяла розвитку здібностей і патріотичних переконань майбутнього письменника.

Хлопчик ріс добрим, скромним, співчутливим, однак дуже хворобливим. У 5-річному віці втратив здатність бачити (ускладнення від золотухи). За рік його відвезли до Озерянського монастиря, після відвідування якого до Григорія повернувся зір. Цей життєвий випадок вплинув на світосприйняття чуйного хлопчика, тому й не дивно, що значно пізніше він вирішив присвятити своє життя Богові.

Початкову освіту Григорій Квітка здобув удома. У 15-річному віці став на службу в лейб-гвардійському кінному полку. Після відставки майже 10 місяців був послушником Курязького монастиря, але дуже швидко розчарувався в монастирському житті й утік додому.

Згодом Григорій Федорович проявив себе талановитим громадським діячем. Він особисто доклав чимало зусиль і жертвував неабиякі власні кошти для відкриття постійного міського театру, танцювального клубу, публічної бібліотеки. У 1806–1807 рр. служив комісаром у народному ополченні. Чотири рази Григорія Федоровича обирали повітовим предводителем дворянства, пізніше – суддею та головою Харківської палати кримінального суду. Жодного разу не запламував Григорій Квітка свого імені несправедливим судовим рішенням. У 1812 р. Г. Квітка ініціював відкриття Інституту шляхетних дівчат у Харкові. За його сприяння у 1821 р. на сцені Харківського театру було поставлено «Наталку Полтавку» І. Котляревського за участю геніального актора Михайла Щепкіна.

Цікаво знати!

Однією із викладачок у Харківському інституті шляхетних дівчат була Ганна Вульф, яка приїхала з Петербурга. З нею Г. Квітка й одружився. Саме вона помітила в чоловіка великий талант до літератури і спонукала його до писання повістей і п'єс. Ганна Григорівна, вихована на французьких сентиментальних романах, була першим критиком повістей Григорія Федоровича. З подяки за таку щирість письменник присвятив дружині дві найкращі свої повісті – «Марусю» й «Сердешну Оксану».

У 1830 р. зі столиці до Харкова надіслали циркуляр «О заведении в губерниях публичных библиотек для чтения». Комітет попечителів очолив брат письменника Андрій Квітка. Григорій Квітка допоміг Андрієві зібрати 400 книг і 7 тисяч карбованців. Щоб підняти соціальний статус свого улюбленця – старшого сина (для чого треба було забезпечити йому матеріальний ценз, тобто певну кількість кріпаків, землі, іншого майна), мати вмовила доброго і щедрого Григорія відмовитися від його частки спадщини, що молодший син і зробив, не замислюючись про наслідки такого вчинку. На жаль, після того, як старший брат повдовів, а тоді вдруге одружився зі своєю колишньою кріпачкою, жадібною і тяжкою характером людиною, він відмовився утримувати молодшого, і до кінця своїх днів Григорій Квітка змушений був жити на межі бідності.

«Це був дідусь середнього зросту, з лисою головою, одним оком (друге, ще замолоду, він випік феєрверком), завжди в темному убранні або халаті; він приймав одвідувачів у вітальні на кшталт кабінету, де, звичайно, й писав. Спочатку він жив у двох верстах від міста, на Основі, в низенькому будиночку з кам'яною огорожею, на неосяжному й майже порожньому дворі. Майже навпроти його помешкання височів дерев'яний величезний будинок, що належав його братові, власникові Основи...».

Микола Костомаров

Цікаво знати!

Улюбленим місцем Г. Квітки був хутір Основа – родинне гніздо. Жив він тут скромно й розважно, хоча господарювати не любив. Писав здебільшого після обіду, а ввечері читав написане дружині Ганні. Не маючи власних дітей, Квітка спілкувався з малечою селян, часто розповідав їм казки, грався з ними надворі у різні забавки, через що діти горнулися до нього, наче до батька.

Хоча Григорій Квітка заявив про себе на літературній ниві ще в 1816–1825 рр. гумористичними віршами, байками і фейлетонами, писав російською мовою «Письма к издателю», під якими підписувався як Фалалей Повинухін і друкував їх в «Украинском вестнике», художня вартість літературного доробку першого періоду творчості була невисокою. Зате як істинно український митець, Григорій Квітка, за назвою рідного села прибравши псевдонім Основ'яненко, формувався на благодатному ґрунті творчості Г. Сковороди й І. Котляревського. Від першого він перейняв і все життя сповідував ідею «сродної праці» і «чесної бідності». Другий безсмертною «Енеїдою» наштовхнув уже літнього митця на сумлінну працю на ниві рідної літератури.

У 1827 р. Г. Квітка-Основ'яненко пише п'єсу «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе». Сюжет і персонажі цього твору дуже близькі до зображених М. Гоголем у комедії «Ревізор» (1837). Перша книжка «Малороссийских повестей, рассказываемых Грыцьком Основьяненком» («Маруся», «Салдацький патрет», «Мертвецький Великдень») вийшла у 1834-му, а в 1837 р. з'явилася друга.

До письменницької праці Г. Квітка-Основ'яненко ставився дуже відповідально. Він прагнув довести кожен твір до досконалості, тому довго правив тексти, перекомпоновував епізоди;

«...Як почув, яка є панщина у пеклі на тих, хто то повісті, то усякі ледащі книжки пише, так мене аж циганський піт пройняв».

Григорій Квітка-Основ'яненко

скрізь у будинку стояли каламарі, щоб письменник відразу міг занотувати потрібну думку.

Прозовий доробок Г. Квітки-Основ'яненка складається з:

- *бурлескно-реалістичних творів* («Салдацький патрет», «Мертвецький Великдень», «Конотопська відьма», «Пархімове снідання», «Підбрехач», «Малоросійська биль» («Купований розум»), «От тобі й скарб»);
- *сентиментально-реалістичних творів* («Маруся», «Щира любов», «Сердешна Оксана», «Добре роби, добре й буде», «Перекотиполо», «Козир-дівка», «Божі діти»).

Загалом Г. Квітка-Основ'яненко продовжував і розвивав традиції етико-гуманістичного напрямку українського Просвітництва XVIII ст., серед головних інтересів та ідей якого було духовне життя людини, морально-етичне виховання, «сродна праця». На думку письменника, суспільні вади й моральна зіпсованість людей можуть бути усунені шляхом реформ, освіти та інших державних заходів. Літературознавці вважають, що основним підґрунтям цього напрямку слугувала «філософія серця», тобто прагнення жити за законами моралі, робити добро.

«Взяв він найнижчу матерію до оповідання з усіх, що були в нього перед очима: покинув дворян, покинув суди, інститути, монастирі, взяв неписьменного, темного, найпростішого собі хлібороба і оповідав його ж мовою, що в його господарстві, в сільській околиці і в хаті між жіноцтвом діється».

Пантелеймон Куліш

У російських журналах «Телескоп», «Современник», «Московитянин», альманасі «Утренняя заря» українські повісті Г. Квітки-Основ'яненка радо публікувалися в блискучих перекладах російською мовою. Саме з цих часописів повісті українського письменника потрапляли у царські палати й над їх прочитанням лило сльози імператорське сімейство. Журнал «Отечественные записки» творів другого

періоду творчості письменника не друкував: редактор вважав за приниження для свого дітища користуватися перекладами «с місцевого наречія», тому наполегливо старався переконати Г. Квітку-Основ'яненка писати лише російською мовою. Зате передові люди того часу всіляко сприяли українському митцеві. Творчий доробок був високо поцінований майбутнім українським літературознавцем Осипом Бодянським, який ще в студентському віці виконував усю технічну роботу для видання творів Г. Квітки-Основ'яненка у двох томах (1834–1837).

Цікаво знати!

З Григорієм Квіткою листувався молодий Шевченко і навіть висловлював бажання намалювати портрети його героїнь: Марусю з однойменної повісті, Оксану з «Сердешної Оксани». До речі, літературознавці досі сперечаються, який твір – «Катерина» Т. Шевченка чи «Сердешна Оксана» Г. Квітки-Основ'яненка – написаний раніше, адже про ці твори свого часу довго гудів Петербург, а російські художники ілюстрували трагедію підмовленої на гріх офіцером української дівчини на всі лади.

Варто зауважити, що Квітка-Основ'яненко своїми читачами вважав не лише простий народ. Навпаки, він писав про нього для широкої публіки, зокрема для дворянства і тих вихідців із низів, які спрагло тягнулися до освіти, культури і прогресу: «І між черню, для якої, на жаль, не стараються навіть і написати щось, багато письменних, багато читців і жадібних слухачів, що розуміють читане».

«Морально-етична мета, багатство почуття без сентиментальності, невимушений комізм без претензій на мистецтво смішити і цікавість розповіді поставили його в очах освіченої публіки в числі відмінних письменників, а правдиве зображення народного побуту, жвавість і природність характерів принесли йому любов співвітчизників».

Микола Костомаров

основоположником української прози і «зробив дальший, надзвичайно важливий крок – він перейшов свідомо на українську мову», а Микола Костомаров справедливо відзначав, що і його власні твори, і «Чорна рада» Пантелеймона Куліша могли з'явитися тільки після повістей Григорія Квітки. Вони ж стали міцним підмурівком для літературних вершин прози Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана Франка, Бориса Грінченка.

■ Доля людини як непередбачувана фатальність. «Маруся»

Г. Квітка-Основ'яненко згадував, що працював над цим твором найдовше, оскільки переживав, як його оцінить читач. Основою сентиментально-реалістичної повісті стали реалії життя українського села XVIII – початку XIX ст., народні балади, пісні, похоронні голосіння. Хоча в повісті немає звичного поділу на розділи, критики виділяють **три композиційні частини: вступ, сюжетні перипетії, моралізаторські висновки**. Доля людини в повісті «Маруся» трактується як непередбачувана фатальність. Саме так підходили до людських нещасть і життєвих випробувань письменники-сентименталісти.

Сентименталізм (від фр. «чуття») – це напрям у європейській літературі другої половини XVIII – початку XIX ст., який характеризується прагненням письменників відтворити світ почуттів простої людини й викликати у читача співчуття до неї. Назва напряму походить від назви роману англійського письменника Лоренса Стерна «Сентиментальна подорож Францією та Італією».

Основні ознаки сентименталізму:

- ▶ культ високих почуттів;
- ▶ підвищена емоційність зображення подій, їх нетиповість;
- ▶ позитивні герої – представники середніх і нижчих верств суспільства;
- ▶ домінування морально-етичних цінностей;
- ▶ пейзажі, найчастіше сільські;
- ▶ використання пестливих слів, що допомагає передати почуття і настрої героїв.

У зображенні сім'ї Наума Дрота проявилось прагнення Г. Квітки-Основ'яненка подати образ селянина, який будує своє життя на основі релігійних та моральних норм. Між Наумом і Настею ніколи не було чвар. Чоловік дбає про дружину і доньку, а вони поважають і слухають його як очільника родини. Настя говорить: «Він мені закон, а не я йому».

Маруся ж вирізняється спокійною вдачею з раннього дитинства: «На все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна та ще к тому тиха, і смирна, і усякому покірна». Дитячі пустощі і розваги не для неї, подруг у дівчинки немає, час цієї дитини минає в молитвах і відвідинах із батьком церкви.

Відповідно до сентиментальних традицій письменник змальовує закоханих Марусю й Василя надзвичайно чутливими й вразливими, вводить у повість тривожні передчуття-віщування про те, що неминучою розв'язкою стане смерть закоханої пари. Зате автор наче зумисно випускає зі свого поля зору факти, які не може не помітити сучасний читач. Наприклад, рятуються від війська Василь сам, хоч має заможних дядьків. Коли ж із заробітків повертається зі значною сумою грошей, щоб замість себе найняти людину, якій подобається солдатська служба, і виявляється, що грошей ще трохи бракує, чесний і добрий Наум Дрот не квапиться допомогти своєму майбутньому зятеві грошима, щоб молодята нарешті щасливо поєдналися. Такі недоліки сюжету притаманні всім творам, які написані в річищі сентименталізму, адже письменникам цього літературного напрямку йдеться насамперед про те, щоб розчулити читача, викликати в нього жаль і сльози, а не показувати, якими шляхами можна вийти зі складної ситуації. Найтрагічнішим епізодом повісті стає смерть Марусі й повернення Василя в день похорону коханої.

Важливими позасюжетними елементами стають описи природи, народних свят, обрядів. У зображенні народних звичаїв Г. Квітка-Основ'яненко дотримувався принципу «списування з натури», тож не випадково Іван Франко називав Г. Квітку-Основ'яненка «творцем людської повісті».

Остання, моралістична, частина повісті, на думку літературознавців, за змістом нагадує жанр житія: головний герой постригається в ченці Києво-Печерського монастиря, щоб не відчувати душевних страждань, морить своє тіло постами. Вчорашній сирота Василь стає отцем Венедиктом, проте, як і Маруся, помирає. Так вимагав канон сентименталізму і навіть звичайна логіка: ідеальні герої не для світу цього.

Повістю «Маруся» Г. Квітка-Основ'яненко розв'язував художньо-мистецьке завдання: довести, що українська мова та література спроможні таки творити «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне», виявити найтонші порухи людської душі. Письменник першим в українській літературі утвердив оповідну манеру письма, за що Т. Шевченко назвав його «батьком української прози».

▲ Костянтин Маковський.
Українська дівчина (1879)

«Хай спробують передати всю силу, усю велич, вишуканість іншою мовою! Тепер про малоросійську літературу. Вона розвивається і буде жити».

Григорій Квітка-Основ'яненко

Діалог із текстом

- 1 Стисло розкажіть про життєвий і творчий шлях Г. Квітки-Основ'яненка. Поясніть походження псевдоніма цього письменника.
- 2 На основі біографії письменника поясніть вплив Г. Сковороди на становлення Г. Квітки як яскравої особистості свого часу.

- 3 Які життєві труднощі випали на долю цього митця? Як ви розцінюєте ставлення до нього рідного брата?
- 4 На які дві великі групи поділяють твори Г. Квітки-Основ'яненка і чому саме?
- 5 Доведіть, що повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» має ознаки сентименталізму.
- 6 Над чим розмірковує Г. Квітка-Основ'яненко на початку повісті «Маруся»?
- 7 За якими принципами жила сім'я Наума Дрота? Чи можливе таке в наш час? Чи варто кожній людині сповідувати необхідність соціально активної життєвої позиції? Чому?
- 8 Як саме Олена Кубраківна схарактеризувала Василя Марусі?
- 9 Чим був викликаний сум головної героїні, коли вона повернулася додому з весілля?
- 10 З якої причини дівчина вимушена була приховати від батьків своє побачення з коханим?
- 11 За яких обставин Василь познайомився з Наумом Дротом?
- 12 Знайдіть у тексті повісті опис обряду сватання, весілля. Що для них характерно? Чи варто зберігати ці обряди в наш час?
- 13 Прочитайте (на власний вибір) ще одну повість цього ж автора – «Щира любов», «Козир-дівка» або «Сердешна Оксана» – і поділіться з однокласниками враженнями про ці твори.

Діалоги текстів

- Як ви розцінюєте той факт, що приблизно в один час Григорій Квітка-Основ'яненко (повість «Сердешна Оксана») і Тарас Шевченко (поема «Катерина») взяли за тему зведення української дівчини офіцером російської армії й однозначно осудили не покритку за моральний переступ, а розпусного, безвідповідального винуватця жіночої трагедії?

Діалог із науковцем

Сергій Єфремов

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

...Українські повісті Квітки з народного життя були у всьому світі **першими**, в яких реально змальовано селянське життя. У світовому письменстві це був **перший голос** про народ, навіяний щирою до нього прихильністю, бажанням знайти, як сам Квітка говорив, «героїв і героїнь у квітках і запасах», показавши, що і під простим сіряком людське серце б'ється. З цього погляду українське письменство першим промовило слово в оборону селянських мас і веде перед щодо народницьких симпатій між усіма письменствами світу. Французька й німецька література в особах Жорж Занд та Ауербаха опізнались проти нашого автора десятком літ; російська з Тургенєвим іще більше. З Основ'яненком у світову літературу вступив мужик – та потріпувана¹ й зганыблена маса простолюття, що незабаром займе своє місце в письменстві на покуті² й зовсім змінить його колись салонне обличчя...

Та з Квітки не сентиментальний був письменник. Його «чувствительность» не з вимагань літературної моди впливала, а з серця, повного гарячої любові до людей; це не штучна манірність, а притаманна манера, непідроблене чуття, не позичена щирість. Через те й за наших часів не так-то вже зрідка стрічаєш людей, що можуть плакати над Квітчиною «Марусею».

¹ Потріпувана – всіма зневажена, висміяна, виставлена на глум.

² На покуті – під іконами, на тому місці у світлиці, куди запрошували сидати найпочесніших гостей.

Куліш дуже добре підгледів ті ідеальні риси дівочої чистоти і юної свіжості, якими сяє Квітчина Маруся, цей справді високо-принадний образ української дівчини, наділений од автора усіма прикметами національної краси, фізичної і духовної. До якої міри може занестися в своїй любові українська жінка, показує Квітка в Галочці («Щира любов»), яка справді усе своє життя занехала задля милого, себе забула, аби йому було добре, і цей подвиг життя донесла аж до гробової дошки. Та Квітка не тільки в таких «неземних», кажучи виразом одного критика, ідеальної вдачі істотах кохався, не тільки малював жінок пасивної натури. Ївга («Козир-дівка») теж жертвує собою задля коханого, але жертвує активно, кохання дає їй і крила орлині, надихає енергією без краю, водить нею по всіх митарствах соціально-державного пекла, – проте незаплямованим проносить вона крізь них своє почуття, щоб віддати його визволеному її заходами обранцеві. Це вже такої жінки тип, що в старовину бралась до зброї, щоб оборонити родинне вогнище, була не тільки товаришем і помічницею чоловікові, а частіше навіть перед вела, головувала в родині. Нову цьому типу варіацію бачимо в Оксані («Сердешна Оксана»), в цьому традиційному образі українського письменства, навіки-вічні вирізьбленому в Шевченковій Катерині. Та ж таки природна енергія й мужність дала Оксані сили витерпіти наругу і не тільки з праведної путі не звихнутись, а й інших на добру стежку напутити. Чотири жіночі постаті Квітчині являють собою різні сторони у вдачі української жінки взагалі. Маруся й Галочка з одного боку, Ївга та Оксана з другого – з перевагою у перших ідеальних мотивів і з твердою практичністю цих двох – добре єднають чисту вдачу української жінки, її велику силу любові й самопожертви з її ж таки енергією та незламністю – ті риси, що роблять з неї самостійну особу і в індивідуальному, і в громадському житті. Запашними квітками розцвіли ці благоуханні жіночі постаті в творах батька української повісті, і маючи велику ціну самі по собі, служать разом і тій загальній ідеї, якою перейнято всі Квітчині твори.

- 1 Якими темами в літературі Г. Квітка-Оснoв'яненко суттєво випередив європейських і російських письменників?
- 2 Чому Сергій Єфремов не вважає Г. Квітку-Оснoв'яненка письменником-сентименталістом?
- 3 Як розцінює художні жіночі образи Г. Квітки-Оснoв'яненка літературознавець? Чи погоджується ви з таким трактуванням і чому саме?

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Поезія українського романтизму

■ Ідейно-художні особливості українського романтизму

Романтизм – один із напрямів у літературі й мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. в Німеччині, Великій Британії і Франції, а на початку XIX ст. поширився в Російській імперії, Польщі як реакція проти раціоналізму доби Просвітництва і застиглих схем та канонів класицизму.

Початковий етап українського романтизму – «преромантизм» – дослідники пов'язують ще з літературою доби Бароко, зокрема з трактуванням особистості в поезії XVII ст., де виразно звучать мотиви волі й особистого щастя людини, а водночас самотності, скарги на долю. Неперебутну роль у формуванні українського романтизму відіграли фольклористика та історіографія. Ідеї Просвітництва, що поширились в Україні, стимулювали митців до пізнання історії свого народу. Саме у світлі романтичного ставлення до минулого славна історія, особливо трагічні її періоди, почала сприйматися як фактор формування української національної свідомості.

Характерні ознаки романтизму:

- ▶ заперечення й відмова від нормативності;
- ▶ культ почуттів;
- ▶ неприйняття сірої буденності;
- ▶ мотив «світової скорботи», національної туги;
- ▶ захоплення національною історією та фольклором;
- ▶ єднання з природою;
- ▶ утеча від доволішньої дійсності в ідеалізоване минуле, вимріяне майбутнє чи фантастичний світ.

Романтизм як емоційне світосприйняття був суголосний українській душі з її палким бажанням волі, глибоким сприйняттям радості й туги, опоетизуванням природи. І хоча український романтизм основними ознаками споріднений із романтизмом інших європейських літератур, у нашому красному письменстві

акцент робився не стільки на «світовій тузі», як на «тузі національній»: усвідомлення трагедії бездержавності стимулювало українських романтиків шукати ідеал колишньої героїки й волі в минулому. Героєм української романтичної літератури стає козак, оспіваний народом борець за волю рідної землі, справедливість.

В українській літературі мотив трагічної самотності присутній значно менше, ніж у західноєвропейських літературах. Іван Франко зауважував, що в українському романтизмі відсутній «гордий індивідуалізм».

Поетична творчість романтиків

У 20–30-х рр. XIX ст. на хвилі національного відродження з'являється низка нових імен українських поетів, чия творчість пройнята потужним патріотичним пафосом. Важлива роль у розвитку цього напрямку належить **Харківській школі романтиків**, основою якої став гурток літераторів і науковців, заснований професором Харківського університету Ізміаілом Срезневським.

Першими друкованими зразками української романтичної балади стали переспіви з творів польського поета-романтика Адама Міцкевича («Твардовський») та Й.-В. Гете («Рибалка»), створені викладачем Харківського університету Петром Гулаком-Артемівським.

Петро Гулак-Артемівський народився 27 січня 1790 р. в містечку Городищі Київської губернії (нині Черкаська обл.) у сім'ї священика.

З одинадцяти років майбутній письменник навчався в бурсі, потім у Київській духовній академії. У юнацькі роки дуже бідував. Покинув академію, не закінчивши навчання. У документах зазначено, що Петра Артемівського звільнено від духовного звання, щоб він міг вибрати рід світських занять. Відтоді П. Гулак-Артемівський почав викладати в приватних пансіонах Бердичева, учителював у будинках польських поміщиків. Досконало оволодів французькою та польською мовами, вивчив латину, захоплювався історією. У 1817 р.

письменник переїхав до Харкова і вступив до університету вільним слухачем словесного факультету. Цей навчальний заклад тоді вважався одним із найбільших культурних центрів. Тут з'явилися перші літературні журнали «Харьковский Демокрит» (1816) та «Украинский вестник» (1816–1819), де опубліковано переклади П. Гулака-Артемівського творів Ж.-Ж. Руссо, А. Міцкевича, Й.-В. Гете, Горація та ін. Водночас письменник пише байки різного спрямування (байки-казки, байки-приказки), притчі, вірші, послання, балади.

▲ Ігор Завозін. Моя кохана (2011)

◀ Юліус Гюбнер. Юний рибалка і русалка (1827–1828)

Успішна літературна діяльність митця перервалася адміністративною роботою, яка забиравала час. У 1841–1849 рр. П. Гулак-Артемовський працював ректором Харківського університету. Помер письменник 13 жовтня 1865 р. в Харкові.

На думку літературознавців, поява 1827 р. в журналі «Вестник Европы» балади Петра Гулака-Артемовського **«Рибалка»** ознаменувала початок романтизму в українській літературі. Переспівуючи текст Й.-В. Гете,

письменник подає казково-міфологічний сюжет про зваблювання молодих хлопців русалками в дусі національної фольклорної традиції. Тож ця балада створена поетом на матеріалі народних легенд про русалок та їхнє зваблювання парубків і молодих чоловіків, яке неминуче закінчувалося смертю необачних. Таку тему дещо раніше неодноразово розробляли німецькі романтики на основі фольклорних легенд свого народу про вродливу Лорелай, яка призводила до загибелі рибалок, що зачаровувалися її піснями, а тим часом човен підхоплювала течія і розбивала об гостре каміння на повноводій річці Рейн.

В українського поета-романтика дівчина-русалка виступає господинею підводного світу, а безіменний парубок, який прийшов на річку ловити рибу, є надто молодим і наївним, щоб не піддатися витонченим чарам досвідченої спокусниці. Автор навіть змальовує, як юнак напередодні зустрічі з русалкою нетерпляче чекає першого кохання, його душа стривожена, а серце спрагло ймовірного щастя:

Що рибка смик – то серце твоє!..
Серденько щось рибалочці віщує:
Чи то тугу, чи то переполох,
Чи то коханнячко?.. Не зна він, – а сумує!

Русалка пропонує наївному парубкові всі блага підводного царства, запевняє, що він ніколи не розчарується у своєму виборі, якщо прийме її ласкаві запитання в гості. Від ніжних звинувачень у тому, що своєю риболовлею парубок нищить її рід, русалка переходить до опису водної поверхні як чарівного дзеркала, чим остаточно затуманює свідомість юнака:

Зирни сюди!.. Чи се ж вода?..
Се дзеркало, – глянь на свою уроду!..
Ой, я не з тим прийшла сюди,
Щоб намовлять з води на парубка невзгоду!

Закономірно, що парубок не витримує спокуси й хоча спочатку вагається, але все-таки заходить у все глибшу воду, чого саме й треба було русалці. Розв'язка балади однозначна: рибалка гине, і русалка пірнає за ним:

Гульк!.. приснули на синім морі скалки!..
Рибалка хлоп!.. За ним шубовсь вона!..
І більше вже нігде не бачили рибалки!

Художні засоби балади Петра Гулака-Артемовського «Рибалка» надзвичайно вдалі. Пестливі слова: «рибки», «сонечко і місяць червоненький», «веселенькі», «зіроньки» – передають великою мірою дитячий характер русалки, адже вважалося, що всі свої злочини ці істоти чинять несвідомо, заради розваги, хоча й дуже винахідливо, тому люди їхні витівки сприймають як належно продумані пастки. Вигуки й звуконаслідування в баладі доречно увиразнюють красу природи, настрій юнака, драматизм описаної поетом ситуації.

Під впливом П. Гулака-Артемовського починає збирати народну творчість і писати власні тексти студент Харківського університету **Левко Боровиковський** (1806–1889). Під його пером народилися оригінальні твори баладного жанру: «Молодиця» (1828) та «Маруся» (1829).

Після виходу «Енеїди» усталилася думка, що українською мовою можна писати тільки гумористичні твори, а тип українця найдоцільніше змальовувати в бурлескному стилі. Уже з цієї причини перед поетами-романтиками постав серйозний виклик: перебороти сміхотворчу традицію, показати український національний характер як героїчний і здатний на глибокі почуття.

Поети-романтики підтримували ідею народності як основну умову розвитку мистецтва, прагнули розширити стильові, тематичні й жанрові межі. Так в українській літературі з'явилися нові мотиви й оригінальні художні засоби (образи-символи, образи-алегорії з філософськими узагальненнями), нові жанри – балада, романс, ліро-епічна поема, елегія, медитація, байка.

Важливу роль у подоланні бурлескної традиції в українській літературі відіграли поети другого покоління харківських романтиків – Амвросій Метлинський та Микола Костомаров. Тема героїчного минулого, мотив туги за цією славною минувшиною поєднується в їхніх творах із виразними громадянськими мотивами. Ідеалізуючи минуле, протиставляючи його сучасності, поети стверджували право української нації на вільний і самобутній розвиток.

У ліриці **Миколи Костомарова** (1817–1885), який друкувався під псевдонімом *Ієремія Галка*, тема історичного минулого, опоетизування князівських часів і Гетьманщини поєднуються з філософськими мотивами («Зорі», 1852). В українській романтичній поезії постає наділений яскравими романтичними рисами образ співця-бандуриста, величного степового барда, хранителя народної пам'яті. Співець наділений високим правом говорити сильним світу цього правду, мужньо протистояти їхньому гніву єдиною зброєю – словом, як легендарний Митуса з Іпатіївського літопису, образ якого оживає в рядках поезії Миколи Костомарова «Співець Митуса» (1861): «Шаблі не носить співець і грудей щитом не вкриває – / Піснями сипле на князя, гострими, ніби стрілами».

▲ Леонід Позен. Лірник із поводирем (1884)

А. Метлинський також опоетизовує рідну мову, вважаючи її запорукою життя народу («Рідна мова», 1843):

Як бачимо навіть із цього уривка, «козачі речі» в поета-романтика асоціюються не тільки зі сміховою культурою, а й ностальгією за втраченою українською державністю, утіленою в понятті печалі.

Розвиток особистісно-психологічної лірики в поезії українського романтизму пов'язаний із творчістю Євгена Гребінки (1812–1848), Михайла Петренка (1817–1862), Віктора Забіли (1808–1869), Олександра Афанасьєва-Чужбинського (1817–1875). Мотиви несправедливої долі, сирітства, розлуки, нещасливого кохання виливались у проникливі рядки поезій цих авторів.

Євген Гребінка народився 2 лютого 1812 р. Початкову освіту майбутній письменник здобув удома від приватних учителів. У 1825 р. він був зарахований до четвертого класу Ніжинської гімназії вищих наук. Тоді тут навчалися Микола Гоголь, Нестор Кукольник, Петро Мартос, Володимир Прокопович, Віктор Забіла. Гімназисти випускали рукописні журнали «Зірка», «Северная зоря», альманахи «Метеор литературы», «Литературное эхо». Гребінка видає українськомовний альманах «Аматузія»¹, цікавий насамперед сатиричними віршами.

Після закінчення гімназії Є. Гребінка кілька років служив у 8-му Малоросійському козакому полку, а в 1834 р. вийшов у відставку, переїхав до Петербурга, де й проживав до кінця життя, час від часу навідуючись в Україну. Ностальгія за Батьківщиною ставала причиною творчості, появи віршів про красу й колорит рідного краю.

У 1834 р. митець упорядкував свої твори в збірку «Малоросійські приказки».

Перебуваючи в центрі літературного життя, Є. Гребінка планував організацію українських періодичних видань та публікацію в них творів українських письменників. У 1837 р. художник Іван Сошенко познайомив його з Тарасом Шевченком. Євген Гребінка першим узявся за літературну освіту

▲ *Аполлон Мокрицький. Портрет Є. П. Гребінки (1840)*

¹ **Аматус** – одне зі стародавніх міст Давньої Греції, розташоване на березі о. Кіпр. Аматус, як і Пафос, був одним із центрів поклоніння богині Афродіті.

майбутнього поета-пророка, запрошував його на літературні вечори, знайомив із відомими людьми. Є. Гребінка був одним із тих, хто пожертвував власні кошти на викуп Кобзаря із кріпацтва. Саме його, Є. Гребінку, називають «хрещеним батьком» книги «Кобзар», адже він переконав Петра Мартоса її видати. Митець заснував альманах «Ластівка», на сторінках якого друкувалися твори українських авторів, зокрема Тараса Шевченка. Останній присвятив своєму другу поему «Перебендя» і намалював його портрет.

1847 р. виходять друком перші чотири томи його творів, наступного року – ще чотири. Але повністю здійснити задум письменникові не вдалося, бо 15 грудня 1848 р. в розквіті творчих сил Євген Гребінка помер. За його заповітом, тіло перевезли в Україну й поховали поблизу рідного дому в Мар'янівці (теперішня назва села Гребінківського р-ну).

У 1840 р. Є. Гребінка під впливом творів Т. Шевченка й українського фольклору написав романс¹ «Ні, мамо, не можна нелюба любити!», який був опублікований із заголовком «Українська мелодія». У його основу ліг відомий фольклорний мотив: мати змусила дочку вийти за нелюба, а дівчина, не витерпівши наруги, померла. Твір побудований у формі діалогу дочки з матір'ю. Дочка скорилася матері, вирішивши пожертвувати своїм особистим щастям. Це додає тексту додаткового трагізму:

О мамо, голубко, не плач, не ридай,
Готуй рушники і хустки вишивай.
Нехай за нелюбом я щастя утрачу;
Ти будеш весела, одна я заплачу!

Після ранньої смерті нещасливої в подружньому житті дочки її мати, намагаючись випросити в Бога прощення за свій гріх, на могилі «рано й вечір... квилить». Психологічну напругу передають заперечні частки, емоційні вигукі: «Ні, мамо, не можна нелюба любити!», «Ох, тяжко, ох важко з ним річ розмовляти!», «О, Боже мій милий!». Оксюморонне поєднання «...нелюба любити» вказує на безвихідь і віщує трагічний кінець.

Близький до української мови синтаксично й інший романс Є. Гребінки – «Чёрные очи». Він написаний в Україні 1843 р., коли поет із Т. Шевченком приїхав у рідний край: Є. Гребінка привіз додому сестру Людмилу, яка закінчила Інститут шляхетних дівчат, а Т. Шевченко отримав відрядження від Академії мистецтв. На одному із прийомів у селі Березова Рудка в поміщика Платона Закревського Євген Гребінка закохався в чорнооку красуню Марію Ростенберг і попросив згоди одружитися з нею. Дівчина була ще дуже молодою, тому її дід, який знав Є. Гребінку, просив хоча б рік почекати з одруженням. Повертаючись до Петербурга,

▲ Тарас Шевченко. Портрет Є. Гребінки (1837)

¹ Романс – невеликий за обсягом вірш та музичний твір для сольного співу з інструментальним супроводом. Спочатку так називали пісні народною мовою в Іспанії; згодом в Англії, Франції та інших країнах романсами почали називати пісні про кохання.

письменник зупинився в Києві, де випадково почув мотив французького військового маршу, написаного Флоріаном Германом. На мотив цієї мелодії Є. Гребінка написав романс «Чёрные очи»:

Очи черные, очи страстные,
Очи жгучие и прекрасные!
Как люблю я вас! Как боюсь я вас!
Знать, увидел вас я в недобрый час!

Балада «Човен» (1834) Є. Гребінки витримана в традиціях романтизму. Емоційної напруженості творові надає провідний образ човна, що є уособленням особистості, яка потрапляє в море подій і нестандартних життєвих ситуацій. Цей образ позначений трагізмом, що в цілому характерно для романтичних творів. Складне протистояння особистості та навколишнього світу й створює конфлікт у

поезії. Письменник переконаний: для того, щоб вижити, треба боротися, а не плити за течією. Навіть якщо чекають невдачі, не варто їх боятися й уникати.

Як човнові море, для мене світ білий
Ізмалку здавався страшним;
Да як заховаться?

Не можна ж вік цілий
Пробути з собою, одним.
Прощай, мій покою,

пускаюсь у море!
І, може, недоля і лютеє горе
Пограються з човном моім.

▲ Іван Айвазовський. Човен у морі (1894)

Мотив нещасливого кохання, розлуки закоханих звучить у віршах **Віктора Забіли** «Гуде вітер вельми в полі» (1838) та «Не щебечи, соловейку» (імовірно 1835–1836). На ці вірші відомий композитор Михайло Глінка написав музику, й глибоко ліричні поезії стали відомими романсами.

Романтичний порив до неба як символу високого, духовного, вічного, що протиставляється сірому і буденному, звучить у циклі поезій **Михайло Петренка** «Небо» (1841), серед яких і відомий вірш, що став піснею, – «Дивлюсь я на небо...». Пісенна доля також судилася таким віршам цього автора, як: «Туди мої очі...» (1841; згодом – романс «Взяв би я бандуру...») та «Ходить хвиля по Осколу». М. Петренко першим серед українських поетів-романтиків звернувся до медитації – жанрової форми філософської лірики, у якій осмислюється сенс людського буття, проблема життя і смерті.

Діалог із текстом

- 1 У якій країні найраніше виник романтизм? Назвіть об'єктивні передумови виникнення європейського романтизму.
- 2 Перелічіть основні ознаки романтизму.
- 3 Чим відрізнялося розуміння художньої творчості в романтизмі й класицизмі? Як трактували письменники-романтики фольклор? Чому митці протиставляли «серце» «розумові»?

- 4 Чим зумовлена поява романтизму в Україні? Які особливості українського романтизму? Яке основне завдання постало перед українськими письменниками-романтиками? Назвіть відомих вам поетів, які реалізували свій талант у романтичному стилі.
- 5 Пригадайте, що характерне для балади як літературного жанру. Прочитайте одну з балад українських поетів-романтиків і визначте її особливості.
- 6 Зіставте й порівняйте образи русалки й рибалки в баладі Петра Гулака-Артемовського «Рибалка». Хто з цих ліричних персонажів, на вашу думку, введений поетом більш художньо?
- 7 Яку роль відіграє природа в баладі «Рибалка»? Чи суголосна вона до переживань молодого рибалки чи контрастує з ними? Свої висновки належно аргументуйте.
- 8 Визначте символи в баладі Є. Гребінки «Човен». Доведіть, що цей твір романтичний.
- 9 Проаналізуйте одну з поезій українських романтиків і познайомте з нею своїх однокласників.
- 10 Перелічіть відомих українських поетів-романтиків, чиї твори стали народними піснями.

Діалоги текстів

- 1 Наведіть приклади «незвичайних героїв» у «незвичайних обставинах» із відомих вам романтичних творів зарубіжної та української літератури. У чому полягає ця незвичайність?
- 2 Порівняйте баладу П. Гулака-Артемовського «Рибалка» і вірш Г. Гейне «Не знаю, що стало зі мною...» з курсу зарубіжної літератури. У чому полягає особливість розроблення цієї теми кожним із поетів?

Мистецькі діалоги

- 1 Пригадайте з курсу музичного мистецтва жанрові особливості романсу. Чому багато таких віршово-пісенних творів літературного походження вважають народними? Що сприяло їх поширенню серед слухачів?
- 2 Знайдіть аудіозапис одного з романсів українських поетів зазначеного літературного періоду і послухайте його. Схарактеризуйте ритмомелодику твору, особливості його виконання, інструментальний супровід. Які засоби музичної виразності допомогли передати найстрій цього твору?
- 3 Розгляньте картину Івана Айвазовського «Човен у морі». Який настрій панує на полотні? Чи суголосний він настрою поетичного твору Є. Гребінки? Які засоби художньої виразності використав живописець, щоб передати у творі динаміку? Чому, на вашу думку, І. Айвазовський змалював море і небо в одній колірній гамі?

Байкарська творчість поетів-романтиків

Петро Гулак-Артемовський, Левко Боровиковський та Євген Гребінка збагатили жанр байки й тематично, і структурно. Продуктивно запозичуючи сюжети римського байкаря Езопа, українських народних байок, перлин цього жанру Г. Сковороди, на відміну від попередників, своїм творам вони надавали віршованої форми.

Байкарська творчість П. Гулака-Артемовського. Особливе місце в доробку митця посідає твір «Пан та Собака», який одразу після опублікування в «Українском вестнике» (1818) набув великої популярності. Це була перша літературна віршова байка, написана зі свідомою орієнтацією на фольклорні традиції народної сміхової культури, розмовну мову. Письменник назвав свій твір казкою, а літературознавці розглядають його як байку-казку. Цікаві, незвичайні сюжети, великий обсяг зближує ці жанри, проте в основі байки лежить розповідь

дидактичного (повчального) характеру, а негативні персонажі є предметом сатиричного зображення, оскільки діють у супереч правилам загальноприйнятої моралі. Оцінка змальованим явищам, подіям і вчинкам дається в особливій частині байки – **моралі**.

Байка «Пан та Собака» написана на основі польської чотирирядкової байки Ігнатія Красіцького (1735–1801) «Пан і Пес» та окремих епізодів із «Пан не вартий слуги». Байка П. Гулака-Артемовського викриває самодурство й розбещеність панів, висловлює співчуття до безправних селян. В алегоричному образі Собаки, сумлінного й чесного, зображено кріпака, який повністю залежить від пана.

Цікаво знати!

Ігнатія Красіцького називають «польським Вольтером». Він, незважаючи на свій духовний сан архієпископа Вармійського, завзято висміював навіть монахів. Микола Зеров (1890–1937) переклав його байку «Пан і Пес» українською мовою:

Вірний Пес стеріг господи, цілу ніч брехав,
А на ранок Пса побили: спати не давав!
Другу ніч проспав, як мертвий; в дім забрався злодій;
А на ранок Пса побили, щоб стеріг господи.

Навіть вірна служба, працьовитість і старанність Рябка не допомогли йому уникнути гніву аморального пана:

Ти винен, брат Рябко, що вчора розбрехався,
Ти ж знав, що вчора наш у карти Пан програвся.

Після панських знущань Рябко стає узагальненим супротивником панства:

Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень, хто їм дума угодити!

Окрім основних героїв, у тексті наявний образ Явтуха як алегоричне втілення улесливості й лицемірства тих, хто намагається наблизитися до панів, забуваючи про своє походження. Мова байки – народна, сповнена прислів'їв, порівнянь, метафор («Один Рябко, один, як палець, не дрімає», «Рябко собі і усом не моргає» та ін.).

Використавши фабульну канву однойменної чотирирядкової байки І. Красіцького, письменник значно розширив її сюжет, збагатив колоритними реаліями, комічно-драматичними колізіями, емоційним діалогом, а головне – переніс дію в українське середовище.

Проблема людської неволі звучить у **байці-мініатюрі** «Дві Пташки в клітці». Поет яскраво розвинув думку, що свобода дорожча й миліша людині за рабське становище, навіть якщо така неволя є «золотою». Цей сюжет запозичений із байки «Пташки в клітці» Ігнатія Красіцького. Обидва твори виражають протест проти обмеження прав людей. П. Гулак-Артемовський зберіг у байці антитезу І. Красіцького «старий» – «молодий» Птах, що вказує на підтримку нових суспільних віянь. Пташки, як і Рябко, також є уособленням кріпаків, які цілком залежні від панів.

У доробку письменника є й інші переспіви байок Ігнатія Красіцького, наприклад, «Дурень і Розумний», «Цікавий і Мовчун», «Лікар і Здоров'я». Але вони настільки лаконічні і стислі, що їх вважають **байками-приказками**.

Левко Боровиковський (1806–1889), як зазначалося вище, перебував під впливом П. Гулака-Артемовського, тож не оминув він і байкарства. В основі його творів лежали народні гуморески, прислів'я, приказки. Більшість байок Левка Боровиковського присвячені суспільно-побутовим і моральним проблемам. Особливістю є те, що вони мають стислий сюжет і лаконічну мораль. Замість широкої повчальної кінцівки автор найчастіше подає афоризм, виражений приповідкою або прислів'ям. Наприклад: «Не все те золото, що блищить» («Трухлявина»), «Сова хоч спить, та курей бачить» («Курча»), «Хто добре робить – той не хвалиться нікому» («Рівчак та річка»). За життя письменника вийшла єдина книга «Байки й прибаютки Левка Боровиковського» (1852), яка принесла йому велику славу.

Відомий своєю байкарською творчістю був і **Євген Гребінка**. У «Малоросійських приказках» поет порушував насамперед соціальні й моральні проблеми. Його байки характеризуються народною манерою мовлення, оповідач завжди на боці зневажених, тому застерігає проти будь-яких стосунків із панами. Наприклад, у байці «**Пшениця**» основна ідея подана через протиставлення зерна і половини – алегоричних образів звичайних людей і панів: «Зерно іде на дно, половина ж нависна пливе собі по хвилі». У такий спосіб засуджується чванькуватість, бундючність, панське неробство, ледачий спосіб життя. У байці «**Вовк і Огонь**» автор застерігає від родичання з панами, навіть якщо вони, на перший погляд, видаються добрими. Їх автор порівнює з вогнем, який дарує тепло, але завжди несе велику небезпеку:

Мій батько так казав: «З панами добре жити,
Водиться з ними хай тобі Господь поможе,
Із ними можна їсти й пити,
А цілувати їх – крий нас, Боже!»

У байці «**Ведмежий суд**» письменник викриває несправедливе й лицемірне державне судочинство. Тема твору частково запозичена з байки Івана Крилова «Селянин і Вівця», де Лисиця судить Вівцю за те, що зникли кури. Є. Гребінка інтерпретує запозичений сюжет по-своєму. В алегоричних образах Ведмеда, Вовків і Лисиці висміюються царські судові урядовці, які постають в образах хижаків – Ведмеда й Вовків. Лисиця уособлює підступного й нищого донощика.

Промовистим є факт, що хижаки судять травоїдну тварину, яка не чинить, на відміну від них, жодної шкоди. В образі Вола зображено людей-трудівників. Вони беззахисні перед чиновниками, а судді звикли простолюду «по-своєму судити». Автор підкреслює відмінність між Волом та суддями-хижаками. Щоб краще змалювати атмосферу тогочасного суду, письменник використовує канцеляризми: «...І так определили / І приказали записать...». Свавілья суду проявляється в тому, що донос узагалі не перевіряли, підсудному слова не дали, а несправедливе рішення було очікуваним заздалегідь.

Байкарська творчість поетів-романтиків збагатила українську літературу темами й образами, близькими простолюду й співзвучними добі, у якій панувала жорстокість і самодурство в ставленні «вищих» до «нижчих».

«Як байкопис, займає Гребінка перше місце в нашій письменницькій. Його байки визначаються яскравим національним і навіть спеціально лівобережним колоритом, здоровим гумором і не менше здоровою суспільною і ліберальною тенденцією».

Іван Франко

Діалог із текстом

- 1 Проаналізуйте байку П. Гулака-Артемовського «Пан та Собака». Чому її називають байкою-казкою?
- 2 Який художній засіб є провідним у байці П. Гулака-Артемовського «Дві Пташки в клітці»?
- 3 Проаналізуйте одну з байок Л. Боровиковського (на власний вибір).
- 4 Як ви розцінюєте той факт, що українські романтики, крім ліричних поезій, писали байки? Які з цих творів були найбільш популярними і чому?
- 5 Які проблеми порушував у своїх байках Є. Гребінка? Проаналізуйте одну із байок письменника.

Становлення нової літератури на західноукраїнських землях

Особливості історично-культурної ситуації на західноукраїнських землях

На 30–50-ті рр. XIX ст. припадає доба національного відродження і становлення нової літератури на західноукраїнських землях. Більша частина Західної України – Східна Галичина – з 1340 р. була під польською окупацією, та після поділу Польщі наприкінці XVIII ст. ці землі опинилися під владою Австро-Угорської монархії. Унаслідок просвітницьких реформ українці Галичини одержали певні освітні можливості: у Відні при університеті було засновано Богословський інститут для молоді з Галичини й Закарпаття, відкрито Центральну греко-католицьку семінарію у Львові, «русинські¹ студії» (навчання велося українською мовою) при Львівському університеті. З 1818 р. в Галичині дозволили відкривати парафіяльні школи з викладанням «по-русинському». Греко-католицька церква, що впродовж століть зазнавала польських утисків, також отримала певні пільги. Та реальну владу в Галичині мали все ж таки поляки, які урядом Австрії були офіційно визнані повноцінними громадянами і наділені правами й привілеями,

яких не мали українці, тож робили все, щоб у Галичині якомога ширше використовувалися польська й для Австрії державна – німецька мови, а українська лунала тільки під солом'яними стріхами. Унаслідок цього освічені верстви галицьких українців масово спольщувалися й

онімечувалися, а тим, хто намагався триматися своєї мови й культури, жилося украй тяжко. Спробою поляків остаточно асимілювати галицьких українців виявилася ініціатива перевести «руську мову» на латинський алфавіт. Тільки патріотично налаштована інтелігенція, що вступила в гостру полеміку з прихильниками цієї авантюри і в «азбучній війні» відстояла право українців на їм найбільш придатну абетку, перешкодила вбивчій для української мови в Галичині реформі. З полемічною статтею, скерованою проти впровадження латинського алфавіту для «русинів», виступив Маркіян Шашкевич – один із найактивніших і найталановитіших діячів «Руської трійці».

Українці Галичини називали себе «русинами», утворюючи це слово від назви України княжих часів «Русь».

Діяльність «Руської трійці»

«Руська трійця» – гурток, утворений студентами Львівської семінарії **Маркіяном Шашкевичем** (1811–1843), **Іваном Вагилевичем** (1811–1866) та **Яковом Головацьким** (1814–1888). Друзі обговорювали питання відродження української мови й культури в Галичині, збирали фольклор, пробували себе як поети чи прозаїки, розмовляли між собою рідною – «руською» – мовою, тому за ними закріпилася жартівлива назва «руська трійця». Згодом до цих лідерів-ентузіастів долучилися й інші семінаристи, небайдужі до майбутнього української мови і культури.

Гуртківці зробили спробу видати власні поетичні твори й опублікувати ними зібрані народні пісні, але на перешкоді стала цензура, адже літературні тексти були написані «хлопською» мовою, в них згадувався захисник української «вольності» – Богдан Хмельницький. Після невдачі з першою збіркою, терміново упорядкувавши новий альманах, друзі вирішили обійти львівську цензуру. За сприяння сербського культурного діяча Горана Петровича, доброго приятеля Якова Головацького, альманах під назвою «**Русалка Дністровая**» вийшов у нинішній столиці Угорщини – Будапешті. **1837 р.**, яким датовано альманах (хоча насправді він був надрукований наприкінці 1836 р.), став роком започаткування нової української літератури в Галичині.

«**Русалка Дністровая**» – перший фольклорно-літературний альманах живою народною мовою в Галичині, перша художня українська книжка в Західній Україні. І хоча більшу частину накладу конфіскувала львівська поліція, все ж така вагома публікація виконала свою місію: на західних українських теренах зяяніла зоря національного відродження. Іван Франко назвав «Русалку Дністрову» «проривом чуття людського серця серед загального затупіння та одичіння».

Молоді подвижники «Руської трійці» були сповнені ентузіазму, готовності працювати для розквіту рідного слова.

Уміщені в «Русалці Дністровій» українські історичні пісні про козацтво та боротьбу проти іноземного поневолення, галицькі співанки про кохання, зразки народної обрядової лірики представляли «народний стиль» як міцний фундамент для нової літератури. У передмові до цього розділу Іван Вагилевич виклав погляди на самотність наддністрянських українців, подав історичну концепцію виникнення «народу руського», виокремив три епохи в житті рідної нації. Романтична ідеалізація старовини звучала і в описі давньоруських часів, коли торжествували «мир, і гаразд, і любов взаємна». Варто зазначити, що давньоруська, власне, княжа доба, особливо приваблювала побратимів: данина цій романтичній традиції

«Шашкевич та його сподвижники – це ті, хто дав своїм сучасникам урок патріотизму, національної гідності, урок того, як людина свідомо бере на себе максимальні життєві навантаження і в мужній невсипущій праці для народу, у вірній служінні йому знаходить для себе втіху, віраду, й надію, і найвищий життєвий сенс».

Олесь Гончар

▲ Перше видання «Русалки Дністрової» (1837)

◀ Володимир Довбенюк. Пам'ятник «Руській трійці» в Івано-Франківську (2013)

вчується і в псевдонімах, які вони обрали (Шашкевич – Руслан, Вагилевич – Далибор, Головацький – Ярослав), і в зацікавленні давньоруською літературною пам'яткою «Слово о полку Ігоревім...» (зберігся фрагмент Шашкевичевого переспіву і повний переклад І. Вагилевича).

Одразу ж після появи «Русалки Дністрової» почалось переслідування її авторів. Утомившись від постійних утисків, Іван Вагилевич сполонізувався. Останні роки життя він тяжко бідував і помер,

залишивши родину «у крайній нужді». Яків Головацький якийсь час був професором і ректором Львівського університету, проте згодом перейшов до табору москвофілів, зазнав переслідувань і цькування з боку польських радикалів та австро-угорської влади і виїхав зі своєю родиною в Росію. Химерні надії на щасливе життя в чужому краю не справдились: на всіх членів сім'ї тут чекали дуже суворі випробування, тож Я. Головацький передчасно зійшов у могилу, не витримавши самогубства старшого сина й ув'язнення доньки.

Із трьох друзів тільки Маркіян Шашкевич залишився до кінця вірний ідеалам юності і тій клятві, яку давав, вступаючи в «Руську трійцю».

■ Творчість Маркіяна Шашкевича

Літературна творчість галицького будителя стала віховим явищем. Натхненний творами українських письменників з Наддніпрянщини, ідеями фольклористів, любов'ю до народної пісні, Маркіян Шашкевич зламав тісні рамки штучного

«язичія» і заскоружлого шкільного класицизму. Його твори, романтичні за стилем і написані народною мовою, засвідчили цілісність українського національного відродження – М. Шашкевич, за словами літературознавця Сергія Єфремова, прилучив Галичину до всеукраїнського національного руху.

Ідея національного відродження заповонила душу, розум і серце безстрашного поета з юних років. Про це свідчить стаття «Азбука і абетка» (1836), якою з ризиком для себе і своєї священницької кар'єри семінарист включився в «азбучну війну», відстоюючи права рідної мови на найбільш відповідний до її звуків алфавіт; діяльність «Руської трійці» і з величезними труднощами виданих альманахів «Русалка Дністровая»; перша українська читанка, укладена в 1836 р.

▲ Іван Труш. Маркіян Шашкевич (1911)

А ще – перша проповідь («казання») молодого священика рідною мовою, без дозволу вищого церковного начальства виголошена під час свята Покрови у львівському соборі Святого Юра 1836 р.

Провідний мотив творчості Маркіяна Шашкевича – національна самоідентифікація ліричного героя, заклик до національного єднання, ідея захисту рідної мови, культури (вірші «Руська мати нас родила», «Слово до читателей руского языка», «Побратимові, посылаючи йому пісні українські»). У вірші «Веснівка» письменник в образі «дрібної цвітки», яка просить весну про тепло, щоб вона «зацвіла, весь луг скрасила», алегорично змалював власні надії на національне відродження.

Поета приваблювали яскраві сторінки національної боротьби з поневолювачами, дух звияги. Ця тема порушується в ліро-епічних текстах «Хмельницького обступленіє Львова», «О Наливайку», «Болеслав Кривоустий під Галичем».

Громадянська лірика Маркіяна Шашкевича сповнена оптимізму, віри в майбутнє Русі-України. Вона й у наші непрості часи звучить заповітом не зневірюватись, а працювати на благо рідної землі:

Дайте руки, юні друзи,
Серце к серцю най припадає,
Най щезають тяжкі туги,
Ум охота най засяде.

Разом, разом, хто сил має,
Гонить з Русі мраки тьмаві;
Зависть най нас не спиняє,—
Разом к світлу, друзи жваві!

Водночас лірика Маркіяна Шашкевича представлена й особистісно-психологічною тематикою, у якій звучать мотиви розлуки закоханих («Туга», «Вірна», «До милої», «Нісся місяць ясным небом»), романтичною «сповіддю серця», мотивами самотності, недолі («Місяченько круглоколий», «Розпука», «Лиха доля», «Сумрак вечерній»). Прикметою стилю Маркіяна Шашкевича є органічний зв'язок з народною піснею, її поетикою, що дала поштовх до вияву оригінально-авторського художнього сприйняття світу. Жанрова палітра поезій представлена ліричним віршем, посланням, баладою, сонетом, історичною поемою.

У прозовому творі письменника – казці-новелі «Олена» – розкрита тема боротьби народу проти поневолювачів і визискувачів. Лицарі Карпатських гір – безстрашні опришки – змальовані народними захисниками й справедливими месниками.

«Новим був дух Шашкевичевої поезії – свіжий і оригінальний; новим був той її індивідуальний характер, що дає нам можливість із-за кожного твору бачити особистість поета, його симпатичну вдачу і щире серце. У його віршах у нас перший раз повіяло духом поезії XIX віку».

Іван Франко

▲ Маркіян Шашкевич. Дайте руки, юні друзи (1989)

«За типом митця, котрий у своєму поетичному доробку синтезував фольклорний і літературний первні, органічно поєднав громадянські мотиви з інтимно-сповідальними інтонаціями, мажорну закличність з камерними переливами, органічну творчість з перекладацькою, М. Шашкевич виявився предтечею великого Івана Франка».

Євген Нахлік

М. Шашкевич своєю творчістю і громадсько-культурною діяльністю сприяв пробудженню в українців Галичини національної самосвідомості. Вважав, що українці Заходу та Сходу мають бути єдиними, виступаючи за возз'єднання українських земель, що в ті часи перебували у складі різних держав.

Маркіян Шашкевич жив у злиднях, помер молодим, згаснувши від сухот, та залишив по собі немеркнуче світло високої жертви й любові. Це світло повело далі нових талановитих синів України, які розгорнули прапор національного відродження, а згодом освітило шлях геніальному Іванові Франку.

Діалог із текстом

- 1 Чому гурток прогресивної молоді, який виник у Львові в середовищі семінаристів, назвали «Руською трійцею»? Що означало слово «руський», «русин» у тодішній Галичині?
- 2 Які псевдоніми обрали собі друзі? Про що це свідчило?
- 3 Якою мовою митці писали літературні твори в Галичині до появи «Русалки Дністрової»? Як треба розуміти поняття «шкільний класицизм»?
- 4 Що вам відомо про «азбучну війну» в Галичині? Підготуйте стисле повідомлення про це.
- 5 Поміркуйте, чому побратими дали своєму альманахові назву «Русалка Дністровая». Доведіть, що у назві збірки відбилися романтичні віяння.
- 6 Поясніть, як ви розумієте слова Івана Франка про те, що «Русалка Дністровая» стала «проривом чуття людського серця серед загального затупіння та одичіння».
- 7 Прочитайте поезію М. Шашкевича «Слово до чителів руського язика» й прокоментуйте його заповіт.
- 8 У вигляді твору-мініатюри спростуйте або аргументовано доведіть правоту думки, висловленої в рядках поетичного послання сучасного поета Романа Завадовича «Гетьманові духа», проектуючи минуле на сучасність:

І велетнем встаєш ти перед нами,
Пророче наш із Білої Гори,
Як ти навчав, відкинули ми камінь
І розгорнули наші прапори.
- 9 Чому саме Маркіян Шашкевич посідає особливе місце в історії української літератури?

МИКОЛА ГОГОЛЬ (1809–1852)

Життєвий і творчий шлях

Микола Гоголь народився 1 квітня 1809 р. Батько – Василь Гоголь-Яновський (1777–1825) – писав п'єси українською мовою, грав у аматорському театрі, був чудовим оповідачем, але йому так і не пощастило видати жодного свого твору. Помер, коли його синові не виповнилося й п'ятнадцяти років.

Цікаво знати!

Один із славних предків М. Гоголя – подільський полковник при гетьмані Івані Скоропадському Остаф (Остап) Гоголь, отримавши дворянську грамоту в 1792 р., змінив прізвище Яновський на Гоголь-Яновський, але письменник згодом відкинув цю другу частину.

М. Гоголь був третьою дитиною з дванадцяти, але вижили тільки Микола і три сестри. Раннє дитинство минуло в родовому селі Василівка (Яновщина) неподалік Диканьки, та в селі Кибинці, де були володіння родича Гоголів Д. Трошинського. Значний вплив на хлопчика мала бабуся з боку батька – Тетяна Семенівна, яка навчила його малювати, читати й писати, проте справжню освіту Микола здобував упродовж 1821–1828 рр. в елітній Ніжинській гімназії вищих наук, яку порівнювали з Царськосільським ліцеєм.

Не секрет, що М. Гоголь був учнем із доволі слабкими знаннями, крім російської словесності і малювання. Зате в позаурочний час його нестримно вабив аматорський гімназійний театр, у якому Микола грав комічні ролі. Також він любив писати жартівливі вірші, а у віці 15–16 років серйозно взявся за прозу.

▲ Батько письменника
Василь Гоголь-Яновський

▲ Мати письменника
Марія Гоголь-Яновська

«До гімназії Гоголя привезли батьки. Він був старанно закутаний у безліч свиток, шуб та ковадр. Коли його почали роздягати, то довго не могли докопатися до хирлявого, спотвореного золотухою хлопчика. Ми ледь не всією гімназією вийшли на нього подивитися. І шоки, й ніс його були в червоних золотушних плямах, а вуха туго зав'язані хусткою, яка додавала його німечній фігурі кумедного вигляду».

*Василій Любич-Романович,
однокурсник М. Гоголя*

М. Гоголь використовував різні псевдоніми, й окремими з них підписувався навіть у зеніті своєї слави: П. Глечик; ОООО; Пасічник Рудий Панько; Р. Янів; N. N.

Завершивши навчання в гімназії, письменник вирушив у давно омріяний ним Петербург, сподіваючись на блискучу кар'єру й визнання, але дуже швидко розчарувався. У 1829 р. під псевдонімом В. Алов М. Гоголь видав поему «Ганц Кюхельгартен», яка виявилася наслідуванням німецьких романтиків. І публіка, і критика сприйняли книжку

дуже скептично. Розчарований автор скупив за останні гроші весь наклад і спалив його. А взагалі, цьому письменникові гарно писалося або в Україні, або ж тоді, коли від матері приходили довжелезні листи з детальними описами народних звичаїв, повір'їв і свят українців. Магніт рідного дому, справжньої батьківщини, постійно вабив письменника, тож його ностальгія деколи виривалася зойком зболеного серця, що відмовлялося приймати російську мораль і порядки: «Туди, туди! У Київ, у древній, прекрасний Київ! Він наш, а не їхній».

Митець гарячково готував статтю про народні пісні, студіював літописи, збирав матеріали для шеститомної історії України, розпочав роботу над романами «Полонянин» і «Гетьман». Деякий час для набуття практики лектора викладав історію в Патріотичному інституті, працював вихователем у дворянських сім'ях. У цей же період він написав свої перші – і найкращі – прозові твори, що увійшли до напрочуд колоритної збірки «Вечори на хуторі біля Диканьки».

М. Гоголь мріяв викладати у Києві: «Я захоплююся задалегідь, коли уявляю, як закиплять труди мої в Києві. Там закінчу я історію України... А скільки зберу там легенд, повір'їв, пісень!» Разом із Михайлом Максимовичем ініціював відкриття в Києві університету. Обидва сподівалися, що навчальний заклад стане найпотужнішим осередком української культури, адже викладати в ньому мали найавторитетніші науковці тих часів. Наприкінці 1833 р., коли формували викладацький склад університету в Києві, М. Гоголь клопочеться про посаду професора історії. Першим ректором Університету Св. Володимира в Києві став М. Максимович. Однак потрапити в омріяний Київ Миколі Гоголю так і не судилося.

Творче піднесення на тлі грандіозних планів сприяло появі другої збірки повістей «Миргород», у підзаголовку якої було вказано, що це питома продовження «Вечорів на хуторі біля Диканьки» (1835). Центральне місце в книзі посіла історична повість «Тарас Бульба». Один із примірників цієї збірки М. Гоголь вручив міністру народної освіти Сергієві Уварову, щоб той власноручно передав його імператору Миколі I, який розпоряджався і преміями, і стипендіями, й поїздками російської талановитої молоді за кордон. Але виникає закономірне запитання: невже М. Гоголю конче необхідна була царська ласка, якщо любляча матінка володіла в Україні понад тисячею десятин чорнозему й чотирма сотнями кріпаків? Причина того, що Микола Васильович щосили намагався виставляти себе росіянином була єдина: відсутність національної самоідентифікації, намагання навіть

До омріяного Києва Микола Гоголь так і не поїхав. Його все наполегливіше залучала до свого оточення імперська влада та російська культурна еліта. Завдячуючи саме «Вечорам на хуторі біля Диканьки» Микола Гоголь став відомим не лише в російських столицях – Петербурзі і Москві, а й у всій Російській імперії.

Проте очі й розум афішовано вірнопідданого громадянина імперії бачили й розуміли одне, а талант проглядав глибше. З цим явищем нічого не можна було вдіяти, тож М. Гоголю залишалося хіба що тішитися тим, що творчість приносить йому естетичне задоволення: «Навряд чи є вища з насолод від насолоди творити». Час від часу на сторінках його художніх творів чи приватних листів зринали слова правди, але чим далі, тим усе менше насмілювався Микола Васильович навіть аркушам паперу довіряти такі крамольні висновки й спостереження, у яких ще недавно називав Росію «кацапією», дорікав М. Максимовичу за його симпатії до Москви.

[illegible]

1 Невроз – спричинений емоційним та розумовим перенапруженням пригнічений стан, поєднаний з проявами істерії та нав'язливим бажанням власної смерті.

Скульптор Микола Рамазанов отримав доручення зняти посмертну маску з письменника. Він і підтвердив, що тіло митця не перебувало у стані летаргічного сну.

Ставлення до Миколи Гоголя як українського письменника водночас і спірне, й закономірне, адже, з одного боку, митець вважається представником тієї нації, мовою якої написані його художні твори. Наприклад, батько світового історичного роману Вальтер Скотт (1771–1832), шотландець за походженням, трактується літературознавцями як англійський письменник, бо творив тільки англійською мовою. З іншого боку, світогляд митця, специфіка побудови речень у його творах, лексика, тематика й проблематика, елементи стилю літературної спадщини – не менш важливі критерії визначення його національної приналежності, ніж мова художніх текстів, а у випадку автора «Тараса Бульби» – ще й виразне свідчення його питомого українства. З такої точки зору Микола Гоголь – російськомовний український письменник тією ж мірою, як сучасні митці, які є громадянами й патріотами України, хоч і пишуть російською, болгарською, єврейською чи кримсько-татарською мовами.

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого ви довідалися про батьків Миколи Гоголя з біографії письменника?
- 2 Чи передався письменницький талант батька синові? Як ви думаєте, з яких причин Василь Гоголь не зреалізував себе як драматург?
- 3 Що вам відомо про навчання Миколи Гоголя в елітній Ніжинській гімназії вищих наук?
- 4 Що ви можете сказати про національну самоідентифікацію М. Гоголя?
- 5 Чому московське православ'я й Російська імперія тільки прискорили смерть видатного митця українського походження?
- 6 Чи можна Миколу Гоголя вважати українським письменником? Аргументуйте свою думку.

«Тарас Бульба»

Українські мотиви у творчості М. Гоголя – найприродніша реалізація його величезного таланту. Аналізуючи художній стиль М. Гоголя, критики одностайні в тому, що автор «Тараса Бульби» завжди мислив по-українськи. Це виражалося насамперед у величезній кількості слів-українізмів, які здатен помітити кожен читач.

До написання художніх творів про козаччину М. Гоголь завжди належно готувався: дослухався до народних легенд, вивчав «Опис України» (1651) французького

«Український період творчості Миколи Гоголя повернув світові Україну із забуття. А самому Миколі Гоголеві – повернув віру в себе, бо Україна в ньому природно й легко піднялася над Малоросією. І тому він для нас у цей період не малорос, а українець».

Володимир Яворівський

історика-мандрівника Гійома Левассера де Боплана, «Історію про козаків запорозьких» Семена Мишецького, рукописні списки українських літописів, пробував себе реалізувати в іпостасі історика. Проте історичні дослідження й літописи здавалися письменникові занадто сухими. У 1834 р. у листі до Ізмаїла Срезневського Микола

Васильович бідкався, що ці твори були написані не по гарячих слідах, а «тоді, коли пам'ять поступилася місцем забуттю».

Серед джерел, які використав М. Гоголь під час написання «Тараса Бульби», був український фольклор, зокрема історичні пісні та думи.

Робота над «Тарасом Бульбою» тривала майже дев'ять років (1833–1842); вперше повість була надрукована в 1835 р. у збірці «Миргород». Твір мав дві суттєво відмінні редакції. Перша виявилася значно коротшою від другої. Літературознавці її називають проукраїнською, а другу редакцію – проімперською. У першій немає прославляння російського царя, відсутня настанова запорозьким козакам триматися Росії, описи битв менш розлогі, Тараса Бульбу не спляють, а лише беруть у полон і тільки обіцяють закатувати (найімовірніше – посадити на палю), прибивши його до високого стовпа й піднявши високо вгору.

Друга редакція повісті була єдиною, яка виходила масовими накладками в радянські часи, оскільки в цьому варіанті сам народний улюбленець – Тарас Бульба – возвеличував Росію з її православною церквою і лякав нею поляків, а в підтексті свого монологу – однозначно закликав козаків, отже, спонукав і майбутніх українців сліпо коритися Росії.

Тільки у 2008 р. у Харкові вийшла перша редакція «Тараса Бульби» без горезвісної настанови з останнього монологу конаючого Тараса Бульби.

Хоча повість «Тарас Бульба» – історично-художній, а не художньо-історичний твір, тобто автором не виведена історична особа, відсутня конкретна історична подія, а є лише історичні тло й колорит козацької доби, для багатьох поколінь

▲ Сергій Якутович. Портрет Миколи Гоголя (2002)

▲ Іван Іжакевич. Нічна переправа

◀ Сергій Овчаренко. Ілюстрація до повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба» (2002)

◀ Кадр із фільму
«Тарас Бульба» (2009)

Іваном Никифоровичем»), Миколи Зерова («Іван Федорович Шпонька та його тітонька»), Миколи Садовського («Тарас Бульба»), Петра Панча («Старосвітські поміщики»), Антона Харченка («Вій»), Івана Сенченка («Вечір напередодні Івана Купала», «Страшна помста»), Степана Васильченка («Пропала грамота», «Зачароване місце»). У цьому ж році Василь Шкляр надрукував у видавництві «Кальварія» переклади творів М. Гоголя за виданням 1835 р.

Повість «Тарас Бульба» екранізували не лише в Україні та Росії, а й за кордоном. Ще в 1962 р. в американсько-югославській інтерпретації було знято фільм-бойовик «Тарас Бульба» (режисер – Джей Лі Томпсон), який отримав високі нагороди – «Оскар» і «Золотий глобус».

У 2009 р. у фільмі режисера Володимира Бортка «Тарас Бульба» (Україна, Росія, Польща) головну роль зіграв видатний український актор Богдан Ступка.

Зацікавлення повістю «Тарас Бульба» Миколи Гоголя в наш час зростає насамперед із причини животрепетних нині проблем жертвовної відданості народові або підлої зради його. Образ козарлюги, для якого Україна – мірило всіх учинків, сьогодні сприймається як морально-етичний національний ідеал патріота й свідомого громадянина.

Діалог із текстом

- 1 Розкажіть про дві редакції повісті «Тарас Бульба».
- 2 Доведіть, що українські мотиви М. Гоголя – найприродніша реалізація його унікального таланту.
- 3 Чи можна повість «Тарас Бульба» М. Гоголя вважати панорамою життя козацької епохи? Чому?
- 4 Представників яких суспільних прошарків змалював М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба»?
- 5 Під впливом яких обставин формувався характер Тараса? У чому бачить свій найважливіший обов'язок старий козак? У якому випадку він готовий знову «оголити шаблю»?
- 6 Як Тарас ставиться до своїх синів, вірної дружини? Яким бачимо Тараса вдома і яким – на Січі?
- 7 Чи усвідомлював Андрій, що став зрадником? Що спонукало його до зради?
- 8 Чому Остапові настільки була важлива присутність батька під час страхітливих катувань і страти?
- 9 У чому полягає трагізм долі двох братів? Чи була в них можливість вибору своїх життєвих шляхів?
- 10 Кого вважають прототипом Тараса Бульби та його синів?

- 11** Які переклади українською мовою повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя є найбільш вдалим?
- 12** Чому інтерес до повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя в наш час лише зростає?
- 13** Заповніть таблицю:

Поведінка героїв у різних життєвих обставинах	Остап	Андрій
Навчання в бурсі		
Перебування на Січі		
Поведінка під час бою		
Смертний час		

Мистецькі діалоги

- Розгляньте ілюстрації до повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя. Чи вдалося митцям, на вашу думку, передати у своїх роботах ідею літературного твору? Які художні засоби вони застосовують для цього?

Діалог із науковцем

Остап Стронецький¹

М. ГОГОЛЬ: ДОСЛІДЖЕННЯ СТИЛЮ, ФІЛОСОФІЇ, МЕТОДІВ ТА РОЗВИТКУ ПЕРСОНАЖІВ

«Тарас Бульба», як і всі ранні твори, оснований на українському фольклорі та народній мудрості. Рання літературна творчість М. Гоголя свідчить про поважний вплив на нього українських митців слова, а саме: Івана Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гулака-Артемовського, а також давньої української літератури.

Перше видання «Тараса Бульби» набагато менше від другого, що вийшло у 1842 р. Воно охоплювало тільки 9 розділів і мало близько 65 сторінок. Цілісність кожного образу розпадається на чотири невід'ємні частини: 1) зовнішній вигляд героя, що може бути реалістичним або гротескним; 2) його ум; 3) його душу; 4) його психіку.

¹ Остап Стронецький – сучасний діаспорний дослідник творчості М. Гоголя.

«Тарас Бульба» є віддзеркаленням історії України. Автор використав у творі різноманітні історичні пісні та думи. Історична пісня «Ой на горі там женці жнуть» – одна з найулюбленіших пісень М. Гоголя, і вона послужила скелетом-основою твору... Образ Андрія ґрунтується на матеріалі пісні «Ой був на Січі старий козак».

Як відомо, пісенний Сава покидає свого батька, зраджує козаків, міняючи їхнє побратимство на вигідне життя у Польщі, одружившись із багатою полькою. Після схоплення Сави (на прохання батька) козаки прощають йому, а згодом за лицарство в битві навіть прославляють. У «Тарасі Бульбі» ситуація інша. Андрій не зраджує свого народу заради матеріальних вигод. Він глибоко залюблюється у красуню-польку. На відміну від батька Сави, Тарас приховує свою батьківську любов і повною мірою піддається військовим вимогам козацтва.

Три імені: Тарас, Остап і Андрій – виступають інструментом психологічної гри письменника. Перші два часто зустрічаються в українському фольклорі і представляють собою стійкість, відданість... Водночас ім'я Андрій, як і Сава, не є типово українським. В історії України та її фольклорі ім'я Тарас прикрашене позитивними прикметами, адже Тарас Трясило – переможець для українців, у той же час для поляків асоціюється з великими поразками, яких завдав кошовий отаман.

Пишучи історичну епопею «Тарас Бульба», Гоголь заглиблюється в історичні джерела минулого України, головним ресурсом у цьому випадку служить йому «Історія русів». Немає сумніву, що основною темою цього трактату стала проблема українсько-російських відносин...

Гоголь не змінює ім'я Тарас, але з Трясила робить Бульбу, якого зовнішні прикмети відповідали народному героєві. Бульба стає новим синонімом Трясила. Таємничість бульби під землею, яка з'явилася в Україні щойно в передгоголівські часи, стає у творі «Тарас Бульба» синонімом, символом могутньої постаті філософського мислення письменника. В негожі часи вогонь без пощади знищить усі поля... Бульба ж за щитом чорнозему дочекається своєї зрілості.

- 1 Чи погоджуєтеся ви з думкою, що «Тарас Бульба» «виріс» на українському фольклорі? Чому?
- 2 Як літературознавець оцінює перше видання «Тараса Бульби»?
- 3 Якою, виявляється, була улюблена пісня М. Гоголя?
- 4 З якої причини літературознавець пов'язує героїв «Тараса Бульби» з фольклорним твором про Саву Чалого?
- 5 Яким символічним значенням, на думку літературознавця, наділено прізвище героя Бульба, що означає «картопля»?

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ

І рівень. Виберіть один правильний варіант відповіді з поданих трьох.

- 1** Іван Котляревський став зачинателем нової української літератури, тому що:
А в образі Енея вивів кошового Запорозької Січі;
Б створив перший великий художній твір народною українською мовою («Енеїда», 1798);
А написав драматичний твір «Наталка Полтавка».
- 2** Роль виборного в перших постановках «Наталки Полтавки» виконував:
А сам Іван Котляревський;
Б актор-кріпак Михайло Щепкін;
В невідомий актор.
- 3** Бурлескно-травестійна «Енеїда» І. Котляревського була спародійована з твору:
А Гомера;
Б Овідія;
В Вергілія.
- 4** Створили не тільки ліричні вірші, а й чудові байки такі представники українського романтизму:
А М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич;
Б Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський;
В М. Петренко, В. Забіла, М. Костомаров.
- 5** Не став романом або народною піснею жоден вірш такого українського поета-романтика:
А Михайла Петренка;
Б Віктора Забіли;
В Якова Головацького.
- 6** Сина старого козацького полковника Бульби не звали:
А Тарас;
Б Остап;
В Андрій.
- 7** У проукраїнській редакції повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя немає:
А власноручної розправи Тараса над сином-зрадником Андрієм;
Б сцени присутності старого батька при катуванні й страті Остапа;
В епізоду прославляння Тарасом Бульбою російського царя.
- 8** «Кружляв сивуху і оселедцем заїдав» у «Енеїді» І. Котляревського:
А Еней;
Б Нептун;
В Зевс.
- 9** Прислів'я «Лучче живий хорунжий, як мертвий сотник» у п'єсі «Наталка Полтавка» згадує:
А виборний;
Б Петро;
В Микола.
- 10** Ремаркою «Наталка плаче, возний замислюється» І. Котляревський підказує читачам й акторам, що:
А возному крається серце від страждань коханої дівчини;
Б возний задумує якусь авантюру;
В Наталка морально здається і впадає в розпач.
- 11** Псевдонім Григорій Квітка-Основ'яненко вибрав:
А за прізвищем свого далекого родича;
Б за назвою рідного села;
В тому що любив квіти.

12 Для повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» характерні риси:

- A** класицизму;
- Б** бароко;
- В** сентименталізму.

II рівень. Із чотирьох варіантів відповідей виберіть довільну кількість тих, які вважаєте правильними.

1 Романтизм – це:

- A** новий літературний напрям у передшевченківську і ранню шевченківську добу;
- Б** літературний стиль прози Г. Квітки-Основ'яненка;
- В** стиль бурлескно-травестійної поеми І. Котляревського «Енеїда»;
- Г** ліричні вірші Є. Гребінки, Л. Боровиковського, М. Шашкевича.

2 Рисами бурлеску в «Енеїді» І. Котляревського є:

- A** алегоричність;
- Б** підміна низького стилю високим;
- В** жартівливий виклад змісту;
- Г** іронія і пародійність ситуацій.

3 Травестійність поеми І. Котляревського полягає у:

- A** спогадах про козацьку минувшину;
- Б** передачі українського колориту національних страв, звичаїв і обрядів;
- В** українському побуті, в якому в поемі «Енеїда» живуть троянці й боги-олімпійці;
- Г** перевдяганні античних героїв і богів у національний український одяг.

4 Народність «Наталки Полтавки» зумовлює:

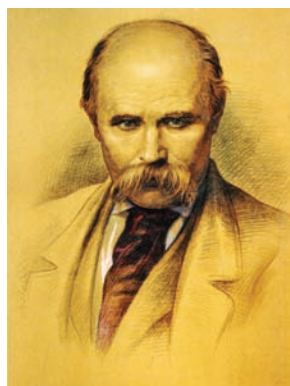
- A** використання автором великої кількості народних пісень і прислів'їв;
- Б** відсутність негативних персонажів;
- В** багаторічна молодість п'єси;
- Г** щаслива розв'язка твору.

5 У повісті «Тарас Бульба» надзвичайно важливі для повного розкриття козацьких характерів події відбуваються:

- A** на обійсті Тараса Бульби та його дружини, в родинному гнізді Остапа й Андрія;
- Б** на Запорозькій Січі;
- В** у Стамбулі;
- Г** під містом Дубно.

III рівень. У вигляді твору-мініатюри спростуйте або аргументовано доведіть слушність однієї з нижче поданих думок.

- A** «Любов к отчизні де героїть, / Там вража сила не устоїть, / Там грудь сильніша од гармат» (Іван Котляревський);
- Б** «Гоголь залишився досі не тільки найбільшим письменником російської літератури, але й характерним виразником української натури» (Михайло Драгоманов);
- В** «На милування нема силування» (Іван Озаркевич).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814–1861)

Тарас Шевченко – одна з центральних постатей української культури, геніальний поет, талановитий художник, засновник нової української літератури, символ України. Кобзар належить до митців, які творять філософію національної ідеї, тому й залишаються назавжди в «силовому полі» духовності нації. Вони не тільки належать її історії, а й, наділені могутньою силою поетичного провидіння, визначають духовні вектори майбутнього. Пристрасне Шевченкове слово і його власне життя виховали багато поколінь борців за свободу нашої Батьківщини. Т. Шевченко, як слушно зазначає І. Дзюба, належить не лише Україні, а й усьому людству, хоча кожне його слово – про Україну.

«В Україні кріпацькій Шевченко опиняється, наче пророк на руїнах святині... Нам не розминутися з Шевченковим максималізмом, як не розминутися з книгами пророків, бо вони поставлені нагадувати всім поколінням».

Євген Сверстюк

Життєвий і творчий шлях

Дитинство

Тарас Григорович Шевченко народився **9 березня 1814 р.** в селі Моринці Звенигородського повіту Київської губернії (нині Черкащина) – в одному з наймальовничіших куточків України. Згодом родина переїхала в Кирилівку. Закономірно, що живописні краєвиди вплинули на формування відчуття краси в малого Тараса.

Батьки – Григорій Іванович Шевченко-Грушівський та Катерина Якимівна Бойко – хоча колись і походили з вільних селян, уже навіть зі своїми дідами-бабами були кріпаками поміщика Василя Енгельгардта. У родині зростало шестеро дітей: Микита й Катерина – старші від Тараса; брат Йосип і сестри Ярина та Марія – молодші.

лодом і жорстоко бив. Хлопець терпів, бо хотів учитися. Шукав розради, крадькома перечитуючи невеличку дякову книжечку із творами Григорія Сковороди та «Енеїду» Івана Котляревського.

Чи не єдиною світлою сторінкою життя Тараса-підлітка виявилось його перше кохання – Оксана Коваленко. З поезій «Ми вкупочці колись росли...», «Мені тринадцятий минало...», присвяти в поемі «Мар'яна-черниця» постає світлий образ чорнобрової дівчини, яка своїм щирим співчуттям у найважчі хвилини життя зіграла душу сироти. Цей образ у поезії Т. Шевченка та в його спогадах згодом піднесеться до рівня Беатріче, коханої італійського генія Данте Аліґ'єрі, стане символом дівочої краси й кохання в «Кобзарі».

У козачках пана Енгельгардта

Невдовзі хлопчик утік із села і спробував утілити свою мрію стати художником: знайти вчителя-малюра. Проте народні самоуки або не помічали в нього мистецького хисту, або вимагали панського дозволу. Замість дати таки дозвіл Тараса поставили кухарчуком, а згодом – козачком у панських покоях. Після смерті старого пана Енгельгардта Кирилівка перейшла у спадок його синові Павлові, що служив ад'ютантом віленського генерал-губернатора. Тож восени 1829 р. Т. Шевченко разом з іншими слугами поручника лейб-гвардії Павла Енгельгардта вирушив до Вільна (нині Вільнюс – столиця Литви), де стояв його уланський полк. У той час «...у Польщі було неспокійно, назрівало чергове повстання поляків проти Росії, і царський уряд посилював свою братню “військову присутність”» (Іван Дзюба).

Вільно було одним із центрів польської культури. Допитливий і здібний юнак вочевидь зазнав впливу європейського мистецтва, маючи змогу придивлятися до скульптур і картин по церквах і костелах.

Європейський світ справив значний вплив на становлення молодого Шевченка. У Польщі кріпацтво скасували ще в 1807 р., тож юнак мав змогу порівняти життя вільного люду Європи й кріпосницьке свавілля в царській Росії, у ярмі якої страждав український народ.

▲ Микола Невреєв. Торг. Сцена з кріпацького побуту. З недалекого минулого (1866)

▲ Клавдій Лебедєв. Продаж кріпаків з аукціону (1910)

У книзі російського історика Михайла Клочкова «Селяни і кріпосне право в Росії у XVIII столітті» (1910) наведено факти, що звичайною річчю був продаж кріпаків поштучно: поміщиків-кріпосників горе і сльози матерів і дружин від такого варварства не зупиняли.

29 листопада 1830 р. вибухнуло польське повстання проти російського поневолення, охопивши західні повіти Литви й Білорусі. За недогляд цар відправив віленського губернатора у відставку, і П. Енгельгардт поспіхом переїхав до Петербурга. Шевченкові враження про «подорож»-утечу з Польщі відгукнулися згодом у рядках ліричного відступу в поемі «Катерина» та початком серйозної недуги.

■ Петербург. Вкуп з кріпацтва

▲ Надія Нікіфорова. Фрагмент триптиха «На чистій, широкій, на вольній землі» (2013)

У Петербурзі Тарас продовжив навчання малярства в цехового майстра декоративного розпису – Василя Ширяєва, який змушував своїх учнів не тільки працювати понаднормово, а й виконувати хатні роботи та його власні забаганки, а також примхи членів своєї родини, часто залишав їх без обіду, іноді навіть бив. Таке рабське становище Шевченкові допомагала зносити невсипуща жага малювати. Величезне терпіння дало ваговиті плоди: коли Василь Ширяєв з учнями взялися до розпису петербурзького Большого театру, саме Тарас виконував роль «першого рисувальника». Творча робота в Александринському й Михайлівському театрах (як згадував сам Шевченко в повісті «Художник») дала йому змогу прилучитися до музичного й театрального життя столиці.

Т. Шевченка вразила краса архітектурних ансамблів, скульптурних груп, вулиць, каналів Петербурга. Водночас юнак бачив й іншу столицю: Петербург убогих помешкань, гнилих парканів, бруду й смороду злиднених провулків. Дивно: майже поруч уживалися відблиски розкішного життя російських аристократів і злиденне існування двірні, кріпаків, бідноти. Це згодом буде змальовано в його поемі «Сон».

Важливою подією в житті молодого кріпака стало знайомство в 1836 р. з Іваном Сошенком, студентом Академії мистецтв, який виявився ще й земляком з України. Сошенкові спогади про це знайомство заперечують версію про зустріч у Літньому саду, запропоновану Т. Шевченком у повісті «Художник». Саме він познайомив Тараса з письменником Євгеном Гребінкою, живописцем Аполлоном Мокрицьким, конференц-секретарем Академії мистецтв Василем Григоровичем, а також з іншими відомими людьми: Олексієм Венеціановим та російським поетом, вихователем царського спадкоємця Василем Жуковським. Є. Гребінка ввів Шевченка в коло відомих петербурзьких літераторів, подбав про літературну й загальну освіту Тараса: у його бібліотеці були твори українських поетів-романтиків, науково-популярні праці з української історії та фольклору.

Найбільшу активність у справі визволення¹ Т. Шевченка з кріпацтва проявив відомий російський художник Карл Брюллов, який перейнявся глибоким співчуттям і симпатією до талановитого кріпака. Він високо оцінив і його малюнки, і перші поетичні спроби.

Майже рік душа талановитого українця-кріпака то розцвітала надією, то мліла й терпла від безнадії. Величезні кошти, яких вимагав за свого кріпака Енгельгардт – 2500 карбованців – Тарасові друзі і благодійники вирішили зібрати оптимальним шляхом: геніальний художник Карл Брюллов намалював портрет Василя Жуковського, який розіграли в лотерею.

Полотно придбала імператорська родина. Але й цих грошей на Тарасів викуп із неволі було замало. Довелося друзям збирати самотужки суму, якої не вистачало.

Із книги «Життя Тараса Шевченка» Павла Зайцева ви можете довідатися, скільки зусиль доклали друзі, аж доки їхній задум викупити Тараса з кріпацтва здійснився.

Перші кроки вільного митця

22 квітня 1838 р. відпускна була підписана, а 25 квітня В. Жуковський вручив її Шевченкові, який уже в травні того ж року вступив до омріяної Академії мистецтв вільним учнем К. Брюллова. Шевченка ж одразу прийняли до четвертого класу – класу гіпсових фігур. Він почувався щасливим. Сповнений натхнення, із захопленням опановує академічні науки, багато читає. За період навчання його успіхи були відзначені трьома срібними медалями.

Наче намагаючись наверстати згаяне, Т. Шевченко в ейфорії свободи кидається у вир світського життя. Він відвідує Ермітаж, театри, концерти, літературні вечори, спілкується із новими друзями, серед яких співак і композитор Семен Гулак-Артемовський, композитор Михайло Глінка. Однак до почуття сп'яніння свободою додається туга за Україною, якої він не бачив майже дев'ять років.

Потреба чути рідне слово, помножена на потужний пласт народнописенної образності, закладений з дитинства в його

Петро Сулименко. Вручення
відпускної Т. Шевченкові (1949) ►

◀ Галина Неледва. Шевченко – студент Петербурзької академії (1964)

душі, покликала до життя неймовірну магію – світ музики у слові балад, вилилася щирими рядками елегії, думки. Багата й гаряча поетова уява в холодному Петербурзі воскрешала ватагу запорожців – закипало синє море від козацьких чайок, збиралися на раду сотники, гетьмани. Через знайомство Т. Шевченка з доступною історичною літературою та ностальгію за рідним краєм з-під пера молодого автора народилися поеми «Тарасова ніч» (1838),

«Іван Підкова» (1839), «Гайдамаки» (1839–1841).

Молодий автор відразу ж задекларував себе як письменник український, українськомовний, тобто зовсім не прагнув знайти місце в російській літературі, хоча й дуже вправно (навіть талановито) писав російською.

У 1840 р. за сприяння Євгена Гребінки виходить перша поетична збірка Тараса Шевченка – **«Кобзар»**. Вона вмістила всього вісім творів: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Нащо мені чорні брови...», «До Основ'яненка», «Іван Підкова» і «Тарасова ніч». Збірка принесла Шевченкові визнання й славу.

Вона заявила про народження народного поета.

Поетичний геній Тараса Шевченка проявився в той період розвитку української літератури, коли вона, долаючи силове поле бурлеску, частково засвоїла елементи сентименталізму й опановувала новий стильовий напрям, що вже потужно розвинувся в європейських літературах, – романтизм. І саме його перший твір – балада **«Причинна»** – засвідчує водночас і зв'язок із романтичною традицією, і потужний, яскраво-індивідуальний, позбавлений будь-якого наслідування поетичний талант. У річищі романтичної традиції – і жанр балади, і мотив нещасливого кохання, й елементи народної демонології (русалки), і психологічно функціональний пейзаж, і час та місце події. Проте навіть у цьому ранньому творі Т. Шевченка виявилися риси його неповторно-індивідуального стилю.

«Поява Шевченкового “Кобзаря” 1840 р. в Петербурзі мусить уважатися епохальною датою в розвою українського письменства. Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної води, заяснила невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову».

Іван Франко

◀ Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1840)

Іван Франко виокремив **чотири періоди творчості поета**, і саме цією періодизацією літературознавці користуються досі:

- I Рання творчість – 1837–1843 рр.
- II Період «трьох літ» – 1843–1847 рр.
- III Період заслання – 1847–1857 рр.
- IV Останні роки життя і творчості – 1857–1861 рр.

Перший період творчості Шевченка характеризується зверненням до кількох наскрізних для всієї його поетичної спадщини тем: покликання митця; історичне минуле; сирітська доля, страждання на чужині; доля жінки-матері. Прикметно, що в першому художньому тексті, яким відкривався «Кобзар» 1840 р., – елегії «Думи мої, думи мої...», автор задекларував поетичне «вірую», своє кредо митця – будити національну свідомість. Шевченко не приймав і не сповідував почуття національної приреченості, властиве багатьом українським поетам-романтикам.

Поезія молодого автора просякнута *історіософськими*¹ мотивами. Героїчне минуле він сприймав як запоруку майбутнього відродження України. Цією вірою в історичну справедливість позначене послання «До Основ'яненка». Грізною засторогою катам-поневолювачам спалахує народний гнів на сторінках «Гайдамаків».

У ранній творчості Т. Шевченка яскраво виявилась і його потужна лірична домінанта² – сповідальність; щирість інтонацій лірики та ліричних відступів у ліро-епосі становлять одну з неповторних граней поетового таланту. Так, глибоким авторським співпереживанням зумовлений психологізм розкриття образу жінки-страдниці. Водночас у поемі «Катерина» Т. Шевченко в основі морально-етичного конфлікту поєднує національний та соціальний плани, що також було новаторським у його часи.

У руслі романтизму створено й історико-побутову драму «Назар Стодоля» (1843), дія якої сягає минулого – козацької доби.

«Романтизм його завжди проектується на реальну Україну, він має сталий контакт з дійсністю, з пейзажем, з історією, з долею народу».

Євген Маланюк

¹ **Історіософія** – філософський погляд на історію та її розвиток.

² **Домінанта** – основна ідея, головний принцип, переважна особливість.

▲ Іван Якевич. Катерина (1858)

Перша поїздка в Україну (1843–1844)

У листопаді 1839 р. в листі до брата Микити Тарас написав: «...Я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню; весело стане, прокинусь, заплачу». Петербург у порівнянні з розкішним українським підсонням видається йому

«чортовим болотом», як зізнається поет у листі до Григорія Тарновського, який запрошував його в Україну до свого маєтку.

Навесні 1843 р. Шевченко отримує відпустку в Академії мистецтв і в травні вирушає в рідні краї. Ця подія ознаменовує початок **другого періоду творчості: періоду «трьох літ» (1843–1847)**. Митець багато подорожує, відвідує рідну Кирилівку, гостює в Качанівці в маєтку мецената Григорія Тарнавського, у Євгена Гребінки на його хуторі Убіжище. У Києві, виношуючи заповітну мрію викладати уроки малярства в Київському університеті Святого Володимира, знайомиться з Пантелеймоном Кулішем.

У Т. Шевченка давно визріло бажання розповісти про Україну мовою пензля. Він задумує серію часопису «Живописна Україна» – періодичного видання про визначні історичні події українського минулого, народний побут, мальовничі краєвиди рідної землі – «чи то по красі своїй, чи по історії прикметні» На жаль, маємо лише перше число з цієї серії, якою Кобзар-художник сподівався заробити грошей на викуп із кріпацтва рідних.

У цей період Шевченко позбувається впливу академічного класицизму. Свідченням поглиблення психологізму в його портретному живописі є відомий автопортрет зі свічкою, портрети Пантелеймона Куліша, Ганни Закревської.

Життя Шевченка сповнене цікавих зустрічей і знайомств – із професором, а надалі й ректором Київського університету Михайлом Максимовичем, колишнім декабристом Олександром Капністом, нащадком шотландських лицарів графом Яковом де Бальменом, великою родиною Репніних – прямих нащадків останнього гетьмана України Кирила Розумовського, з багатьма іншими особистостями, які, як згодом виявилось, залишили глибокий слід у житті поета.

«Кобзар» уже був широко відомий, поезії Шевченка вдячні читачі переписували від руки, а освічені люди пророкували їхньому автору безсмертя.

Надзвичайно важливою сторінкою в біографії Шевченка стало знайомство з Варварою Репніною. Саме їй – «доброму янголові» – він присвятив написану російською мовою поему «Тризна» (перша назва – «Бесталанний»). Також під час першого перебування в Україні Шевченко написав вірш «Розрита могила», у якому гостро порушив проблему національного безпам'ятства й відсутності самоідентифікації, сокровеного відчуття нерозривної єдності людини зі своїм народом.

У лютому 1844 р. поет виїхав до Москви: дорогою до Петербурга він познайомився з професором Московського університету, істориком Осипом Бодянським, відвідав Михайла Щепкіна, відомого актора й земляка. Уже в Москві Шевченко написав невеличку поему «Чигрине, Чигрине...», що стала своєрідним підсумком

пережитого за дев'ять місяців в Україні. Починає формуватися антиколонізаторська лірика Шевченка, яка стане ядром його творчості.

У Петербурзі Т. Шевченко повернувся до навчання в Академії мистецтв, але того задоволення від творчості, яке відчував раніше, уже не отримувач: враження від поїздки і страшні картини рідного краю залишили глибокий і болісний слід.

«Таких вражень Шевченко мав аж забагато. Злидні закріпаченого села... Самодурство кріпосників і фарисейство поміщиків-“філантропів”... Покірливість селянства, дедалі менше порушувана вибухами бунтів... Неосвіченість або верхоглядство “освічених” верств, які зневажали рідну мову й традицію народної культури...”

Іван Дзюба

■ Друга поїздка в Україну (1845–1847)

¹ **Сатрап** – нестримана у своїй владі людина.

◀ *Іван Іжакевич. Ілюстрація до поеми
Т. Шевченка «Наймичка» (1950)*

Окрему групу становлять соціально-побутові поеми з життя українського села, у яких поет утілює свій ідеал життя за найвищим моральним законом – «по правді» («Невольник», «Наймичка», «Сова»). Також на новому ідейно-художньому рівні поет розкриває образ жінки-матері. Поема «Наймичка», як підкреслюють літературознавці, – етапний твір у розвитку Шевченкового психологічного реалізму.

Цікаво знати!

У часи заслання Пантелеймон Куліш друкував твір Шевченка «Наймичка» без вказівки авторства, щоб твори поета таки доходили до охоплених жагою українського слова читачів.

Під час однієї з поїздок Чернігівщиною митець відвідує седнівського поміщика Андрія Лизогуба, людину демократичних поглядів. Як відомо, саме в Седневі була належно обладнана малярська майстерня, у якій любив працювати Шевченко. Під час поїздки до Києва знайомиться з Миколою Костомаровим та іншими учасниками **Кирило-Мефодіївського братства**. Ця перша, великою мірою молодіжна, українська політична організація об'єднала демократично й патріотично налаштованих українських інтелігентів, які мріяли про визволення всіх слов'янських народів від національного гноблення. Україні в новому федеративному об'єднанні відводилась роль особлива, бо ж вона зазнала найбільшої кривди й пройшла крізь страшні випробування.

Саме в середовищі «братчиків» плекалась думка виховання й просвіти простого народу, ідея школи з рідною мовою навчання, всеохопної освіти для селянських дітей. Не тільки засновники братства – Микола Костомаров, Микола Гулак, Василь Білозерський, а й молодші його члени, серед яких – університетська молодь, із захопленням слухали поезії Т. Шевченка. Поет став їхнім ідейним натхненником.

Наприкінці зими Т. Шевченко повернувся до гостинного Седнева. Тут написав передмову до нового видання «Кобзаря» та поему «Осика» (пізніша її назва – «Відьма»). Поет не знав, що розпочалися арешти членів Кирило-Мефодіївського братства. Несподівана подія відбулася, коли Тарас Шевченко їхав на весілля до Миколи Костомарова, у якого мав бути за старшого боярина. На станції в Броварах навіть переодягнувся у фрак. Та коли пором причалив до київського берега, на Шевченка вже чекала поліція. Це сталося **5 квітня 1847 р.**

Арешт. Перебування в казематі Третього відділу

Під час обшуку в Шевченка знайшли рукописну збірку з віршами «бунтівничого й злочинного змісту», як зазначалося в доповідній записці. Наступного дня поета відправили до Петербурга – у каземат Третього відділу царської канцелярії.

Жандарми вже простудіювали його вірші (частину їх знайшли в Миколи Костомарова) і вважали Т. Шевченка найбільшим злочинцем серед заарештованої молоді. Під час допитів митець тримався мужньо, заперечував свою участь у братстві, не дав свідчень на жодного з його членів. На звинувачення, висунуті йому особисто, відповідав мудро й дипломатично. Однак поема «Сон», як і інші твори періоду «трьох літ», красномовно свідчили, що Шевченко – непримиренний ворог імперії.

Перебуваючи в застінках каземату, Шевченко потайки продовжував писати. На цей час припадає початок **третього періоду творчості** митця. Створені тут тринадцять поезій (серед яких – уже відомі вам «Ой три шляхи широкії», «Садок вишневий коло хати...», «Мені однаково...») поет належно заховав і забрав із собою на заслання, а згодом, після повернення, назвав цей цикл «В казематі» й дописав присвяту – «Моїм союзникам». Передчуваючи, що покарання буде тяжким, Т. Шевченко виливав свої почуття на папір: мотиви розлуки з рідним краєм («В неволі тяжко...»), самотності («Ой одна я, одна...», «Не кидай матері! – казали...»), передчуття загибелі на чужині («Косар») трансформуються в почуття великої жертвності, вірності Україні («Мені однаково...»). Рідна земля постає в його уяві ідилічною картиною тихого весняного вечора, надзвичайно гармонійним описом єдності природи й людини в українському селі («Садок вишневий коло хати...»). Цей вірш-ідилія в контексті циклу посилює ностальгічне передчуття тривалої розлуки з Україною.

Тривоги справдилися. Вирок, винесений Орловим – «определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус с правом выслуги» – доповнив власною рукою Микола І: «Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать». Згодом у «Щоденнику» Шевченко так відгукнувся про це рішення: «Трибунал под представительством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора».

У вироків не було вказано терміну, на який відправляли Шевченка в солдати, – рішення зяло невідомістю: «до выслуги». Насправді це означало довічну каторгу, адже сподіватися на присвоєння офіцерського чину було годі, бо Т. Шевченко не належав до дворянського роду, більше того, не мав жодних здібностей до військової справи (зроблений у щоденнику запис яскраво свідчить про ту огиду, яку відчував він до «служивих»: «За дитячих літ мене не цікавили солдати, як це звичайно буває з дітьми. Коли ж я почав доходити віку розуміння речей, то в мене зародилась непереможна апатія до христового¹ воїнства»).

«Христолюбиве воїнство» – словосполучення, яке вживалося під час церковних відправ і молитов за армію в царській Росії.

Перший період заслання (1847–1850)

31 травня 1847 р. Т. Шевченка етапували до Оренбурга¹. Далі його доправили до Орського укріплення (за 250 верст від Оренбурга), де він мав відбувати покарання. Місцеві називали Орську фортецю Яман-кала (місто-погань). Земляний вал оточував казарми й кілька десятків будиночків. Довкола – піски, убогий одноманітний краєвид. Маленька річечка Ора нагадувала струмок, а влітку пересихала зовсім. Зима з морозами й сильними хуртовинами, літо – задущливе й спекотне. І страшна солдатська муштра, яку поет ненавидів. Почалася справжня каторга в «незамкнутій тюрмі».

Доки комендантом укріплення був інтелігентний і доброзичливий Дмитро Ісаєв, Шевченкові негласно дозволялося жити на приватній квартирі, вільно пересуватися територією укріплення. Та новий комендант поставив за мету зробити-

1 Свої восьмиденні тортури в тяжкій дорозі Т. Шевченко детально описав у повісті «Близнята».

таки з непокірного заслання бравого солдата: узявся щоденно по кілька годин мучити Шевченка солдатською муштрою. Найбільша ж мука – заборона писати й малювати. Митець малював на стінах казарми вугіллям,

крейдою, згодом друзі, наражаючись на великі неприємності, зуміли переслати йому навіть пензлі й фарбу. Усупереч категоричній царській забороні Т. Шевченко крадькома записував вірші на окремі аркуші, які пізніше оформив у невеличкі зшитки. Ці книжечки постійно ховав за халявою чобота, остерігаючись доносів, тому й книжечки дістали назву «захаявних». «Захаявна книжечка» 1847 р. починалась віршем «Думи мої, думи мої...». Використовуючи назву поезії, вміщеної в першому «Кобзарі», митець прагнув підкреслити незламність духу, нескореність поетичного покликання.

Завдяки друзям Шевченка включили до складу експедиції, спорядженої вивчати Аральське море. На клопотання визнаного російського мореплавця й географа Олексія Бутакова, якому потрібен був художник для замальовок усього того, що не можна було привезти як експонати, на період проведення експедиції заборону малювати з Т. Шевченка нібито зняли, але коли це виявилось, на О. Бутакова було накладено стягнення. Сповнений піднесення, хоча фізично ще кволий (недавно переніс ревматизм і цингу), Т. Шевченко взявся за пензлі вже на другий день сухопутного переходу до фортеці Раїм. Саме на Косаралі він написав і значну частину творів періоду заслання.

За перші три роки заслання (дослідники називають цей **етап орсько-аральським**) Шевченко написав понад сто творів, у тому числі дев'ять поем.

◀ Тарас Шевченко. Місячна ніч на Косаралі (1848–1849)

Сила духу й новаторство творчості виявились у зверненні до тем і мотивів, що опрацьовувалися ще в доневольничій музичності, але поставали на новому рівні: з поглибленням філософського осмислення й психологізму, скрупульозного самоаналізу, посиленням мотивів чужини й ностальгії, доведених до відчаю й смирення; з розширенням настроєвого діапазону фольклорних мотивів. На період перебування на Косаралі припадає «друга фольклорна хвиля» творчості, коли Шевченко створив значну кількість поезій на основі народної пісні («Ой одна я, одна...», «Утоптала стежечку...», «Якби мені черевики...», «На вгороді коло броду», «Ой люлі, люлі, моя дитино», «У неділеньку у святую...» та ін.). Ці твори характеризуються «кристалізацією фольклорних образних зворотів, «наданням їм реального образного змісту» (Михайлина Коцюбинська). Трагічна тональність і контрастна наспівна інтонація вірша «Ой люлі, люлі, моя дитино...» дали підстави дослідникам зауважити суто шевченківську індивідуальну модифікацію ліричного твору – свого роду антиколіскову.

Звучать у поезіях цього періоду й мотиви дівочої недолі, трагедії жінки-матері. Ці мотиви є частиною **великої Шевченкової теми**: «втрати людьми раю (щирості й правди поміж людьми, чистих людських почувань)» (Іван Дзюба). У серці невольника оживали дорогі образи неньки, сестри Катерини: «У нашім раї на землі / Нічого кращого немає...». Зігрівали душу спогади про тих, чиєю красою захоплювався, ким був зачарований, проростали на папері «ніжними квітами» інтимної лірики («Г. З.», «Якби зустрілися ми знову...»). Та центральним образом чи не кожної поезії залишається Україна. Вона звучить ностальгією струною спогадів у поезіях автобіографічного характеру («Мені тринадцятий минало...», «І виріс я на чужині...», «І золотої, й дорогої...», «Якби ви знали, паничі...»), відгукується у творах історичної тематики (поєми «Чернець», «Іржавець»), постає молитвою – «Сон» («Гори мої високії...»).

Мотиви чужини, самотності, ностальгії поєднуються з роздумами про життєвий вибір. Т. Шевченка дедалі більше займає філософська тема протистояння добра і зла, таємниці зла в людині й сили прощення. Про те, наскільки цікавила його ця тема, свідчать не тільки вірш «Меж скалами, неначе злодій...», поєми «Варнак», «Титарівна», а й дві редакції «Москалевої криниці» – поєми, перший варіант якої Шевченко написав у 1847 р. в Орській фортеці, а другий – у 1857-му.

Прикметно, що останній вірш, написаний Т. Шевченком у неволі, – «І досі сниться: під горою...», як і «Садок вишневий коло хати...», – вірш-ідилія.

Поезія періоду заслання «не є чимось тематично чи естетично відособленим від усієї Шевченкової творчості. Шевченко розкривається в ній у тих самих якостях, що й раніше, – але це не самоповторення, а постійне і нескінченне доростання до самого себе; це невичерпність генія».

Іван Дзюба

■ Другий період заслання (1850–1857)

Після повернення експедиції в Оренбург Т. Шевченко залишався в розпорядженні О. Бутакова: упорядковував замальовки для створення великої карти Аральського моря. Митцєві призначили помічника: маляра-аматора, політичного засланця поляка Броніслава Залеського. Почалася щира приязнь однодумців,

▲ Тарас Шевченко. Чиркала-Тау (1851)

кожен із яких мріяв свій народ бачити вільним, а державу – незалежною. Ця дружба тривала й після заслання. Шевченко плекав надію на те, що з Петербурга прийде офіційний дозвіл малювати. Надії не судилося збутись: у квітні 1850 р. поета заарештували. Донос про те, що рядовий Шевченко порушує «височайшее повеление» – малює, пише вірші, не живе в казармі, а мешкає на квартирі, – зробив підступний прапорщик.

У жовтні 1850 р. Т. Шевченко прибув на нове місце заслання – Новопетровське укріплення, розташоване на піщано-скелястому півострові Мангишлак. Хоча становище його було жахливим, доля й тут, у «забутому Богом і людьми краї», посидала поетові друзів, які намагались допомогти. Особливо підтримував митця комендант форту Іраклій Усков, родина якого радо приймала поета в себе. Тим часом у Петербурзі друзі не припиняли клопотатися про помилування Шевченка й право на повернення із заслання.

Другий період заслання прикметний тим, що митець почав писати прозу. Упродовж чотирьох

років він створив близько двадцяти повістей російською мовою (збереглося дев'ять).

Своє життя в Новопетровському укріпленні, роздуми й враження Т. Шевченко описав у «Щоденнику» (називав його «Журнал»), який почав вести з 12 червня 1857 р., з нетерпінням очікуючи волі. Цар Микола I помер, і друзі клопоталися вже перед новим імператором про звільнення поета. У тому, що Т. Шевченка таки внесли до списку помилуваних, особлива заслуга віце-президента Петербурзької академії мистецтв Федора Толстого та його дружини Анастасії.

У «Щоденнику» нарешті з'являється запис: «Встретил зрителя полугоспиталя Бажова, и он первый поздравил меня с свободой. **21 июля 1857 года в 11 часов утра**». 2 серпня 1857 р. Шевченко «на самой утлой рыбацкй лодке» виїхав із Новопетровського укріплення до Астрахані.

Омріяна воля

Пароплав «Князь Пожарський» дорогою до Нижнього Новгорода зупинявся в портових містах. І всюди Т. Шевченко жадібно розглядав архітектуру, придивлявся до людських облич, навіть у злидених, обдєртих кварталах насолоджуючись волею. У Саратові поет відвідав матір Миколи Костомарова. У Нижньому Новгороді на Шевченка чекала прикра новина: виявляється, йому заборонено відвідувати обидві столиці. Ще півроку довелося жити на чужині до вирішення його питання. Це була, як висловився сам поет, «воля на прив'язі». Однак і в цьому місті в митця знайшлися друзі, що підтримували його матеріально і морально. Розпочинається **останній період творчості поета**. Т. Шевченко малює, переписує свою прозу, відвідує місцевий театр, зустрічається з цікавими людьми,

знайомиться з літературними новинками, з нетерпінням очікує на приїзд актора Михайла Щепкіна, якому присвячує поему «Неофіти».

У Нижньому Новгороді Тарас Шевченко створив триптих «Доля», «Муза», «Слава» та поему «Юродивий», переробив ранню поему «Осика», давши їй назву «Відьма».

До Петербурга Т. Шевченко повернувся аж у березні 1857 р. Одразу здійснив візит вдячності до своїх благодійників – родини Толстих; зустрівся із друзями – Михайлом Лазаревським, поляками Зігмундом Сераковським, Едуардом Желіговським. Петербурзька громада (колишні кирило-мефодіївці, що згуртувалися довкола Пантелеймона Куліша) радо привітала Тараса Шевченка.

Т. Шевченко опиняється у вирі літературного й громадського життя. Освічені українці, які волею обставин опинилися у російській столиці, бачать у ньому батька нації. Митець багато працює. З-під його пера виходять поезії «Я не нездужаю, нівроку...», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), «Ісаїя. Глава 35», «І Архімед, і Галілей...», вірш-присвята «Марку Вовчку». Тарас Григорович захопився граверською технікою й наполегливо опановує її: «...Запрягся я в роботу, – сплю на етюдах: з натурного класа і не виходжу».

Туга за Україною стає нестерпною, та офіційний дозвіл для поїздки додому Шевченкові дали лише влітку 1859 р. Таємний нагляд за поетом тривав і в Україні, куди він прибув на початку червня. Завітав у Переяслав до Андрія Козачковського, побував у маєтку Максимовичів у Прохорівці, прибув у рідну Кирилівку. Т. Шевченко мріяв оселитися в рідному краю, побудувати хату над Дніпром. Ще в листах з Петербурга поет просив свояка Варфоломія Шевченка, щоб той підшукав йому «підходящий» клапчик землі. Тепер він клопочеться про купівлю цієї ділянки.

Поезії, написані в Україні, розкривають настрої й переживання, що сповнювали Шевченкову душу: квітуча природа Батьківщини ніби спонукала знову звернутися до фольклорних мотивів – «Ой по горі роман цвіте», «Ой маю, маю я оченята...». Ці мотиви трансформуються в мотив особистої невлаштованості, самотності. Зустріч із сестрою Яриною зачепила в душі глибокі рани, що ледь затяглися: згадували, утираючи сльози, дитинство, сирітське безталання. Майже одразу після цієї зустрічі Шевченко написав хвилюючого вірша «Сестрі».

Хтось доніс, що Шевченко, мовляв, богохульствував і говорив крамольні речі. Жандарми забороняють поетові і надалі залишатися в Україні, хоча й знімають висунуте обвинувачення і дають дозвіл на виїзд до Петербурга. Передчуваючи невідворотне, поет назавжди попрощався зі «святим Києвом», омріяним куточком над Дніпром, Україною. По дорозі заїхав до А. Козачковського, у нього написав вірш «Якби то ти, Богдане п'яний...». Це було гірке звинувачення гетьмана за союз із Москвою, недалекоглядність, за все, що призвело до занепаду рідного краю.

Оселившись у вузькій кімнатці, відведений йому в приміщенні Академії мистецтв, Тарас Шевченко з головою поринув у працю: під впливом ідей громадівців¹ написав для недільних шкіл «Буквар південноруський», узяв участь у виданні першого українського літературно-критичного журналу «Основа».

Громадівці – члени літературно-мистецького угруповання «Громада» (1859–1876) в Києві, які займалися громадськими справами, просвітою. До «Громади» входили такі відомі люди, як композитор Микола Лисенко, мовознавець Петро Житецький, драматург Михайло Старицький, автор слів Державного Гімну України Павло Чубинський.

◀ *Ігор Рєзнік*. У 1860 році рада Академії мистецтв присуджує Т. Шевченку звання академіка гравюри

«Відчуття самоти тихою тінню супроводило його ще з малих і молодих літ – як сирітство. Воно оберталось й особливою чутливістю до дівочої уваги, бажанням бути привітаним, – а водночас відкритістю й співчутливістю до дівочого серця, чим сповнена Шевченкова поезія».

Іван Дзюба

Як свідчать поетові листи й спогади його сучасників, Т. Шевченко давно збирався опрацювати «Слово о полку Ігоревім...». Він ревно береться за здійснення задуманого. Однак ті два уривки, які поет встиг творчо опрацювати («Плач Ярославни» та «З передсвіта до вечора»), є скоріше самостійними високохудожніми поетичними творами, ніж перекладами.

Після повернення з України в Шевченковій поезії ще гостріше лунають антикріпосницькі, антицарські мотиви, а широке використання в політичній поезії біблійних і античних образів та мотивів стає однією з найхарактерніших особливостей його творчості. Політична лірика Шевченка набувала форми біблійних пророцтв про загибель «нечестивих», вибухнула огнем праведного гніву і вражала непохитною вірою в неминучу перемогу правди («Ісаїя. Глава 35», «Подражаніє 11 псалму», «Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19», «Осії. Глава IV»). Домінантними у творчості стають громадянсько-політичний і філософсько-медитативний мотиви. Часто вони переплітаються й становлять одну з граней неповторного індивідуального стилю поета.

«...Біблійні книги допомагали Шевченкові знайти вираз для тієї стихії, яка дедалі опановувала його творчість: для стихії громадянського пафосу».

Олександр Білецький

За значні досягнення в мистецтві гравюри в 1860 р. Т. Шевченку присвоюють звання академіка.

У 1860 р. завдяки матеріальній підтримці українського цукрозаводчика Платона Симиренка здійснено нове видання книги «Кобзар».

Шевченкове здоров'я підірване, за давнього ревматизму спричиняє прогресування серцевої хвороби. Митця пригнічують невдалі спроби визволити рідних з кріпацтва.

Наче покликані до життя «давнім сном», з'являються світлі, ідилічні поезії на тему родинного життя («Росли укучпощі...», «Подражаніє» («Едуарду Сові»), пейзажна лірика, сповнена дивовижно гармонійного настрою («Ой діброво – темний гаю...», «Тече вода з-під явора...», «Над Дніпровою сагою»).

Тим часом здоров'я Тараса Шевченка погіршувалося. Поет відчував наближення смерті, але надія не залишала його: мріяв ще раз поїхати в Україну, із нею пов'язував свої сподівання на одужання. За десять днів до смерті передчуття неминучого вилилося поетичними

рядками, у яких бринить і світла туга за тим, що не збулося, і відчуття сповнення свого покликання, і прощання, і гірка іронія про домовину-хату, і візія посмертного буття – як нагадує вона Шевченкові мрії про тихий рай родинного життя в Україні! – уже там, «над Стіксом, у раю», тобто в потойбіччі:

Неначе над Дніпром широким
В гаю – предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу.

У переддень 47-ї річниці від дня народження поетові почали надходити вітальні телеграми. Він радів, що про нього пам'ятають, що він не самотній. Здавалося, йому навіть трохи полегшало. Удовіда 10 березня захотів зійти вниз у майстерню, здолав останню сходинку, охнув і впав. Поетове серце перестало битися. Звістка про смерть Тараса Шевченка блискавкою розлетілась Петербургом, полинула в Україну, докотилася до Галичини.

Похорон відбувся на Смоленському кладовищі Петербурга. До самого цвинтаря труну несла студентська молодь. Провести поета в останню дорогу прийшло багато його шанувальників – незважаючи на сиру погоду, уся університетська набережна була заповнена людьми. Над могилою звучали щирі й скорботні слова друзів, соратників, студентів – українською, польською, російською мовами.

Друзі одразу почали клопотатися про дозвіл на перепоховання Кобзаря в Україні.

22 травня 1861 р. Тарас Шевченко назавжди повернувся в Україну. Під Каневом, на Чернечій горі, недалеко від того місця, де він хотів збудувати хату, відбулося перепоховання. Червона китайка, якою був застелений козацький віз із поставленою на нього домовиною, міцні юнацькі плечі, що впряглися у воза, щоб так віддати шану «батькові», зелене гілля, яким мостили дорогу дівчата, терновий вінок, покладений невідомою під густою вуаллю на віко домовини... Море людей – і багато поліції. Поет повертався додому. Повертався стражденний син України, щоб стати її символом, духовним батьком, пророком. У вічність ясною офірою поверталася душа мученика, що страждав за свою велику любов до рідної землі, до Людини.

Діалог із текстом

- 1 Пригадайте, що вам відомо про життя і творчість Тараса Шевченка з попередніх класів.
- 2 Перекажіть два-три епізоди з дитинства поета. Які художні твори про дитинство Шевченка ви читали?
- 3 Яким чином Шевченко-кріпак опинився у Вільні? Що надзвичайно важливого для себе він там побачив, почув і зрозумів?
- 4 Чому кріпаки Павла Енгельгардта несподівано разом зі своїм власником опинилися в Петербурзі?
- 5 У яких умовах Т. Шевченко здобував малярську науку в художника-декоратора Василя Ширяєва?
- 6 Пригадайте, який вихід знайшли Тарасові друзі, щоб зібрати потрібну для його викупу суму. Яку роль попри свою зайнятість відіграв у цьому Карл Брюллов?
- 7 Спростуйте або доведіть істинність аргументів І. Дзюби стосовно того, що Т. Шевченко не міг бути вдячним тим, хто, посприявши його викупу з кріпацтва, тримав у неволі мільйони українців.
- 8 Чому навіть у роки навчання в Академії мистецтв у Петербурзі в класі самого К. Брюллова митець тужив за Україною?

- 9** Скільки творів увійшло до першого видання «Кобзаря» і які саме? Проаналізуйте теми й мотиви, розкриті в цих творах. Чим відрізнялася поезія Шевченка від творчості його попередників – українських поетів-романтиків? Чому поява «Кобзаря» в 1840 р. стала важливою датою в розвитку української літератури? Прокоментуйте Франкові слова, що характеризують стиль уміщених тут творів: «Ясність, простота і поетична грація вислову».
- 10** На які періоди прийнято ділити творчість Т. Шевченка? Хто це зробив уперше? Укажіть хронологічні рамки кожного періоду.
- 11** Які мотиви переважають у ранній творчості Т. Шевченка? Назвіть широковідомі балади і поеми цього періоду. Поміркуйте, як можна аргументувати тезу про те, що ранній Шевченко – романтик.
- 12** Які твори увійшли до збірки «Три літа»? Дайте загальну характеристику творчості Шевченка періоду «трьох літ».
- 13** Чим саме художні тексти періоду «трьох літ» відрізнялися від творів раннього періоду творчості Т. Шевченка?
- 14** Як зустрічали автора «Кобзаря» в рідних краях? З ким із відомих тоді людей він познайомився? Що вам відомо про взаємини поета з ними?
- 15** Чим займався Т. Шевченко, повернувшись в Україну після закінчення навчання в Академії мистецтв? З якою метою він задумав малярську серію «Живописна Україна»? Чи вдалося йому реалізувати свій намір? З яких причин?
- 16** Розкажіть про арешт Шевченка. Заради якої урочистої події він їхав до Києва? Яке покарання очікувало на поета? Чим був викликаний несправедливий вирок?
- 17** Що вам відомо про перший період заслання Шевченка? Що саме ви дізналися про участь поета в аральській експедиції? Які основні мотиви характерні для творчості Шевченка цього періоду?
- 18** Прочитайте слова з вірша «Сон» («Гори мої високії...»): «Я так її, я так люблю...». Прокоментуйте висновки І. Дзюби: «Важко уявити відчайдушнішу формулу любові до своєї занапащеної землі».
- 19** Зробіть письмовий аналіз-зіставлення віршів «Заросли шляхи тернами...», «Ой три шляхи широкії» та «Тече вода в синє море...». Зверніть увагу на час написання творів, розвиток основних мотивів та образів під пером Шевченка.
- 20** Що вам відомо про другий період заслання Т. Шевченка? Які твори були написані саме в цей час? Чим вони відрізнялися від художніх текстів інших творчих періодів митця? Як ви вважаєте, чому?
- 21** Розкажіть про перебування поета в Нижньому Новгороді. Кому він присвятив поему «Неофіти»?
- 22** Як зустріла Т. Шевченка прогресивна громадськість Петербурга? Якими були плани поета на майбутнє?
- 23** Чому після звільнення із заслання Шевченку не дозволяли жити в Україні? Коли надали дозвіл? Розкажіть про поетові враження від зустрічі з рідною землею, знайомими і рідними для нього людьми.
- 24** Що вам запам'яталося про останні дні поета і його похорон на Смоленському кладовищі? А про перепоховання в Україні? Чи виконали українці Шевченків заповіт?
- 25** Чому Чернеча гора в Каневі стала національною святинєю? Напишіть твір-роздум на цю тему.

Діалоги текстів

- 1** Пригадайте і перелічіть імена найяскравіших представників Харківської школи романтиків. У чій поезії активно опрацьовано тему героїчного минулого України? Яка роль поетів-романтиків у становленні нової української літератури? Чим саме відрізнявся Шевченків підхід у трактуванні минулого України від поглядів його попередників?
- 2** Прочитайте поезію «Триптих» В. Коротича. Яка з трьох частин художньо найцінніша? Належно обґрунтуйте, чому ви так вважаєте.
- 3** Знайдіть і перегляньте документальний фільм «Мій Шевченко». Які факти життя Тараса Шевченка, розкриті у фільмі, але не згадані в підручнику, вас найбільше вразили?

- 1 Розгляньте картини, на яких змальовано цинічний продаж-купівлю кріпаків (с. 163). Що вас найбільше схвилювало в цих буденних для часів Т. Шевченка, але насправді жахливих за своїм змістом сюжетах? Як ви розумієте типову для тих часів погрозу губернатора кріпакам, які прийшли до нього скаржитися на своїх поміщиків: «Я зітру вас із лица землі, не боячись ні Бога, ні царя, – забирайтеся геть і подумайте про свою незавидну долю!»?
- 2 Розгляньте картину українського художника Георгія Меліхова (с. 165). Який епізод з життя Т. Шевченка на ній зображено? Чи можете ви розпізнати, хто ще, крім юного генія, на ній намальований?
- 3 Розгляньте картину українського художника Петра Сулименка «Вручення відпускної Т. Шевченкові» (с. 165). Чому вручення документів про визволення з кріпацтва відбулося в приміщенні Петербурзької Академії мистецтв у присутності Карла Брюллова? Доведіть, що цей художник присутній на картині. Кого ще із друзів Т. Шевченка ви впізнали? Хто ці люди?
- 4 Аналізуючи картину Галини Неледві «Шевченко – студент Петербурзької академії» (с. 166), аргументовано доведіть, що Тарас Шевченко часів його навчання в Петербурзькій Академії мистецтв навіть зовні був інтелігентною людиною і зовсім не скидався на колишнього селянина, тим більше – кріпака. Чому на картині він зображений у задумі, навіть дещо песимістично налаштованим?
- 5 Розгляньте картину І. Іжакевича «Катерина» (с. 167). До якого саме епізоду поеми це художнє полотно може бути ілюстрацією?
- 6 Знайдіть в Інтернеті чи інших джерелах й уважно розгляньте репродукції портретів Ганни Закревської, Пантелеймона Куліша, автопортрети Шевченка (олійний автопортрет 1840 р., автопортрет із свічкою 1845 р.). Спробуйте проаналізувати, які риси характеру та людські почуття передано на цих полотнах.
- 7 Розгляньте ілюстрацію І. Іжакевича до поеми «Наймичка» (с. 170). Який епізод з життя Ганни, її сина й Трохима та Насті змалював художник?
- 8 Розгляньте картину українського художника Ігоря Рєзніка «У 1860 році рада Академії мистецтв призначає Т. Шевченку звання академіка-гравера» (с. 176). Чи доречним є групування персонажів на картині? Яким постає перед глядачами Т. Шевченко? Що ви можете сказати про колористику художнього полотна?

Діалог із науковцем

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(Скорочено)

Іван Франко

Коло року 1840 в європейській літературі сталася важлива і характерна подія... Раптом у 1840 р. появилася фігура, що не має паралелі в світовій літературі, – за виїмком хіба Роберта Бернса в Шотландії, – селянський син, що більше як двадцять літ життя провів під ярмом кріпацтва. І він не з'явився як герой якогось роману чи поеми, але як живий творець, працюючи і борючись за потоптані людські права поневоленого селянства і занедбаного українського народу, разом з тим – як оборонець всіх покривджених. Цей – найцікавіший з усіх згаданих, і як тільки вірші цього молодого селянина, що недавно ще був кріпаком, з'являються в друку – його земляки вітають його як духовного провідника і найбільшу окрасу української літератури. Він, що ще кілька літ тому мусив дрижати перед гнівним поглядом свого пана..., був проданий, по довгих торгах, як расовий кінь, за 2500 рублів, тепер стає провідником цілого народу.

Якби хотів звести Шевченкову поезію до одної формули, то я назвав би її поезією туги за життям... Страждання людства, несправедливість до людей, – все хвилювало його

з однаковою силою, чи то була селянка, яку женуть на панщину і яка мусить кидати дитину під копами¹, чи князя дочка, ображена власним батьком... Я не знаю в світовій літературі поета, який би став таким послідовним, таким гарячим, таким свідомим оборонцем права жінки на повне і людське життя! Жертвування своєї індивідуальності для діла милосердя, пересилання власного горя і віддання всієї сили для благородної мрії, щастя людськості, – цей ідеал Шевченко залишив нам, як свій найдорожчий спадок. Не диво ж, що понад усе він бачив в ділі Марії, матері Ісусової, найвище моральне досягнення людства, – тую велику ідею людської любові, що являється основою християнства.

¹ **Копи** – тут: складена зі снопів купа.

1 Чому І. Франко порівнює Т. Шевченка саме з шотландським поетом Робертом Бернсом?

2 З якої причини образ Діви Марії для Кобзаря був ідеалом?

Увертюра¹ до творчості

1837–1842 рр. ознаменовані тим, що Шевченко виявив свої творчі зацікавлення як у ліриці, так і в ліро-епіці. Він привніс в літературу цілком новий жанр – жанр думки².

Ще в 1838 р. поет дав блискучі зразки ліричного одкровення в цьому жанрі: «Тече вода в синє море...», «Вітре буйний, вітре буйний!», «Тяжко-важко в світі жити...», «Нащо мені чорні брови». Відчуття сирітства, роздуми про безталання, виразні народнописані образи («шляхи биті», що «заросли тернами»), паралелізм, постійні епітети, наспівна інтонація творів Шевченка – це потужний зв'язок творчості поета з народною піснею.

¹ **Увертюра** – інструментальний вступ до опери, балету, драми, кінофільму тощо; вступна, попередня частина чого-небудь.

² **Думка** – різновид елегії, що написана у фольклорному стилі і становить монолог ліричного персонажа.

³ **Елегія** – ліричний вірш тужливого характеру.

«Увесь той, так сказати, сік українських пісень народних... перетворений в кипучу кров самого Шевченка, закрашений сильно його індивідуальністю».

Іван Франко

«Кобзар» 1840 р. відкривається поезією «**Думи мої, думи мої...**» – своєрідним кредо молодого поета. Цей твір літературознавці слушно називають «увертюрою» до великої симфонії Шевченкової мистецької спадщини, оскільки автор уже цілком усвідомлював своє покликання як поета українського. Існує думка, що цю елегію³ Шевченко написав, дізнавшись про цензурний дозвіл на друк «Кобзаря». У вірші відлунують і настрої, що опановували митця під час написання попередніх поезій, і роздуми про те, як зустрінуть його твори читачі в Україні.

У «Думах...» з'являється один із провідних мотивів Шевченкової творчості – мотив непри-

вітної чужини, страх померти далеко від рідного краю.

У творчій спадщині Кобзаря існує дві поезії з однаковою назвою «Думи мої, думи мої...». Перша належить до ранньої лірики. Друга написана в 1847 р., під час перебування Шевченка на засланні. В обох віршах думами Шевченко називає свої поетичні рядки, викликані спогадами про далеку Батьківщину. Щирого, глибоко болючого тону надають віршеві інтимні звертання до них («квіти мої, діти»). До речі,

«нерозумні» означає нелукаві, некорисливі, написані не на замовлення, не для слави, а як серце звеліло. Слід також згадати, що поет ніби передчував зливу критики, яка вилетіть на нього саме за те, що писав українською мовою. Справді, після виходу у світ «Кобзаря», навіть визнаючи за Шевченком талант, більшість російських літературознавців висловлювали подив і жаль, що молодий і надзвичайно обдарований митець пише «гібридним діалектом», отже, завідомо марнує свій талант.

В елегії «Думи мої, думи мої...» є образ могили, що символізує невмирущість народної душі, «козацької волі», хоча над нею й кружляє «орел чорний». Постає також образ кобзаря, що в поезії «Перебендя» розгорнеться до рівня посередника між Богом і людьми. У цій ранній поезії Тарас Шевченко ніби передчуває свою трагічну долю («засипляють / Чужим піском очі»), що очікує його за отой вибір – «дивитися / На людей душою», дати своєму слову звучання гнівного пророцтва. Велика сила експресії, закладена в початкових і кінцевих строфах вірша, спричинилася до того, що ці рядки стали піснею. (Хоча музику на ці слова писало багато композиторів, піснею став твір саме з мелодією Миколи Лисенка, яка нині звучить як народна.)

Порушений в елегіях «Думи мої, думи мої...» та «На вічну пам'ять Котляревському» мотив призначення поетичного слова, ролі поета в житті народу митець розгортає у вірші «**До Основ'яненка**», що постав як послання.

Т. Шевченко захопився нарисом «Головатий», опублікованим Г. Квіткою в «Отечественных записках» 1839 р. Романтизований образ запорозького писаря Антона Головатого, який після зруйнування Запорозької Січі мав сміливість добитися аудієнції в Катерини II й домогся в цариці дозволу на створення Чорноморського (згодом – Кубанського) козацького війська, не міг не вразити митця.

«Думи мої, думи мої...» є «довірливим посланням майбутнім читачам, посланням в Україну», бо «тут озвалася і вся глибина його туги за рідною землею, і водночас владні над ним ідеалізовані спогади про неї як контраст до російської кріпацько-деспотичної реальності, й пекуче розуміння того, що все минулося, тому й сльози за Україну, які “чуже поле поливають”».

Іван Дзюба

Текст має своєрідну тричленну композицію. Спочатку ліричний герой заглиблюється в історичну минувшину, дослухаючись до персоніфікованої розмови сил природи, у якій відлунює слава України через образи могили, «червоних жупанів» тощо. Далі постає образ України-сиротини, яка «понад Дніпром плаче», бо ворог катує й насміхається. Проте друга частина сповнена віри в майбутнє існування української державності. У третій частині поет звертається до Г. Квітки-Основ'яненка, називаючи його «отаманом», «батьком», «орлом сизокрилим». Цими словами поет підкреслює роль свого попередника в утвердженні українського літературного слова та поширенні правди про історичне минуле України. Шевченкова віра становить осердя його історіософського мислення.

Цікаво знати!

У Шевченковій поезії рядки «Наша пісня, наша слава» звучали інакше: «Наш завзятий Головатий не вмере, не загине», але в «Кобзарі» 1860 р. на пропозицію Пантелеймона Куліша відповідний рядок було замінено на «Наша дума, наша пісня...».

¹ **Пасіонарний** – термін, що означає внутрішньо притаманне кожному етносу прагнення до оновлення та розвитку, здійснюване незалежно від зовнішніх обставин.

Значну роль у композиційному вирішенні твору відіграє прийом контрасту, оскільки згадка про героїчне минуле України протиставлена гнітючій, позбавленій пасіонарної¹ звитяги сучасності.

Цікаво знати!

Емоційно наснажений початок вірша «До Основ'яненка» спонукав відомого українського композитора Миколу Лисенка написати кантату «Б'ють пороги...».

Діалог із текстом

- 1 Яким твором відкривався Шевченків «Кобзар» 1840 р.? Розкажіть детально про причину його написання. Що таке елегія?
- 2 Поміркуйте, чому автор на засланні ще раз використав назву «Думи мої, думи мої...», яку колись уже дав своїй поезії раннього періоду творчості?
- 3 Якими словами звертається Кобзар до своїх віршів-дум? Яку роль у цій поезії відіграють звертання?
- 4 Доведіть, спираючись на текст вірша, що Т. Шевченко добре усвідомлював свій вибір бути народним поетом, який здатний поставити своє слово і життя на оборону розтерзаній Україні.
- 5 Чому пісенні мотиви і фольклорні образи у віршах Т. Шевченка не можна вважати наслідуванням української усної народної творчості?
- 6 Що ви можете сказати про жанр послання у творчості молодого Шевченка-поета?
- 7 Прочитайте послання «До Основ'яненка». Яку роль відіграють перші рядки твору? Чи можна твердити, що саме в такий спосіб поет підкреслює вічність природи іплинність часу, людського життя?
- 8 Чиї мовні партії, крім ліричного героя, звучать у творі? Що ви можете сказати про авторську позицію в цьому творі? Де і з якою метою в тексті вірша застосовано прийом контрасту?

- 1 Як ви вважаєте, чи може картина Михайла Божія «Думи мої, думи...» (с. 181) слугувати ілюстрацією до якогось одного вірша з двох однойменних чи до кожного з них зокрема? Які деталі художнього полотна спонукають вас зробити саме такий висновок?
- 2 Пригадайте пейзажні поезії Т. Шевченка, які ви вивчали в попередніх класах або прочитали самостійно. Розгляньте картини природи сучасної художниці Ольги Одальчук (нар. 1965). Чи подібний настрій текстів Шевченка й полотен художниці? Як ви думаєте, чому мисткиня не давала своїм пейзажам назв?

▲ Пейзажі сучасної художниці Ольги Одальчук

Художній світ ранньої ліро-епіки Тараса Шевченка

Ліро-епічний твір – це віршовий текст, художні засоби й емоційна насиченість якого надзвичайно важливі для сприймання читачем. У ліро-епічних творах автори змальовують події і вчинки персонажів (сюжетність) і в прямій чи прихованій формі проявляють авторське ставлення до найважливіших дій і помислів персонажів твору (ліричні відступи). Таким чином, в одному й тому самому художньому тексті поєднуються епічні сюжетно-розповідні елементи й властива ліриці почуттєвість, ритмізована мова, поетична форма й ліризм.

Балада «**Причинна**» стала початком Шевченкових пошуків відповіді на питання, що тривожитимуть його все життя: чому світ влаштовано так несправедливо й чия в цьому вина? Шевченкова балада органічно продовжила започатковану його попередниками традицію використання фольклорних мотивів, однак за ідейним спрямуванням, поетичною майстерністю, образною системою його твір був новаторським.

«Причинна» широко відома насамперед завдяки майстерно виписаному вступному романтичному пейзажеві – «Реве та стогне Дніпр широкий...».

◀ *Василь Касіян. Ілюстрація до балади
Т. Шевченка «Причинна» (1934)*

Уся вступна частина балади – це, з одного боку, типово романтичний опис природи, – психологічно-функціональне динамічне зображення стихії, що налаштовує на сприйняття неодмінно трагічної розв'язки для персонажів. Однак Шевченко, творчо засвоївши як традицію української фольклорної, так і літературної балади, створює індивідуально-авторський, неповторний малюнок.

Твір насичений звуковими образами, динаміка розбурханої водної стихії посилюється змалюванням картин негоди, насамперед стрімкого руху хмар і саме через це то появи, то зникання на непривітному небі блілого, власне, слабкого, невиразного місяця.

Хоча з перших двох строф зрозуміло, що дія відбувається вночі, та наступна строфа конкретизує цей час як найглухішу пору доби («треті півні не співали»), коли, за народними повір'ями, мають право на злодіяння темні сили. Однак ця картина, мабуть, не мала б такого тривожно-таємничого забарвлення, якби не художній прийом, на який свого часу звернув увагу І. Франко: засобами слова поет викликає в нашій уяві звукові образи (нібито співають півні, здається, наче десь далеко гомонять люди) й одразу ж заперечує можливість саме такої звукової гами, як усього того, що здатне лише причуватися. Створюється образ моторошної тиші.

Усі дослідники «Причинної» говорять про особливо могутню енергетику вступу, який сприймається як самодостатній твір. Інтуїтивно відчута Т. Шевченком символіка Дніпра як образу-символу нації, здатної розірвати кайдани, спричинилася до того, що цей уривок із балади став народною піснею.

Цікаво знати!

Музику до тексту написав Данило Крижанівський, а вперше як пісня вступ до балади «Причинна» прозвучав у виконанні Марка Кропивницького під час однієї з вистав.

Шевченкова балада позначена глибоким ліризмом і відвертою авторською позицією. Найдраматичніші рядки балади засвідчують мистецьке обдарування Шевченка як поета й художника. Одним мазком уведено в жаску картину ночі людську постать: напівпритомну дівчину показано здалеку, на темному тлі

(«щось біле блукає»). Шевченко-художник використовує малярський прийом перспективи і вже потім у стилі фольклорної традиції розповідає про нещасну. Жахаючі малюнки того, що могло статися з юнаком і перспективи смерті дівчини в самоті змінюються ліричним авторським відступом «Така її доля...», у якому поет намагається зрозуміти, хто ж винен у стражданнях закоханих. Починаючи з цих рядків

«...Художник – аквареліст, графік, живописець, – він [Т. Шевченко] приділяє у своїх віршах менше місця барвам видимого світу, ніж цього можна було б чекати».

Максим Рильський

і до останніх своїх творів, Т. Шевченко постійно вестиме діалог із Богом, намагаючись знайти відповідь на запитання: чому життя влаштовано так несправедливо?

Кульмінаційний момент – смерть дівчини й повернення козака. *Розв'язка* – смерть козака, але трагедія, що розігралася вночі, змінюється величним спокоєм уранішньої природи. Опис літнього ранку, що прийшов на зміну фантазмагоричній ночі, лагідний і сонячний. Природа показана в плавному пробудженні: «червоніє за горою» – ось-ось має зійти сонце; у передранковій тиші лунають голоси птахів. Для Шевченкового пейзажу характерна лаконічність вислову й містке смислове навантаження кожного образу.

Ще одна важлива риса його світобачення – **художній історизм**, який із кожним новим твором поета виразнюватиметься.

Риси новаторства балад Шевченка: «На відміну від типової романтичної балади у Шевченка важить не так... фабула, як... нестримні “втручання” самого автора, сміливі ліричні відступи й пристрасні коментарі, що виходять далеко за межі конкретної сюжетної ситуації і набирають значення загального поетичного судження про людську долю. Не зовсім звичними були й динамічність поетичної оповіді, “перепади” тону та невимушені переходи від широким мазком змальованих картин природи до авторового роздуму, від скупих сюжетних загальників до фольклорних щедрот в описах ритуального “шаленства” русалок, – у цьому вже вгадується майбутній Шевченко з його спонтанним виливом складно-цілісного всеоб'ємного почуття».

Іван Дзюба

Діалог із текстом

- 1 Які ознаки лірики, а які – епосу притаманні ліро-епічним творам?
- 2 Якими звуковими образами насичений романтичний пейзаж у баладі «Причинна»? Завдяки якому літературному прийому авторові вдалося передати стрімкий рух дощових хмар? Яку роль виконує важливий звуковий образ «ясен раз у раз скрипів»? Проаналізуйте майстерність створення динамічного пейзажу молодим Т. Шевченком.
- 3 Як саме в баладі вперше представлено дівчину? Чому вона – причинна?
- 4 Прочитайте ліричний відступ, який починається словами «Така її доля...». Чому автор відверто співчуває дівчині? Які художні образи увиразнюють це співчуття? Чому появляється звертання поета до Бога? Чи розраховує поет на відповідь?
- 5 Прочитайте уривок балади, у якому йдеться про появу русалок. Згадайте, що ви знаєте з народних переказів про цих фантастичних істот. Зверніть увагу на динамічність картини, наповненість її звуками і водночас різку зміну в природі і поведінці казкових істот, коли русалки помічають дівчину.
- 6 Чи є певна вина дівчини в трагедії, що трапилась? Знайдіть у баладі рядки, які підтверджують ваші міркування. Чи завинив чимось коханий причинної? Чи не розігрується іноді щось подібне і в людському житті?

- 7 Чому на могилі закоханих посадили явора, ялину й червону калину?
- 8 У чому виявляються риси романтизму в Шевченковій баладі «Причинна»?
- 9 Вам уже відомо, що балади за змістом поділяють на казково-фантастичні, легендарно-історичні, героїчні. До яких належить балада «Причинна»?
- 10 Прочитайте вислів І. Дзюби про новаторство балад молодого Шевченка. Висловіть свої міркування.

Діалоги текстів

- 1 Твори яких українських поетів-романтиків, написані на мотив балади «Причинна», ви читали?
- 2 Прочитайте вступ до балади «Причинна». Порівняйте його зі вступом до балади Левка Боровиковського «Молодиця». У чому подібність, а в чому відмінність цих уривків?
- 3 Прочитайте твір Амвросія Метлинського «Смерть бандуриста». Чому змалювання співця в баладі А. Метлинського й у творі Т. Шевченка настільки відмінні?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте ілюстрації Василя Касіяна та Опанаса Сластіона до балади Т. Шевченка «Причинна» (с. 184, 185). Які епізоди відтворили художники? Чи саме такими, чи зовсім іншими ви уявляли собі стихію в баладі «Причинна» й дівчину, в якій потьмарився розум через велике кохання? Відповідь належно аргументуйте.

«Було колись – в Україні ревіли гармати...»

Узимку 1839 р. до Петербурга приїхав український історик Микола Маркевич. Він приятелював з Євгеном Гребінкою, тож Тарас Григорович, як зазначає Павло Зайцев, опинився в товаристві, де питання українського минулого стало предметом живих дискусій. Досі він мав змогу познайомитися тільки з «Історією Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського, тепер же прочитав у рукописах «Історію русів» невідомого автора й «Історію Малоросії» Миколи Маркевича. Під впливом українського козацького патріотизму та легендарно-романтичної ідеалізації козацької минувшини, що струменіли зі сторінок тих книг і були чистим джерелом із «Запорожской старини» Ізмаїла Срезневського, Шевченко звертається до історичної тематики. Досить було йому прочитати думу про морський похід отамана

«Незатишно на землі Шевченковим героям, запорожцям і гайдамакам... Навіть страшна гайдамацька помста... сприймається як самовиявлення людей, що скинули з себе кайдани рабства й насильства, щоб умерти вільними в бою».

Євген Сверстюк

Івана Серпяги, якого Срезневський помилково ототожнював із Іваном Підковою, щоб творча уява намалювала образ героїчного козацького ватажка на чолі військової громади.

Невеличка поема «Іван Підкова» – справжній шедевр у творчій спадщині Кобзаря. Короткий вступ-екскурс у минуле, яким є перша частина твору, – і вже не лише

автор, а й читач охоплений магією козацької вольниці: «Було колись добре жити / На тій Україні.../ А згадаймо! Може, серце / Хоч трохи спочине». У другій частині поеми, не особливо зосереджуючись на розлогих описах, а тільки за допомогою важливих художніх деталей автор змальовує морський козацький похід так, наче особисто був його учасником, власними очима споглядав бурю на морі, разом із запорожцями нетерпляче очікував наказу отамана, охопленого далекоюсяжними планами: «А попереду отаман / Веде, куди знає, / Походжає вздовж байдака, / Гасне люлька в роті; / Поглядає сюди-туди – / Де-то бути роботі?» Команди отамана, які через гуркіт шторму не могли бути словесними, в окремих моментах виражаються мовою жестів: «Підняв шапку – човни стали».

Коротка зупинка посеред моря, увага до кожного слова козацького ватажка – й лаконічний діалог між Іваном Підковою та йому довіреним військом: «"Нехай ворог гине! / Не в Синопу, отамани, / Панове молодці, / А у Царград, до султана / Поїдемо в гості!" / "Добре, батьку отамане!" – / Кругом заревіло. / "Спасибі вам!" / Надів шапку. / Знову закипіло / Сине море...». Схвалення сміливого рішення отамана іншими козацькими ватажками, а також щира вдячність Івана Підкови запорожцям виписані в руслі січової моралі. Отаман одягає шапку – і козаки знову налягають на весла: рішення одностайно прийнято. Тож запорожці постають монолітною військовою силою, вивіреними в боях побратимами-героями.

Поема «Іван Підкова» – не єдине підтвердження потужної сили натхнення молодого поета. Знову ж таки: досить було Шевченкові знайти в Д. Бантиша-Каменського короткий опис переяславського бою в 1638 р., щоб створити «Тарасову ніч», насажену духом боротьби, що вже нібито заснув у поневолених козацьких нащадків. Воскрешаючи давні героїчні образи й події, Кобзар намагався пробудити земляків від летаргійного сну неволі.

Історичною основою поеми «**Тарасова ніч**» стали події часів визвольної боротьби українського народу проти панування польської шляхти. Тарас Трясило (Тарас Федорович) – історична постать. Він очолив повстання проти каральних акцій коронного гетьмана Станіслава Конецпольського та його підручного Самійла Лаща. Улітку 1630 р. Тарас Трясило зібрав запорожців під Переяславом. Згодом сюди підійшло і польське військо. Козацький ватажок удався до військових хитрощів: вислав кілька сотень козаків у сусіднє село за кільканадцять верст від табору. Вивідувачі донесли про це коронному гетьману, і той кинувся навздогін. Тарас Трясило ж, діждавшись вечора, ударив основними своїми силами на польський табір, який стояв на маленькій річці Альті. Польські гармати опинилися в козацьких руках. С. Конецпольський мусив просити примирення.

■ «Гайдамаки»

Молодий Т. Шевченко звертається до завідомо заборонених Російською імперією тем визвольних рухів українського народу. Коліївщина як боротьба за національне визволення й відновлення української державності у поемі «Гайдамаки» постає гіперболізовано-панорамним явищем. Якщо взяти до уваги, що навіть згадувати про ці події було заборонено ще Катериною II, а Микола I свято сповідував ідеологічні догми¹ своєї вінценосної бабусі, то можна тільки подивуватися сміливості

Тараса Шевченка, його усвідомленому бажанню безстрашно виконувати найвищий імператив² – вказівку Бога нагадати нації про її славне минуле, розбудити свідомість, гідність, належну самооцінку, національну самоідентифікацію. Студент Петербурзької Академії мистецтв ризикує перспективою блискучої кар'єри

²**Імператив** – безумовне моральне повеління, настійна вимога, що не підлягає жодним сумнівам і мусить бути виконаною.

*Спогади Т. Шевченка про часи праці
в майстерні Карла Брюллова*

заради майбутнього «рабів німих», «невольників», які навіть у найтяжчих умовах гноблення не втратили права законно повернути славу України.

«Гайдамаки» – це ліро-епічний твір, який належить до найяскравіших художніх текстів ранньої творчості Т. Шевченка. Якщо врахувати, що за обсягом це найбільший з усіх віршованих текстів Кобзаря, а також що це твір історично-художній, урахувати феноменальне, практично без періоду учнівства народження Шевченка-поета, то є всі підстави вважати саме «Гайдамаки» ключовим твором у спадщині українського генія.

Поема була на часі: у Петербурзі серед інтелігенції тільки й точилися розмови про звільнення селян з кріпацтва, у селах по Україні палали панські маєтки, упівголоса в шинках та на хрестинах чи весіллях під солом'яними стріхами ширилися сокровенні розповіді про нову, народом очікувану Гайдамаччину, яка має повернути українському народові його законні козацькі права.

Досить складною є **історія створення** поеми. Задум написати широке епічне полотно про Коліївщину виник у Кобзаря ще в 1838–1839-х рр. Митець прагнув засобами художнього слова змалювати картини всенародної помсти й різні гайдамаків з конфедератами в Умані, які з дитинства, то жахаючись, то дивуючись, зберігав у своїй пам'яті, наслуховавшись оповідок діда Івана.

Цікаво знати!

Поему «Гайдамаки» цілковито заборонили в 1893 р. Мотивація: мовляв, уряд старається унеможливити «тенденційний вплив Шевченка на малоросійський народ».

Із вірша «Холодний Яр», написаного дещо пізніше за поему «Гайдамаки», довідуємося, що Т. Шевченко сумлінно опрацьовував усі доступні йому в Петербурзі наукові розвідки, які стосувалися української історії в цілому, а Коліївщини – зокрема. Прочитане про Гайдамаччину не задовольнило поета, виявилось не тим, чого він очікував, маючи про Коліївщину власну думку.

Художню концепцію своїх «Гайдамаків» Т. Шевченко будував і на польських літературних творах про Коліївщину: на епізодах роману Міхала Чайковського «Вернигора» (1838), де в назві твору автор використав прізвище козака-віщуна Мусія Вернигори, а також, імовірно, на поемі представника «української школи» в польській літературі – Северина Гощинського «Канівський замок» (1828).

Із «Вернигори» М. Чайковського Т. Шевченко запозичив епізод страти Іваном Гонтою власних синів. Насправді не лише дітей Гонти, а й губернатора Умані Младановича й учнів католицького базиліанського колегіуму ніхто із гайдамаків не позбавляв життя.

«Найцікавішою нам видається доля Ромуальда Рильського, тоді ще 14-літнього учня колегіуму, який випадково натрапив на загін гайдамаків і зі страху почав співати відомий у народі чудовий псалом “Пречиста Діво, Мати Руського краю”. Повстанський отаман, зворушений псалмом, заплакав і відпустив хлопчика, сказавши: “Шкода його губити, візьміть собі його за дядька, нехай вам у церкві співає”. Разом з ним гайдамаки випустили на волю й інших дорослих шляхтичів, уже засуджених до страти (“Нехай йому подякують, що своєю піснею врятував їх од смерті”)...» «Оповідь про дійсну подію записав син Ромуальда, Теодор Рильський, а опублікував правнук Тадей. Це засвідчує, що про події Коліївщини в родині Рильських не забували десятиліттями».

Максим Рильський

Жанр «Гайдамаків» остаточно не визначений літературознавцями. Розгортання **двох сюжетних ліній** (історичної – власне Коліївщини, та любовної, тобто розвитку стосунків Оксани та Яреми), а також великий текстовий обсяг і достатня кількість виокремлених промовистими назвами розділів дають усі підстави говорити не про поему, а про роман у віршах, що цілком логічно доводить літературознавець Михайло Левченко. Василь Пахаренко визначає жанр Шевченкових «Гайдамаків» як «героїчно-історичну романтичну ліро-епічну поему-епопею». Проте здебільшого прийнято вважати «Гайдамаки» Т. Шевченка **ліро-епічною поемою** – літературним текстом із домінуванням авторських домислів над історичною правдою.

Події в Шевченкових «Гайдамаках» розгортаються в знайомих авторові з дитинства місцях. Поема містить правдоподібні епізоди, які досі істориками не доведені. Водночас існують фольклорні легенди про «золоту грамоту», яка узаконювала Гайдамаччину як справедливий покару винних в усьому конфедератів і водночас обіцяла учасникам-українцям звільнення від кріпацтва.

Коли Катерина II ввела на Правобережну Україну війська, які взялися громити військові угруповання барських конфедератів, українські селяни вважали, що ро-

сійська цариця стає на їхній захист, і почали також нападати на конфедератів. І хоча «освячення ножів», що його описує Т. Шевченко як своєрідний бунтарський Великдень з освяченням холодної зброї на Зелену неділю (християнське свято Трійці) у Мотронинському монастирі, не мало такого величезного розмаху, як це подано в поемі, факти свідчать, що з-під стін монастиря справді вийшло 70 озброєних ножами гайдамаків, якими керував Максим Залізняк. Як це часто буває в умовах стихійного бунту, між людьми поповзли різні чутки-домисли, наприклад, що конфедерати залучили на свій бік кримського хана. Страх перед

◀ Опакас Сластїон. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (1886)

страшною розправою орди й ненависть до поляків-окупантів зробили свою справу: ріками полилася кров, до повсталих сотнями почали приєднуватися як споконвічні селяни, так і запорожці. Київщина, Брацлавщина, Уманщина запалали. Уже через два тижні після початку заворушень військо М. Залізняка налічувало 12 тисяч, а під Уманню кількість повсталих сягнула понад 40 тисяч. Реальна уманська страшна різанина цілком відповідає художнім картинам з Шевченкових «Гайдамаків».

Історичну концепцію «Гайдамаків» Т. Шевченко розробив до найменших деталей. Їй підпорядкована й композиція твору: 2 вступи, 10 розділів, епілог та відкритий фінал (відсутність розв'язки). Два *вступи* свідчать про належну ознайомленість митця з історією не тільки України, а й Польщі. Лірично-філософський – сповнений роздумами над плинністю часу та законами суспільства й природи, а «Інтродукція» репрезентує політичний стан у суспільстві, розкриває причини повстання (саме в ній міститься експозиція історичної сюжетної лінії).

Зав'язка історичної сюжетної лінії – збір гайдамаків у Чигирині («Свято в Чигирині»), *кульмінація* – бій в Умані, страта Гонтою синів («Гонта в Умані»), *фінал* – відкритий. *Експозиція сюжетної лінії кохання* – у «Галайді», а *зав'язка* – у «Титарі» у сцені зустрічі закоханих. *Кульмінація* – звільнення Оксани й одруження («Лебедин»).

Поема демонструє досить складну образну систему. Образ **Катерини II** в «Гайдамаках» можна вважати закулісним. Історичні згадки свідчать, що очільник колів Максим Залізняк покладався на відозву цариці, а це в часи Гайдамаччини вже вважалося рідкістю (російські вінценосні особи, зокрема Катерина II, навчилися не залишати слідів своєї нищої політики). Промовистим фактом причетності Катерини II до українського повстання в поемі стають переправлені, очевидно контрабандним шляхом із Лівобережної України, три вози ножів. Закономірно, що в кульмінаційний момент повстання Катерина II злякалася відторгнення від Російської імперії Малоросії і вирішила придушити народні визвольні рухи, тим більше, що вони вже перекинувся на Лівобережжя, яке входило до складу Росії.

У ситуаціях, пов'язаних із причетністю до подій в Україні імператриці, значну роль відіграв **Максим Залізняк**. Очевидно, він був утаємничений у зв'язки ігумена Мелхіседека Значко-Яворського і Катерини II, адже з канви тексту Шевченкових «Гайдамаків» випливає, що йдеться не про звичайного послушника, а роллю, характером і місцем в організації селянського повстання рівну ігуменові постать.

Як літературний прийом перевірки на чесність у поемі описана вкрай несподівана для **Івана Гонти** художня ситуація. У Т. Шевченка вбивство Гонтою дітей – трагічна драма романтичного героя. Поет не ідеалізує його: спустошений Гонта-дітовбивця забороняє гайдамакам хоронити його дітей, топить своє горе в крові шляхтичів, у руйнуванні, божевільному крикові, страшних чоловічих сльозах. Муки батька такі великі, що здається, наче небо над ним розкололося або земля під ногами розступилася.

▲ Іван Марчук. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (1994)

◀ Опанас Сластіон. Ілюстрація до поеми
Т. Шевченка «Гайдамаки» (1886)

Найбільш художньо виразно й благородно постає у «Гайдамаках» Т. Шевченка **образ народу**, особливо якщо йдеться про індивідуалізованих осіб, а не узагальнену громаду «в сірій свитині», «у постолах».

На думку Івана Франка, причиною створення **Яреми Галайди** як художнього взірця стало те, що вже в «Гайдамаках» «шукування ідеалу в минувшині доспіває тут остатню свою пісню». Т. Шевченко навіть у ранній період творчості усвідомлював, що славних героїв козащини не воскресити, всіх історичних діячів не згадати, а історію – не переписати. Проте як геній, рукою якого водив Бог, Кобзар також розумів, що в усьому світі упродовж віків митці старалися через яскраві особистості,

які не чітко окреслені народною пам'яттю, запропонувати читачам сукупний образ народу. І Галайда, й Оксана в «Гайдамаках» є саме такими образами.

Хоча Ярема кров від крові, плоть від плоті є породженням свого часу, настроїв і світобачення рідного народу, все-таки втілюється в цьому образі щось набагато краще від типових персонажів гайдамацького середовища. Жодні випробування не можуть збити Ярему з того шляху, який диктує йому любов і совість. І хоча деколи від страшної звістки про долю Оксани-полонянки в конфедератів, невимовних страждань та відчаю парубок шаленіє, Галайда – усе-таки не патологічний убивця і не цинік. Активна участь у подіях Коліївщини навчила хлопця розбиратися в людях. Тож Галайда свідомо пропускає повз вуха будь-чий недобрі слова на адресу Оксани, незалежно від того, хто їх промовляє.

Образ Галайди глибоко народний і цілісний. Тяжкі переживання сирітського дитинства, безправні найми у корчмі, щира любов до юної титарівни Оксани, змужніння в надзвичайно короткий проміжок перебування у війську Максима Залізняка не сприймаються читачами як казкова розв'язка, а як взірець високого гуманізму в ставленні до жінки-жертви.

Титарівна і напівсирота **Оксана** з перших згадок у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» вражає читачів надзвичайно юним віком, жіночністю (ніжною любов'ю до Яреми, переживанням за хворого батька, сором'язливим звирянням старій лебединській монашці про пережите в конфедератів), витривалістю. У цьому образі Т. Шевченко втілює ідеал української дівчини, майбутньої вірної дружини й турботливої матері. Випробувана всіма можливими негараздами на вірність подружжя пара – Ярема Галайда й Оксана – символічний образ духовної краси й незнищенності українського народу.

Образ **Лейби** у поемі «Гайдамаки» Т. Шевченка також не є чужорідним тілом у середовищі повсталих. Корчмар у «Гайдамаках» лише на перший погляд – постать однозначно негативна. Шевченко заздалегідь посвячує читачів у найсокровенніше

Колишній роботодавець Лейба – кмітливий і хитрий. Він пропонує Яремі всі можливі варіанти порятунку Оксани-полонянки: танцями і пиятикою приспати пильність Гонти, щоб той не тільки не помітив їхнього зникнення, а що значно важливіше – передчасно не розпочав наступ на поляків, які отаборилися в палаці: «Гонту забавляйте, / З півупруга¹, а там нехай»; викупити («Гроші мур ламають»); обміняти («Скажу ляхам – замість Паца²», а насамкінець особисто бере участь у визволенні Яреминої коханої з охопленого вогнем поміщицького палацу: «Ярема з Лейбою прокрались / Аж у будинок, в самий льох; / Оксану вихопив чуть живу / Ярема з льоху та й полинув / У Лебедін».

² **Міхал Пац** – один із очільників Барської конфедерації, отже, у поемі могло йтися про когось із його родичів, захоплених повсталими в полон.

Тарас Шевченко 193

- 13 Розкрийте зміст родинного переказу сім'ї українського поета Максима Рильського. Що в цьому переказі особливо важливе для розуміння психології гайдамаків?
- 14 З якої причини Т. Шевченко залишає Ярему Галайду і Оксану живими, а розв'язку любовної сюжетної лінії – відкритою?
- 15 Усебічно схарактеризуйте образ Лейби. Доведіть, що Т. Шевченко не ідеалізує, але й не понижує цей образ.
- 16 Чому образи польського короля С. Понятовського й російської цариці Катерини II у «Гайдамаках» позакулісні?
- 17 Доведіть, що остаточний висновок Т. Шевченка («Слава Богу, що минуло») свідчить про його осуд кровопролиття й одночасно про гуманізм автора «Гайдамаків».
- 18 Дайте оцінку Коліївщині у творі Т. Шевченка й у національній українській історії.
- 19 Чим для сучасного читача цінна й цікава поема «Гайдамаки» Т. Шевченка?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину українського художника О. Івахненка «Іван Підкова» (с. 187). Чи подобається вам таке трактування Шевченкових героїв? Чим саме?
- 2 Опишіть ілюстрацію українського гравера В. Куткіна «А тим часом гайдамаки ножі освятили» (с. 189). Зверніть увагу, що гравюра не подає динаміки, навпаки – образи гайдамаків статичні. Чи можна це вважати недоліком творчої інтерпретації Шевченкового твору? Чому?
- 3 Розкрийте зміст ілюстрації О. Сластіона до «Гайдамаків» Т. Шевченка (с. 190). Чому поет змальовує велику й різновікову родину Шевченків?
- 4 Розгляньте ілюстрацію І. Марчука до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (с. 191). Яке враження справляє на вас художнє полотно, де зображено найтрагічнішу сторінку Шевченкової поеми? Яким І. Марчук змальовує І. Гонту?

Діалог із науковцем

Богдан Лепкий

ГРІЗНА ВЕЛИЧ ПОЕМИ¹

В рік після «Кобзаря» виходять «Гайдамаки», найбільша поема Шевченкова. Це великий, грізний, загравою пожеж освітлений, пурпуром крові облитий образ подій 1768 р. Молодий автор узяв на себе завдання надміру важке, коли до його твору прикладати вимоги, які ставимо до історичних поем. Він занадто стояв на стороні гайдамаків, йому хотілося обороняти їх перед закидом звичайного розбишацтва і поставити на п'єдесталі оборонців народної волі не тільки суспільно-економічної, але й політичної.

«Гайдамаки» – це щось зовсім несподіване, майже неймовірне, коли дивитися на них з історично-літературної точки зору... 1768 р. постає перед нами в цілій своїй грізній величі..., читача проймає жах, жаль і тривога, тривога за долю народу, котрий так трагічно бореться цілі століття за волю. Кривавими малюнками «Гайдамаків» закликав своїх і чужих, щоб спам'яталися і почали життя нове, людське, чесне, справедливе. «Кобзарем» і «Гайдамаками» добув собі Шевченко відоме ім'я по всій Україні.

¹ Назва статті наша. – Прим. авторів підручника.

- 1 Яку оцінку дає Богдан Лепкий першій збірці Т. Шевченка «Кобзар» і «Гайдамакам»? Чому саме ці твори зробили автора відомим на всю Україну?
- 2 У чому, на думку автора статті, полягає «грізна велич» поеми «Гайдамаки»?

Поема «Сон»

■ «Сміливий маніфест слова проти темного царства» (Іван Франко)

З усіх написаних Тарасом Шевченком художніх творів поема «Сон» (1844) відіграла особливу роль у житті поета. Найтяжче з-поміж усіх «братчиків» покарання, ненависна солдатчина, царською рукою дописана горезвісна умова заслання: «Під найпильніший нагляд, заборонивши писати й малювати» – усе це безпосередньо пов'язано з поемою «Сон». Безперечно, що до Шевченкової біди доклав рук і Віссаріон Белінський, який на кожному кроці нагнітав ситуацію, ганячи митця за карикатури на царя й царицю, а стосовно покарання поета в листі до приятеля висловився вкрай цинічно: «Шевченка заслали на Кавказ солдатом. Мені не жаль його; коли б я був суддею, покарав би не менше». Але навіть усе перелічене нами без явно кримінального художнього тексту, який вилучили в Шевченка під час арешту, не вартувало й ціни паперу з горезвісним доносом студента Олексія Петрова.

Поетика назви твору Т. Шевченка, який має ще й підзаголовок «У всякого своя доля...» й недаром названий автором комедією, особлива. У Тараса Шевченка є кілька художніх текстів, у яких сон відіграє важливу роль. Літературознавець Леонід Білецький писав: «Тарас Шевченко в процесі своєї творчості любив багатьом своїм творам надавати форму сну. А деяким із них давав навіть заголовок “Сон”: “Сон” 1844 р. (“У всякого своя доля...”), “Сон” 1847 р. (“Тори мої високії...”) і “Сон” 1858 р. (“На панщині пшеницю жала...”). До цих трьох поетичних “снів” я додав би ще четвертий “сон” – власне, вірш без назви, але коли б поет захотів його назвати, то, очевидно, що й цей твір мав би ту саму назву. Вірш цей 1850 р. (“Буває, в неволі іноді згадаю...”)). Водночас треба взяти до уваги, що в усіх інших художніх текстах, крім поеми, сон трактується автором як звичайне сновидіння, але поему «У всякого своя доля...» читач має нагоду сприймати як авторську візію, тобто побачену внутрішнім зором поета напівтаємницю-напівпророцтво.

В іншій формі, стверджує Л. Білецький, земляки не прийняли б того духа правди і належно не зрозуміли б ідеї, на яку поет зважився. Іван Дзюба справедливо зазначає, що до містерійного чи комедійного сну часто вдавалися й романтики.

Підзаголовок «комедія» Шевченко дав твору з метою підкреслити сатиричну спрямованість поеми, змалювання подій і колізій у ній.

Отже, назва поеми дуже вдала, а логічність поетового сновидіння впливає із прихованого в підтексті змісту. У супутники ліричний герой бере собі сову, яка є символом мудрості й пророкування смерті для Російської імперії та її правителів, які визискують, тримають у кріпацькій неволі й колонізують сусідні народи.

«...Форма сновидіння сама собою є найприроднішою для розгортання найфантастичніших ситуацій, тим більше гротескного характеру (у сні досягається абсолютно вільна комбінація елементів реальності й недоступний для буденного стану ступінь їх емоційного переживання)».

Леонід Білецький

Композиція твору, на перший погляд, досить проста: поема має пролог і три частини – перебування ліричного героя в Україні, Сибіру й Петербурзі. Із перших рядків твору, що становлять *пролог*, перед читачами розгортається гнітюча картина світового зла: кругом кояться пекельні справи, неправді й кривді немає найменшого впину, закони не діють, мораль не сповідується, сильні світу цього нищать чужі держави, менші від них масштабом злочинці безкарно грабують собі

Шевченко «у поемі “Сон” не випадково приснив собі летючим привидам: лише з великої висоти можна було розгледіти підвалини Миколаївської імперії і вже в 1844 р. побачити царя жалюгідним ведмедиком, на очах якого всі підвалини провалюються».

Євген Сверстюк

подібних і – що найчастіше й найжорсткіше! – щохвилино мордують давно занепаний простий люд, бездумно нищать найсвятіше, повсякчасно лицемірять, безсоромно прикриваються Богом у найганебніших справах. Таке огидне й страшне явище готує читачів до закономірної реакції спротиву та відмежування. Нею ж стає і протиставлення ліричного героя всім переліченим і вбивчо схарактеризованим недолюдам. Афористична фраза: «Я свою п'ю, / А не кров чужую!» – підкреслює надлюдські страждання єдиного позитивного у творі персонажа, який у читачів асоціюється як з ліричним героєм поєми, так і з самим автором твору.

Умовність зображеного Т. Шевченком у поемі «Сон» викликана способом реалізації художнього задуму. Ліричний герой у поемі набуває здатності ставати безтілесним і незримим, щоб з висоти пташиного польоту оглянути Російську імперію. Починається яскрава **багатофрагментна візія** (майже сон наяву) з численними символами й пророчими прозріннями. **Форма сну постає як специфічне композиційне вирішення твору.**

Ліричний герой наче назавжди **прощається з Україною**, хоча з невимовним боєм запевняє, що навіть із потойбіччя прилітатиме до неї на розмову. Важливо, що Україна постає вдовою, тобто в переносному значенні – територією бездержавної нації. Для її характеристики поет уживає промовисті слова: «небога», «безталанна вдова». Водночас автор акцентує, що діти України «на ворога стануть», тобто віками поневолений народ обов'язково здобуде право на незалежність. Особливо важливою виявляється настанова, дана ліричним героєм Україні, ростити (годувати) нові покоління, надіятися на правду й сприяння в добрих справах Господа Бога.

«Небагато ми знайдемо у світовій ліриці зразків такої ніжності, такої інтимності в розмові поета зі своєю Вітчизною, такої цілковитої “віддачі” в любові до неї! Ото: “годуї дітей” – хай зростають для Божої правди, вона ще попереду, у великому світовому часі... Триває сакральний лет, і Україна розкривається в усій красі і благодаті своєї природи, в усій незнищенності й вічності цієї земної благодаті... Проте голос душі зриває це натхнення ідилії, душа сумує, душа плаче».

Леонід Білецький

В описі типового розкішного українського краєвиду, вихопленого за мить до сходу сонця, вражає талант Т. Шевченка-пейзажиста: влучними й точними словами-мазками проявляє себе художник світового рівня.

Через вражаючі суспільні негаразди ліричний герой не отримує естетичної насолоди від краси природи. Зате він болісно переживає всі проблеми людських стосунків і особистих трагедій покріпачених селян. Галерею народного лиха

увиразнює гротескно виписаний узагальнений образ неповнолітнього панича, який розпоряджається кріпаками як товаром, з юного віку легковажно розтринькує великі гроші, бездумно марнує чужі долі.

Панорамний показ Т. Шевченком народних бід – не тільки констатація реальних фактів, а й гнівний осуд кріпосницької системи, викриття панської вседозволеності, обурення типовою аморальністю поміщиків, проклятою народом миколаївською солдатчиною, адже в «москалі» брали на цілих 25 років і часто-густо саме тих молодих представників покріпачених або й вільних селянських сімей, яким закон нібито гарантував звільнення від служби в армії – єдиних опікунів матерів-удів або зовсім немічних батьків.

Контраст як різке і виразне протиставлення автором краси природи України й реального рабства, власне, повної безправності кріпаків; уседозволеність поміщиків, їхній типово паразитичний, навіть аморальний спосіб життя на тлі бідунів і до того ж як фізичного, так і духовного нищення простого народу – важливий авторський прийом, а також високоефективний спосіб сприйняття художнього тексту читачами.

«Сакральний лет» продовжується довго, бо ліричному героєві здається, що бо-дай десь на світі має бути закуток, де «Людей не чуть, не знать і сліду / Людської страшної ноги», що «Ще є країна, / Не полита слізьми, кров'ю». Проте навіть у **безлюдному Сибіру** з-під землі чує дзенькіт кайданів каторжників. Частина з них – справді холонокровні вбивці, страшні злочинці, але разом з цими запеклими недолюдками відбуває вирок «В кайдани убраний / Цар всесвітній! Цар волі, цар, / Штемпом увінчаний».

Сучасний найавторитетніший дослідник творчості Тараса Шевченка Іван Дзюба пише про **образ «Царя волі»** як символ вищого порядку – Боголюдини. Так його в Шевченковій поемі «Сон» інтерпретував ще Степан Смаль-Стоцький: «Шевченко міг мати на увазі самого Христа., може, це припущення не таке вже й безпідставне». Як би там не було, «Цар волі» в Т. Шевченка – образ трагічний і водночас дуже світлий, жертвний. «Темне царство», за І. Франком, за наявності такої потужності світлої особистості – ще нікчемніше й потворніше.

▲ Іван Іжакевич. Проводи

▲ Іван Іжакевич. Привели до pana (1939)

«Цар волі» уособлює всіх борців з тоталітарною системою – від давнини і до сьогодення. Більше того: пізнаємо в ньому риси найдостойнішого і найпоследовнішого з таких борців – Ісуса Христа. Адже пригадаймо: Христос був розіп'ятий між двома розбійниками і увінчаний на Голготі терновим вінцем. Шевченків герой теж страждає поруч зі «зłodієм штемпованим» та «розбійником катованим», він теж «штемпом увінчаний».

Василь Пахаренко

дом переросте в дуже важливий акцент виразного звинувачення: «Дивуюсь, / Мов несамовитий! / Як-то воно зробилося / З калюжі такої / Таке диво?.. Отут крові / Пролито людської / – І без ножа».

Місто настільки велике, що здається безмежним, але воно карикатурне поведінкою своїх мешканців: на вулицях до ночі муштрують солдат – цар влаштував черговий показовий парад військ; збільшується купа зівак; як мурашва, сновигають дрібні чиновники; всюди хабарництво і фальш, неприкрите вимагання грошей за нав'язану чиновниками найменшу послугу. Саме тут виникає **образ «землячка»** з «циновими гудзиками», чиновника нижчого рангу, царського прихвостя, який добре навчився в столиці брати хабарі й зневажати рідне. Уживання в цій ситуації пестливої форми дає змогу розкрити авторові мізерність і ницість цієї постаті «просвещеного» малороса, що по-лакейськи плазує перед панами. І таких багато. Тож наприкінці поеми Шевченко поглиблює цей образ. Серед «братії», що служить у сенаті, ліричний герой легко впізнає чимало «землячків» із України, які приїхали до Петербурга робити стрімку кар'єру, але виявилось, що й тут «вибитися в люди» непросто, тож звалюють вину за свої невдачі на батьків, які з дитячих літ їх «Цвенькать не навчили / По-німецькій». У відповідь на їхні дурні реготи, гідку лайку, улесливе зросійщення («по-московській так і ріжуть») поет подумки називає цих невдячних українських синів квітами, які «чорнилом політі. / Московською блекотою / В німецьких теплициях

/ Заглушені!». Іншими словами, читач має змогу побачити, яких виродків, духовних покручів і калік робить держава-мачуха з молодого українського покоління.

Сукупний **образ чиновництва**, на якому тримається царська влада, розкривається поступово, від сцени до сцени. І завжди – у викривальній формі. Без його присутності унеможлиблюється й розкриття **образів царя й цариці**. Тож разом із ліричним героєм, що в таємничий спосіб проникнув до царського палацу, читач спостерігає стовпотворіння:

«Землячки» у «Сні» вже покарані тим, що змушені на чужині постійно відчувати свою другосортність – служити дрібними чиновниками. Для їхньої характеристики з часом Шевченко винайде ще одну різучу формулу «Дядьки отчества чужого» («Бували війни і військові чвари»). Проте серед цих виразно інвективних випадів іноді починає звучати тужний мотив глибокого співчуття не тільки Україні, що втрачає своїх дітей, а й самим дітям, приреченим на безталанне існування в чужих краях».

Григорій Клочек

до урочистого виходу царя й цариці з'їхалося «панства, панства / В сребрі та золоті / Мов кабани годовані, / Пикаті, пузаті!.. / Аж потіють, та товпляться, / Щоб то ближче стати / коло *самих*». Поява «богів» – царя і цариці – вносить кульмінаційний струмінь гомеричного реготу. З цього моменту **гротеск як засіб сміху** починає домінувати чи не в кожній фразі поеми «Сон».

Гротеск – найвищий ступінь комічного, саме така художня образність, що ґрунтується на химерному поєднанні неймовірного і реального, потворного і прекрасного, трагічного і комічного, справді існуючого й карикатурного. Засобами гротеску володіють лише дуже талановиті митці.

Ліричний герой зумисно дослівно не передає розмови між царем і царицею, зате акцентує на брутальній поведінці Миколи І («цар цвенькає», «цар підходить / До найстаршого... / та в пику / Його як затопить!»), на типово нав'язливих ідеях царя про муштри «ще новіші», збільшення армії («нові *петлиці*»), монаршому недремному піклуванню про розширення державних кордонів («о отечестві»), отже, близькі в часі нові колоніальні війни.

Карикатурно-гротескні образи царя та цариці створені не заради розваги. Урешті, навіть порівняння дружини Миколи І Олександри Федорівни з чаплею не нове. Царицю та її фрейлін ще задовго до Шевченкової поеми «Сон» подібно висміяв О. Пушкін у вірші «Чаплі» («Цапли»). Значно дошкульнішими виявилися порівняння дружини Миколи І з «опеньком засушеним» і акцент на метушливості, показовій фальшивій бадьорості й удаваному здоров'ї («Скаче, бадьориться»).

Огидне побоїще в царському палаці, яке розпочав Микола І, як лавина, котиться зверху вниз, але у відповідь на штурхани уже з уст народу, а не придворних звучить заохочення до подібних езекуцій підлеглих усіма «властимущими» на чолі з самим царем: «Гуля наш батюшка, гуля! / Ура!.. ура! ура! а-а-а...». Цей висновок – своєрідна кайнова мітка, типове узаконення жажливого беззаконня в усій державі, сприймання як норми того, що суперечить елементарним правилам поведінки. Писати про такі, хай навіть вигадані й гіперболізовані сцени, міг наважитися далеко не кожен митець.

Поема «Сон» – **звинувачувальний акт колонізаторській політиці** російських монархів. «Домиколаївська» Росія в поемі-комедії – держава-монстр. Попередники

«Згадаймо принагідно найбільш гротескову, знущальну картину в поемі “Сон” – картину виходу царя й цариці та “генерального мордобитія”. Гострішого, зухвалішого глузу над “августійшими особами” доти просто не чули: “сам високий, сердитий”; “цариця-небога, мов опеньок засушений, тонка, довгонога, та ще на лихо сердешне хита головою”... За це зухвальство хлянув на поета В. Белінський бридкими потоками базарної лайки, цар Олександр II пашів люття, ненавистю і нізащо не хотів підписувати амністію... Картина й справді блюзнірська, надто ж коли пам'ятати про тяжку недугу цариці Олександри Федорівни, над цим начебто насміхатися й не годиться... Гуманні критики Шевченка чомусь недобачають за цим гірким осміянням поетових гірких сліз, жалю до царя і цариці, що, будучи звичайними людьми, роблять із себе богів, поневолюють інших і себе позбавляють щастя, бо чинять супроти людської природи».

Василь Пахаренко

◀ Іван Іжакевич. Ілюстрація до поеми «Сон» (1939)

Миколи І – Петро І і Катерина ІІ – прямі призвідці до втрати Україною державності. Хитрістю, хитрістю, силою чи підкупом ці російські царедворці завжди по-диявольськи досягали поставленої мети. Проте вони цікавлять автора лише тому, що це колишні жорстокі кати його рідного краю: «От собі й читаю, / що на скелі наковано: / Первому – вторая / Таке диво наставила. / Тепер же я знаю: / це той первий, що розпивав / Нашу Україну, / А вторая доконала / Вдову сиротину. / Кати! Кати! Людоїди / Наїлись обое, / Накралися; а що взяли / На той світ з собою?».

Закономірно, що й пам'ятник Петру І, його смислове наповнення розшифровується за допомогою тільки українського

ключа, хоча раніше від Тараса Шевченка до цього містично-негативного монумента у своїх художніх творах звертався й польський геній Адам Міцкевич, для якого пам'ятник був «зловісним символом деспотизму».

У поемі «Сон» Т. Шевченко нехтує високою символікою, закладеною в його монументі, навіть вдається, за висловом І. Дзюби, до «нищівного прийому бурлескної пародії», тобто замість високого стилю використовує низький, замість звеличення – нищівне висміювання. Російський імператор Петро І в інтерпретації українського поета на оскаженілому коні сидить без сідла (хоч насправді монумент наділений важливою деталлю: під царем – шкура наймогутнішого хижаків), як це в Україні властиво було хіба що для найненависніших для селян злочинців – конокрадів. Лавровий вінок зневажливо перетворюється на пучок всього лише якогось листя, яким «голова обвита», а рука імператора, якою він, за задумом скульптора Етьєна-Моріса Фальконе, «відчиняє вікно в Європу», – на типовий жест запопадливого загарбника:

Поема «Сон» присвячена «не так Петербургові, як Україні... Домінантним, визначальним є інгредієнт український: зрештою, Петербург постає перед читачем таким, яким його бачить українець і через українську призму».

Юрій Барабаш

А на коні сидить охляп,
У світі – не світі,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує – от-от річку,
От... от... перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати.

Демонізм Петра І у поемі Т. Шевченка увиразнюється хмаркою білих пташок – душами тих українських козаків, які загинули на каторжних роботах під час

будівництва Петербурга. Вони проклинають царя й, розпізнавши його сатанинську сутність, готові собою закривати навіть Бога від неситих очей російського імператора. Найважчим звинуваченням Петрові I з уст українських загиблих козаків стає монолог, у якому російського царя вони називають людодом і змієм (сатаною), наголошують, що з людських шкір своїх невинних жертв він пошив собі багрянцю (святковий одяг імператора) і саме в цій «новій рясі» заклав нову російську столицю, уже з самого початку задуману як оселю зла.

Образ наказного гетьмана, епізодично поданий у поемі «Сон», – це, цілком ймовірно, літературна Шевченкова інтерпретація реального наказного гетьмана Павла Полуботка, з яким власноручно розправився Петро I і який, за легендою, у відповідь на страшні тортури, уже конаючи, мовив російському самодержцю: «Скоро ми обидва станемо перед найвищим суддею – Господом Богом нашим, і він розсудить Павла з Петром».

Поема Т. Шевченка «Сон», незважаючи на багато колоритних сцен у дусі фентезі (політ над імперією, гостини в царському палаці, перетворення всемогутнього імператора-ведмеда на кошеня), закінчується сірими буднями Петербурга.

Ліричний герой прокидається від ненависного позирку Миколи I, до речі, уже розвінчаного, тому насправді нікчемного самодура, п'яниці й деспота при владі. Водночас останній епізод поеми тонко передає інтуїтивне відчуття самого Т. Шевченка, що його дивний сон, а отже, й написана у формі сну поема, безкарно авторові не минеться, але він готовий до такого повороту подій, а тому атестує себе як «юродивого», тобто напівбожевільного, але, за народним уявленням, завжди уповноваженого Богом нести людям пророчу правду в химерних мареннях уяви.

Діалог із текстом

- 1 Чому поема «Сон» відіграла особливу роль у долі Т. Шевченка?
- 2 Що ви можете сказати про особливості форми сну в поезіях Кобзаря?
- 3 Яку роль відіграє образ сови в поемі «Сон»?
- 4 Прокоментуйте ставлення В. Белінського до Т. Шевченка та його поеми «Сон».
- 5 Що таке контраст? У яких епізодах поеми «Сон» Т. Шевченко особливо вдало використовує контраст?
- 6 З якої причини соціальне зло в поемі «Сон» Т. Шевченка постає панорамним явищем, злом усесвітніх масштабів?
- 7 Проаналізуйте авторську позицію в ставленні до діянь вінценосних осіб, чиновників і «землячків». З яких причин ліричний герой відмежовується від них і заявляє: «Я свою п'ю, / А не кров чужую!»? Як треба розуміти ці слова?
- 8 Чому прекрасна природа України не приносить ліричному героєві естетичної насолоди? Контрастні, співзвучні чи неоднозначні Шевченкові пейзажі в поемі «Сон»? Який із них вам запам'ятався найбільше й чому?
- 9 Як і з якої причини саме так ставиться ліричний герой (і автор поеми «Сон») до України? Доведіть, що романтичне ставлення до славного минулого у творчості Т. Шевченка зазнало жорсткої трансформації і нового осмислення.
- 10 Чому Т. Шевченко визначив жанр поеми «Сон» як комедію?
- 11 З якою метою ліричний герой відвідує безкрайній Сибір? Що він там прагне знайти і кого він бачить?
- 12 Як сучасні літературознавці трактують образ-символ «Царя волі»? Чому? Версію якого літературознавця поділяєте ви особисто?

- 13 Яким постає Петербург у поемі? Що саме ви дізнаєтеся про життя столиці з поеми «Сон» Т. Шевченка? Які картини не викликають у вас замилювання й захоплення, а тільки презирство й обурення?
- 14 Що таке гротеск? Чому цей засіб вважають одним із засобів сміху? У яких епізодах поеми «Сон» Т. Шевченко використав гротеск?
- 15 З якої причини російські цар і цариця Т. Шевченком змальовані карикатурно?
- 16 Якою постає картина царського виходу в палаці? Чому вельможі бажають хоч найменшої уваги вінценосної особи до себе? Чи це було властиво для доби Миколи І? Як про це сказано в поемі «Сон»?
- 17 Що ви можете сказати про атмосферу царського палацу? Про що свідчить таке явище?
- 18 У яких епізодах поеми «Сон» національна ідея проявилася дуже відчутно?
- 19 Оцініть учинок очільника Російської імперії з точки зору етики й політики. Чим таке неприпустиме явище обертається для всієї Російської монархії?
- 20 Чому Микола І і його попередники на троні – Петро І та Катерина ІІ – показані Т. Шевченком лютими нищителями України?
- 21 Доведіть, що для розвінчання першого російського імператора в поемі «Сон» Т. Шевченко використовує бурлеск. Чому Петро І постає не в монаршій славі й силі, а у світлі нещадного висміювання?
- 22 Як ви думаєте, що стало головною причиною того, що грізний ведмідь у поемі перетворився на миршаве кошеня?
- 23 Чи усвідомлював Т. Шевченко, що поемою «Сон» накликає на себе величезний гнів тоталітарної російської монархічної системи? Чому він зважився на такий великий ризик для себе самого?
- 24 Вивчіть напам'ять уривок (на вибір) з поеми «Сон» Т. Шевченка.

Діалоги текстів

- Т. Шевченко визначив жанр поеми «Сон» як комедію. Чи воно тотожне поняттю комедії в Данте Аліґ'єрі, який також свій геніальний твір назвав «Божественною комедією»? Належно аргументуйте свої умовиводи.

Мистецькі діалоги

- 1 Яким постає перед читачами пам'ятник Петру І в поемі «Сон»? В Інтернеті знайдіть історію та зображення самого монумента. З'ясуйте, які символи відображено в скульптурі. Як ви думаєте, чому саме Катерина ІІ спорудила пам'ятник Петру І? Що означали для долі України її слова «Незавершене закінчуємо»?
- 2 Розгляньте кольорову ліногравюру В. Литвиненка й порівняйте її зміст із відповідним уривком з поеми «Сон» Т. Шевченка. Як ви вважаєте, хто більш в'дливо – поет чи художник – висміяв зовнішність Миколи І і його дружини та атмосферу в царському палаці? Зверніть увагу на оточення царя.

Валентин Литвиненко. Ліногравюра до поеми Т. Шевченка «Сон» ▶

Іван Франко

ТЕМНЕ ЦАРСТВО

(Уривки)

Від початку сорокових років Шевченко чимраз виразніше та сміливіше вступає на нову дорогу. Майже кожен новий його твір – се крок наперед... У «Сні» Шевченко стоїть ще більше на національним українським ґрунті... Україна нагадується йому все і всюди; її горем наболіла вся його душа; тих, хто катує й катував її, він проклинає з цілим жаром болючого серця. «Сон» – це велике оскарження «темного царства» за всі теперішні й минувші кривди України... Першим у Росії Шевченко в своїх поемах «Сон» і «Кавказ» показав взірці політичної поезії, показав також для всіх будущих поетів політичну дорогу, якою слід ступати на тім полі, та основу, з якої треба виходити. Бачив поет, яка доля жде його, – вона його й справді не минула, – а таки не захотів мовчати та «присипляти в собі» свої думи, не захотів коритися перед сваволею, підлягати «темному царству».

Темне царство – се паразит, що живе соками й кров'ю народу. Воно, приспавши кров'ю здобуту волю, віддало його з землею у власність панам-недолюдкам... Вони програють людей у карти, без сорому беруть найкращих дівчат у свої покої для задоволення своїх звірячих жадоб, а потім насміхаються над обезчещеними. Все віддано на сваволю панів!

А коли поет долітає до великого міста московського (Петербурга), то й тут його очам поперед усього показуються картини гніту і неправди: опутання думок і слова, висисання робочого люду податками, солдатчиною, несправедливими судами та каторгою, кріпацтво, бідність і проституція – все те безконечно важкою хмарою переходить перед душею поета, збільшуючи його біль і душевну муку. А в додатку до всього того треба ж іще, аби поет, літаючи понад Петербургом, зупинився перед величезною статуєю Петра Великого, де все, сама мосянжова статуя і твердиня, та церква (Петропавловська) насупроти на острові, і гранітом мощені береги Неви – все нагадує поетові, скільки-то горя людського, скільки мук і крові коштували всі ті цяцьки та блискучки, скільки-то кісток українських лягло тут, у тім болоті, поки на їх підвалині не здвигнулися ті церкви та палати. І пригадується йому, як то Петро Великий слав тисячі українських козаків копати ті канали та сушити ті болота, як він замучив голодом у тюрмі останнього українського гетьмана Павла Полуботка; пригадується йому, як то і «Вторая» (Катерина) доконала свободу України, зруйнувавши Січ Запорозьку та закріпостивши український люд, – і в ім'я тої сумної минувшини, в ім'я тих тисяч вільних людей, закатованих тиранами, в ім'я всіх нужд і терпінь українського народу він кидає страшне прокляття на тих розпинателів народних, на тих катів-людоїдів, на тих чистокровних представників, а в значній часті й творців «темного царства».

Та що ж се за машина така, котра може здійснювати на багатомільйонну масу такий страшенний гніт?.. Яка сила?.. Зачнімо від найменших колісець... Ті найменші колісця – то «братія», дрібні чиновники й писарі. Перед вищими вони звикли гнутися аж до землі, маліти в порошиночку; зате супроти нижчих вони всевладні пани. «Мы, брат, просвещенны» – тичуть вони гордо в очі своє зарозуміле неучтво, і розуміється, «не поскупись полтинкою!» Се ті дрібні п'явки, з котрих кожна, бачиться, й небагато крові людської потребує..., але яких тисячі живо виссуть усю кров навіть із велетня.

Поет з обридженням згадує про них... Але він не забуває, що й ті нужденні п'явки – такі ж невольники темного царства та його недобровільні витвори. Він не проклинає їх, але оплакує. Не будь тої «блекоти», того одурюючого та отупляючого вару, то й вони не були б тим, чим стали, не були б п'явками, а вийшли би на чесних, трудящих і корисних для громади людей. Високе, чисте, гуманне чуття Шевченка й тут ясно, мов зірка, виблискує серед п'явки темного царства.

Над тою верствою дрібних п'явок і хробаччя тяготить друга верства великих п'явок, «превосходительних» та «високоблагородних»... Та щоби наглядно показати сліпу сваволу найвищої голови темного царства, Шевченко веде нас на «парад» у царську палату. Досадніше не можна було схарактеризувати та осміяти те «правдиво московське» холопство, якого прадіди навчилися в татар і якого не забули і внуки, неважаючи на Петрову реформу та прорубане буцімто вікно в Європу... Гуляє батюшка, і щасливий той, на чиїх вилицях опинилася «височайшая» рука. Тільки «найстарший» доступив тої честі... Чим нижче по драбині, чим далі від «самих», а ближче до «недобитків православних», тим і удари та стусани дужчі, болючіші. Тою картиною генерального мордобиття Шевченко дуже вдало затаврував пануючу за царя Николая систему.

Ми бачили склад тої машини, що верховодить темним царством, бачили її діяння: назверх розбої, грабування та підпирання дикого автократизму; внутрі неволя, бідність та деморалізація. Нема в тім царстві місця для вільного, чесного й розумного чоловіка.

- 1 Чому стаття І. Франка називається «Темне царство»? Який твір Т. Шевченка аналізує Іван Франко і що вас у цьому аналізі особливо зацікавило?
- 2 Кого І. Франко називає «п'явками» й чому наголошує, що вони можуть повалити й велетня?
- 3 Як ви розумієте слова І. Франка, що стосуються «землячків» у поемі Т. Шевченка «Сон»: «Високе, чисте, гуманне чуття Шевченка й тут ясно, мов зірка, виблискує серед п'їтьми темного царства»?
- 4 Хто, за висновком І. Франка, виявляється найбільшою жертвою «генерального мордобиття»?

Поема «Кавказ»

Поему «Кавказ» Т. Шевченко присвятив уродженцю України, полеглому в бою на Кавказі художникові, близькому своєму приятелю Якову де Бальмену, який разом із Михайлом Башиловим ілюстрував рукописну збірку поета «Wirszi T. Szewczenka» (1844). Крім присвяти, щоб глибше передати біль від втрати друга, Т. Шевченко використовує ще й епіграф – слова скорботи біблійного пророка Ієремії.

Рід Якова де Бальмена походив із Шотландії, але давно осів в Україні. У селі Линовиці на Полтавщині батьки Якова мали величезний маєток. Яків був на рік

«Обурений Яків де Бальмен малює карикатуру. На передньому плані величезна афіша з написом “Соте й останнє підкорення Кавказу”, а нижче дрібнішими літерами: “Великий спектакль перед походом генералів”. Під тією афішею лялька з обличчям Миколи І, а перед нею піддані, що простягають царю мішок з мільйоном червінців... Хтось із знайомих Якова, бажаючи вислужитися перед начальством, віддав той малюнок генералу Лідерсу, той передав його в Третій відділ».

Володимир Сиротенко

старший від Т. Шевченка. У юні роки він успішно закінчив Ніжинську гімназію вищих наук. Військова служба не приносила Якову де Бальмену задоволення, набагато краще він почувався в іпостасі художника й письменника-початківця, та служити майже все зріле життя в армії таки довелося – це було нормою для дворянських синів миколаївської епохи. На Кавказ Яків де Бальмен потрапив як російський офіцер у складі воюючої армії. З перших днів на власні очі побачив те,

Восени 1845 р. петербурзькі газети сповістили про трагічний Даргинський похід, який мав завершитися взяттям аула Дарго, де знаходилася ставка ватажка чеченців Імама Шаміля, і спричинитися до капітуляції народів Кавказу та остаточного зламу основних сил опору. Проте чеченці дали потужну відсіч, що призвело до величезних людських втрат, змусили російську армію панічно відступати. Остерігаючись визвольних заворушень, навіть після закінчення війни на Кавказі й кривавого придушення протистояння кавказьких народів Росія постійно тримала на колонізованій нею території величезні збройні сили. Іван Дзюба пише, що цар Микола I на загарбані землі передислокував 250-тисячну армію.

чого не могла сприйняти як належне його чесна душа. Намалював карикатуру, чим накликав на себе біду.

Закономірно, що підозра в «неблагонадійності» потягла за собою страшний ланцюг подій, які незабаром завершилися загибеллю Якова де Бальмена. Урешті, карикатури на вінценосних осіб, незалежно від того, чи такі злісні шаржі були словесними, як, наприклад, у поемі «Сон» Т. Шевченка, чи намальовані олівцем або пензлем, у царській Росії завжди жорстоко каралися.

Як уточнює літературознавець Григорій Клочек, у липні 1845 р. ад'ютант генерала Ліндерса Яків де Бальмен був посланий для відновлення зв'язку між розбитими чеченцями великими російськими військовими угрупованнями, що розпалися на беспорядні загони: «Ті, хто був у поході і добре пам'ятав воєнну ситуацію, свідчили, що його послали на певну смерть. Так воно і сталося: 14 липня Шевченків товариш загинув». Закономірно, що страшна звістка приголомшила Тараса Григоровича. У його опечаленій тяжкою втратою уяві Росія ще з більшою силою постала світовим колонізатором та імперією зла.

Про війну Росії на Кавказі в часи написання «Кавказу» Т. Шевченком говорили всі: хтось переживав за своїх рідних у воюючій російській армії, хтось зумисно голосно афішував патріотизм, сподіваючись, що така вірнопідданість допоможе зробити блискучу кар'єру, а хтось задумувався над трагічним становищем горців, як це зробив у поемі-інвективі «Кавказ» Т. Шевченко.

Засідка чеченців. Ілюстрація із зібрань Ставропольського державного об'єднаного краєзнавчого музею ►

Особливості жанру твору визначаються особливістю оригінальної **композиції «Кавказу»**. Твір розпочинається описом величної краси могутніх Кавказьких гір – **алегоричною картиною**, коли хижий орел безсердечно катує Прометея, але зламати його дух навіть найстрашнішими тортурами не може. Підтекст цього уривка гранично зрозумілий: двоголовому російському орлу ніколи не вдасться остаточно зламати опір кавказьких народів, зробити з волелюбних горців безправних кріпаків, змусити їх жити за драконівськими законами Російської імперії. Шевченків твір не має виразних ознак поеми й фактично складається із двох монологів: від імені власне ліричного героя і від імені російського царя (рольового ліричного героя). Але традиційно з урахуванням пафосу твору його іменують **поемою-інвективою**.

Інвектива (від лат. «накидаюся», «нападаю») – особлива літературна форма твору, що робить його подібним до газетного жанру памфлета, оскільки висміює або гостро критикує реальну чи уявну особу або владу чи суспільний лад у цілому.

Ідейна спрямованість твору очевидна. Якщо врахувати, що до написання «Кавказу» у творчому доробку Т. Шевченка вже була поема «Сон», а уява митця виношувала геніальне послання «І мертвим, і живим...», то можна сміливо припускати, що в «Кавказі» український геній з убивчим сарказмом не тільки таврував порядки в Російській імперії та колоніальну політику Миколи I, а й розвінчував фальшиву «визвольну» місію Російської імперії в цілому. Безперечно, Тарас Шевченко не міг бути втаємниченим у державні справи царя та його уряду, але геніаль-

ність українського поета давала йому змогу інтуїтивно відчувати речі, про які не міг мати найменшого уявлення жоден європейський митець. Наприклад, багатьох читачів поеми «Кавказ» шокувало ставлення Тараса Шевченка не тільки до церкви (це явище доказово ще можна було пояснити промовистими фактами), а й до самого Бога. Документи свідчать, що російський уряд під час кавказької війни безсоромно маніпулював релігією для власної вигоди.

Обурення Т. Шевченка тим, що до своїх цинічних і злочинних діянь царський уряд залучає церкву, а та, у свою чергу, фарисейськими методами й іменем Месії устами священників благословить найбільшу у світі російську армію на розбій, кровопролиття і воєнні походи проти мирних жителів, у поемі «Кавказ»

◀ *Петро Грузинський.*
У дозорі (1887)

виливається в скаргу Христові, навіть у сумнів доречності самопожертви Божого Сина за таке безсоромне людське плем'я:

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, Сине Божий?
За нас, добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з Тебе насміялись?
Воно так і сталось.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мирри дим,
І перед образом Твоїм
Неутомленне поклони.
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити,
просять
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!.

У «Кавказі» російський бог – це продажна й фальшива релігія, яка захищає царя і всі його дії, виправдовує війну, розбій, тисячі смертей ні в чому не винних людей, бо за це приймає щедрі пожертви накраденим у народів Кавказу добром. Закономірно, що й ставлення до такої церкви та її представників у Шевченка переростає з іронічного кепкування в злісний сарказм.

Проте Тарас Шевченко не став атеїстом, віра в Бога в нього не похитнулася – похитнулася віра в людину, насамперед у сильних світу цього, які виявилися недостойними страшної жертви Божого Сина на Голгофі.

У поемі «Кавказ» власне **ліричний** і **ліричний рольовий герої** курсують, так би мовити, мимобіжними прямими. Візуально їхні світоглядні позиції часто перетинаються, тому власне ліричний герой завжди спростовує і виставляє в невідгідному світлі мовлене героєм рольовим. Лише в епізоді своєрідного «славо-словія» відбувається накладання двох різних шарів промовців на один і той самий

«Спеціальна духовна комісія займалась хрещенням горців, удаючись до обману: їм обіцяли, що хрещених звільнять від кріпацтва і від податків; коли ж обман виявився і горці повстали, їх придушували силою... У патріотичній літературі набуло широкого вжитку поняття “Русский Бог”... Так християнського Бога... перетворили в російського шовініста».

Іван Дзюба

«Дуже характерний для Шевченка штрих – у великі хвилини перед ним завжди стоїть Бог. Але його Бог підтримує активні сили добра: “Борітеся – поборете, вам Бог помагає”... А коли поет у пристрасному спалаху кидає:

Так і треба, бо немає
Господа на небі! –

то всі розуміють, що це не логічний постулат “нема Бога”, а виклик мовчазному Богові: якщо нема кари на тих, що правдою торгують і Господа зневажають, то виходить так, наче Бога нема... Жоден із великих поетів не жив у такому повсякчасному діалозі з Богом, як Шевченко».

Євген Сверстюк

текст. Слава царям пародійно переростає у славу псарям (поміщикам-самодурам) і мисливським собакам («хортам, і гончим»), а тоді вивільняється від невластивого для слави предмета оспівування й набуває справжності в прославлянні Кавказу та його оборонців:

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.

Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас сила
І воля свята.

Поемою «Кавказ» Т. Шевченко ушент розвінчав загарбницькі колоніальні війни царя Миколи I та політику держави-агресора. Тож за цей твір, як і за поему «Сон», український геній міг сподіватися лише найстрашнішого покарання.

Цікаво знати!

Крамольний зміст твору, як засвідчував Варфоломій Шевченко, уже в перших слухачів поеми викликав мало не панічний жах. Переляканий свояк радив Тарасові не витати в хмарах (промовистий натяк на перший рядок поеми «Кавказ»: «За горами гори, хмарою повиті») і не писати таких творів надалі, а під час Шевченкової декламації твору знаходився мало не в напівпритомності: «Я слухав, притаївши дух; волосся у мене піднялося дибом!» На допиті в Третьому відділі Юрій Андрузький, рятуючись від відповідальності за недонесення про почуту крамолу в жандармерію, старався оправдатися, а заодно врятувати від заслання й Миколу Костомарова, тому акцентував: «Я морщився, Костомаров позіхав, але Шевченка підносили до небес».

«Саркастичний образ “слави” царів раптово, без будь-якої мотивації і стилістично переходових елементів, самою тільки зміною ритмічно-образного контексту переходить у патетичне уславлення кавказьких горців».

Василь Пахаренко

Жахлива правда про злодіяння Російської імперії на Кавказі, оприлюднена Т. Шевченком у поетичних рядках, а отже, емоційно помножена, поставала такими вражаючими вимірами несправедливості й воєнного безглуздя, що пролунала звинувачувальним актом царю Миколі I за тисячі загиблих військових («людей муштрованих»), не кажучи вже про волелюбних горців та їхні сім'ї, і ви роком Російській імперії, колоніальна політика якої сягала апогею тогочасних можливостей на карті світу:

Лягло костями
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,

Пролитих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море!

Сатиричне пародіювання Т. Шевченком офіційних документів, у яких цар-батьושка завжди атестував себе як всемілостивий правитель, а підписані ним маніфести й грамоти влада йменувала «високими», створило можливість появи в поемі-інквизитиві «Кавказ» уже згадуваного надзвичайно важливого рольового ліричного героя, що говорить від першої особи множини. Саме так іменували себе російські монархи у «височайших» наказах. Оратор намагається переконати

ймовірних слухачів помпезної промови в тому, що Російська імперія під керівництвом Миколи I є найпередовішою державою Європи. Тож їй не рівня бунтівна Франція з вільнодумством і прилюдними стратами монарших осіб або піратська Іспанія, яка вже котре десятиліття промишляє незаконними поставками чорношкірих рабів у Новий Світ.

Цікаво знати!

Інформаційний простір царської Росії в ті часи був добре налагоджений. У 1845 р. в «Киевских губернских ведомостях» навіть з'явилася замовна стаття Івана Кулжинського «О значении России в семействе европейских государств». У ній утопічно налаштовану на перебудову світу й перевиховання людини Францію було брутально названо «гніздом безчестя і підлості», а сам російський уряд щосили намагався зберігати пристойну міну при невдалій грі, тобто волати про щось страшніше, ніж кріпацтво. Текст поеми «Кавказ» дає всі підстави стверджувати, що Кобзар читав статтю І. Кулжинського, адже саме в ній йшлося про так зване християнське просвітительство на окупованих Росією територіях Чечні, Узбекистану й Туркменістану.

Шевченкова згадка про кріпосне право, яке вже давно було скасоване в Європі, увиразнює правову відсталість Російської імперії:

Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таки хрещених... *но простих.*

Акцент у цих рядках не на чорношкірих невільниках, а на тому, що в Росії привняні до рабів кріпаки, що є однієї віри з поміщиком, якому належать і який має їх усього лише за «хрещену худобу». Закономірно, що такий стан речей суперечить і заповіді Христовій любити ближнього свого, як самого себе, і християнській релігії в цілому, у якій людина – лише раб Божий, тому що без Господа не здатна подолати світове зло. У всіх інших випадках людина вільна у виборі і діях.

Для увиразнення розмірів загарбницької політики й зухвалого обдирання власних кріпаків і пригноблених народів колонізованих земель Кобзар використовує місткі гіперболи, які в устах рольового героя пародійно трансформуються в елементи характеротворення як самодержавства в цілому, так і самохарактеристики «гравця в солдатики» Миколи I: «Чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, / Як тій собаці! Чом ви нам / Платить за сонце не повинні!». Іншими словами, царська влада завжди готова вигадати нові податки, знайти виправдання будь-якому беззаконню. Більше того – Росія здатна навчити ще вчора вільних людей, як саме ті мають почуватися безправними, безмовними, безнадійно занапащеними:

Все покажем! тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми муровати,
Кайдани кувати,
Як і носити!.. і як плести
Кнути узловати.

«В історії світової літератури небагато знайдемо прикладів, щоб поетичний твір півтора століття не втрачав своєї політичної злободенності і моральної гостроти, звучав так, ніби породжений нинішнім станом людства».

Іван Дзюба

іграшкою в руках колонізатора, гинути за чужу імперію – безславно. Таким чином Т. Шевченко на прикладі трагічної долі свого товариша Якова де Бальмена доводить сучасникам-українцям, що іншого вибору, крім національної самоідентифікації і відстоювання права власного народу на державність, у них узагалі не залишається.

Животрепетність цього художнього тексту Т. Шевченка виявилася довговічною.

Служба на боці колонізатора синів уярмленої нації також не новина в сучасній історії, тому «Кавказ» Т. Шевченка – твір-застереження від найтяжчих помилок і неспокутних гріхів.

Діалог із текстом

- 1 Що вам відомо про Якова де Бальмена, якому присвячено поему «Кавказ»?
- 2 Чим саме вихваляється рольовий герой і чи можна такими справами пишатися царю?
- 3 Чому в поемі «Кавказ» присутні як епізоди з ліричним, так і з сатиричним забарвленням? Про що свідчить зміна настрою і авторської оцінки в цих епізодах?
- 4 За що Т. Шевченко картає російських священнослужителів і чому показує церкву знаряддям досягнення кривавої мети царя Миколи І?
- 5 У яких епізодах поеми автор таврує кріпацтво й кріпосників як ганебне явище його доби? Прочитайте відповідні рядки.
- 6 Доведіть, використовуючи цитати з поеми, що загибель Якова де Бальмена для Т. Шевченка стала великим потрясінням. З якої причини до образу свого доброго приятеля Т. Шевченко ще раз звертається наприкінці твору?
- 7 Пригадайте реакцію свояка Тараса Григоровича Варфоломія Шевченка на прочитаний твір. Чому, на вашу думку, його реакція виявилася саме такою? Чи міг Т. Шевченко її передбачити?
- 8 Чому уривки з поеми «Кавказ» Т. Шевченка звучали в Києві на Майдані Незалежності під час Революції Гідності? Чим саме твір українського генія сьогодні актуальний не тільки для нашого, а й для інших народів?

Діалог із науковцем

Юрій Івакін

«КАВКАЗ» – ЕТАПНИЙ ТВІР У ІДЕЙНО-ТВОРЧОМУ РОЗВИТКУ Т. ШЕВЧЕНКА

За спогадами В. Г. Шевченка, поет читав йому уривок з поеми ще у вересні 1845 р. Імовірно, що в листопаді Шевченко лише доопрацював твір і переписав до альбома «Три літа». Збереглося кілька прижиттєвих списків твору. Вперше «Кавказ» було надруковано в книжці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг, 1859).

Традиційне визначення жанру зумовлене відносно великим розміром і суспільним значенням твору. Таке визначення, проте, можна прийняти лише умовно. «Кавказ» – індивідуальна лірико-сатирична жанрова форма, близька водночас і до інвективи, і до політичної медитації, і до героїчної оди. В жодному іншому поетичному творі першої половини XIX ст. ідея братерства народів у боротьбі проти гнобителів не підносилося з такою художньою силою, як у цій поемі.

Композиційно «Кавказ» – це розгорнутий ліричний монолог, звернений послідовно до кількох умовних адресатів – до Бога, до народів Кавказу, до правлячого класу, до Христа, знову до кавказців...

Поема «Кавказ» закінчується зверненням до Якова де Бальмена, що пов'язує присвяту з головною суспільною темою твору і вносить в інвективу глибоко особисту ліричну ноту.

Типова риса сатири «Кавказ» – поєднання викриття й ствердження, патетики картання ворогів з патетикою уславлення борців за волю. Взаємопереходи саркастичної і героїчної інтонацій надають поемі «Кавказ» великої емоційної сили. Ще за життя автора і після його смерті твір поширювали в списках, публікували в нелегальних виданнях. «Кавказ» мав великий вплив на розвиток революційної самосвідомості народу. На слова твору написав кантату-симфонію С. Людкевич.

- 1 Що саме зі статті Ю. Івакіна ви довідалися про особливості написання Т. Шевченком поеми «Кавказ»? Де вперше була опублікована поема? Як ви розцінюєте той факт, що під однією обкладинкою було видано вірші Т. Шевченка й О. Пушкіна?
- 2 Чому визначення жанру «Кавказу» як поеми – умовне?
- 3 З якою метою твір має кількох адресатів? Перелічіть їх і проаналізуйте ставлення автора до кожного адресата.
- 4 Доведіть, що в «Кавказі» справді виразно простежуються «взаємопереходи саркастичної і героїчної інтонацій».
- 5 В Інтернеті знайдіть інформацію про українського композитора Станіслава Людкевича й створену ним музику на твори Т. Шевченка.

«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»

Одним із найбільш прозріливо-пророчих творів Т. Шевченка є його послання «І мертвим, і живим...» (14 грудня 1845 р.). Над розкодуванням «темних місць» цього твору «ламало списи» не одне покоління шевченкознавців, пропонуючи власну інтерпретацію.

Як відомо, **жанр послання** вперше з усіма притаманними йому ознаками з'явився в Біблії. Апостольські послання посідають у Святому Письмі особливе місце: вони об'єднані в окремому розділі й переважно адресовані цілим етносам. Наприклад, «Послання святого апостола Павла до римлян», «Послання до євреїв», «Перше соборне послання святого апостола Петра» та ін.

Послання має містити елементи приватного листа, які пізніше було замінено епіграфами, найчастіше – зі Святого Письма; адресанта й адресата (власне, автора послання й того, кому воно адресоване); надзвичайно важливу й актуальну насамперед для адресата проблему, яку порушує автор, наголошуючи на правильних і хибних шляхах досягнення мети і пропонуючи шляхи її розв'язання; всебічне висвітлення проблеми шляхом своєрідної міні-дискусії; доброзичливе ставлення автора до адресата, незважаючи навіть на численні перестороги, картання й умовляння; висновки-умовиводи автора послання; заклик чинити саме так, не по-іншому із вказаної причини та наслідків як позитивного, так і негативного рішення.

Текст твору «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», як відомо, має документально підтверджений час і місце написання, чого не можемо сказати про багато інших творів Кобзаря. Тож, як свідчить дата, зроблена самим Т. Шевченком у рукописній збірці «Три літа», послання «І мертвим, і живим...» було написано 14 грудня 1845 р. в селі В'юниці на тодішній Переяславщині (нині це Канівський р-н Черкаської обл.) у маєтку поміщика Степана Самойлова, у якого два тижні проживав Т. Шевченко. Крім тексту послання, тут було також написано чимало високохудожніх творів: «Холодний Яр», «Псалми Давидові», «Маленькій Мар'яні», «Минають дні, минають ночі...». Якщо на основі цих художніх текстів створити уявний образ автора, то доведеться говорити про особистість, не вдоволену ні собою, ні оточенням, ні ситуацією «на Вкраїні милій».

Перша невдоволеність пояснюється просто: Кобзар уже усвідомив себе поетом, здатним опосередковано через художнє слово змінити хід трагічної української історії, але ще перебував в очікуванні твору, який стане ключовим і вибуховим, змусить численних шанувальників прозріти, усвідомити себе українцями й розпочати державотворчу місію.

Друга невдоволеність була пов'язана з тим, що поет їхав в Україну до своїх приятелів і шанувальників, заздалегідь надіючись не стільки на їхню ідеальну

порядність, громадянську позицію (Шевченко не міг жити в ілюзіях, достеменно знаючи, що значна частина цих людей – поміщики, які володіють сотнями, а то й тисячами кріпаків), скільки насамперед на їхню національну самоідентифікацію, кровне й генетичне відчуття єдності з українським народом. На ділі ж виявилось, що генетична національна пам'ять для багатьох вихідців із колишньої козацької старшини, а в часи Т. Шевченка – уже «потомствених» дворян, – насправді більше мертва, ніж жива: завдання служити Україні й українському народові для них непосильне і, на їхній погляд, узагалі зайве. Ці земляки генія захоплювалися віршами українською мовою, бо це раптом виявилось дуже модним, навперебій запрошували Т. Шевченка в гості, щоб перед людьми свого кола хвалитися дружбаю з самим автором «Кобзаря», але водночас безцеремонно нагадували поетові про його кріпацьке минуле як особливо ганебне походження.

Суспільна ж ситуація в Україні Тараса Шевченка просто приголомшила: тяжке кріпацтво за століття непосильного гніту й визискування латентно¹ убивало в основній масі населення козацькі психотипи, боротьба за волю ставала примарною.

Латентно – що не виявляється зовнішньо; приховано.

Побачене, почуте й інтуїтивно відчуте найтоншими фібрами душі поета справляло на нього самого вкрай гнітюче враження, породжувало гнів, зневагу й ненависть, які були притаманні хіба що біблійним пророкам.

Як відомо, Тарас Шевченко любив читати Біблію, багато фразеологізмів зі Святого Письма вживав як епіграфи до своїх творів, був переконаний, що саме в цій священній книзі є поради на всі випадки життя кожній людині зокрема і всім народам у цілому.

Поет знав, що юдеї-раби вирвалися з єгипетського полону ціною втрати «м'ясних казанів», тобто пристойного забезпечення харчами з рук єгипетського фараона. У кріпосницькій неволі новітні раби-українці не мали ні «м'ясних казанів», ні найменшого сподівання на «манну небесну» у випадку відчайдушної спроби визволення.

Українські кріпосники і кріпаки не були етнічними чужинцями. Це були діти однієї матері України, але між ними давно пролягла бездонна прірва.

Закономірно, що Т. Шевченко все це добре усвідомлював. Та, приїхавши в Україну, достеменно збагнув, що повноцінна українська нація не може складатися тільки з самого панства або лише з приневоленого чи навіть визволеного селянства, бо єдність усіх суспільних прошарків, змонолітизованих національною ідеєю, – запорука існування рідного народу.

Т. Шевченко ще до майбутніх публікацій часто апробував свої писання на слухачах. Це була своєрідна перевірка автором розуміння й сприйняття власного твору публікою. Закономірно, що слухачам значно безпечніше було чути з уст автора твори романтичного спрямування («Причинна», «Тополя», «До Основ'яненка») чи соціально-побутової тематики («Катерина», «Наймичка»), тож реакцію на «кримінальні» мотиви в посланні «І мертвим, і живим...» Шевченко передбачив.

«У Києві Шевченко часто бував на літературних вечорах, під час яких читав свої твори, зокрема поеми “Кавказ”, “І мертвим, і живим...”. Професора ж Київської духовної академії В. Аскоченського вони лякали, і він радив Шевченкові покинути писати такі вірші».

Георгій Неділько

«Василь Васильович Тарновський-батько (пом. 1865 р.) розповідав мені, що в нього в сорокових роках у Києві були літературні вечори, які навідували... друзі й знайомі Тарновського, і серед них Шевченко. Якось прийшов він і прочитав тільки-но написане їм відоме “Послання до земляків”... Таврування козацьких гетьманів, яких Шевченко перший зрозумів і показав у їх істинному вигляді, справило на всіх присутніх шалене враження: з цього моменту преклоніння ясновельможним і уявлення їх героями-лицарями руйнувалось... Слово Шевченка скинуло їх з п’єдесталів і поставило на належні місця».

Микола Білозерський

що за рівнем художності й силою викривальності рівний поемі «Сон» («У всякого своя доля...») й грізно-нещадній інвективі «Кавказ», можна вважати результатом перетворення Т. Шевченка з поета-лірика, поета-співця народної долі на поета-вісника, поета-пророка з Богом даною прозорливістю.

Високохудожній твір Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє послання» є виразним зразком **політичної поезії в жанрі послання**. Ораторський стиль послання Кобзаря логічно й природно поєднаний з ліричними відступами та аргументованою критикою подій і явищ, які стали явною ганьбою царської Росії перед цивілізованим світом.

Тарас Шевченко виходить далеко за межі інтимного характеру жанру послання, оскільки дає виважену оцінку українському минулому, вперше заявивши про шкідливість надмірної ідеалізації козаччини, та найголовніше – порушує найбільш актуальні питання політичного змісту. Громадянська авторська позиція в цьому творі вражає відвагою і прозорливістю пророка. У посланні постійно звучить грізне застереження, що проллється кров, і вимога негайного каяття винних, якщо вони хочуть уникнути біди для себе або своїх нащадків.

«Важливо зрозуміти: це не жадання крові, це, навпаки, грізне застереження: щоб не дійшло до крові. На біду, таких слів ніколи не чули, не чують і не чутимуть».

Іван Дзюба

персонально, кого спонукає жити як повноцінна особистість і якомога швидше національно самоідентифікуватися.

Якщо взяти до уваги, що **національна самоідентифікація** в посланні стає **наскрізним мотивом**, то окремі фразеологічно скомпоновані фрагменти послання («В своїй хаті своя й правда, / і сила, і воля», «Нема на світі України / Немає другого Дніпра», «Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?») підтекстово створюють гравітаційне поле, яке здатне втримати в зоні своєї дії національну

Навіть перші слухачі здатні були вловити, що Кобзар аж ніяк не є прихильником лубкового «підмальовування» веселими фарбами подій часів Гетьманату й усіх українських гетьманів, адже саме очільники української нації були зобов’язані берегти Українську державу навіть ціною свого життя, але не зробили цього через жадання влади й власне користолюбство.

Уперше твір «І мертвим, і живим...» був надрукований 1859 р. у німецькому місті Лейпцігу. У 1867 р. послання фігурувало в першому томі львівського видання «Поезії Тараса Шевченка», у 1876 р. – у найповнішому на той час прязькому зібранні творів поета.

Написання твору «І мертвим і живим...»,

Із перших слів твору «І мертвим, і живим...» читач уявляє собі **ліричного героя** велетнем того божественного духу, що унеможливує байдуже споглядання неправди й неволі й самим ліричним героєм, й усіма, кого автор гнівними словами будить з летаргійного сну, до кого звертається майже

ідею, а також концепт вічності, який поет увиразнив згадкою про мертвих, живих і ненароджених.

Розшифрування містких **образів-символів** минулих, теперішніх і майбутніх поколінь українського народу непросте, а тому не може бути однозначним і остаточною. Одні шевченкознавці вважають, що мертві – це українські поміщики-кріпосники, живі – інтелігенція, ненароджені – неграмотний і відсталий простий люд. З таким твердженням варто посперечатися насамперед тому, що саме народні маси ніколи не можуть вважатися «ненародженими», бо є носіями національного світогляду, морально-етичних ідеалів, здатні донести до нащадків величезний пласт неперебутного фольклору, етнографічного одягу, етноархітектури й етнопедагогіки. Вважати мертвими дворян також дуже проблематично, адже Т. Шевченко небезпідставно залишає цьому соціальному прошарку право на каяття й оновлення, бо їхні знання, виховання й національне коріння гарантують спроможність вершити великі діла на благо України.

Стосовно тогочасної інтелігенції, то своїм походженням вона переважно була з дворян і не становила прошарку, здатного що-небудь змінити в суспільстві. Отже, у посланні Кобзаря йдеться про щось посутньо інше.

У посланні Кобзаря «мертві» – це справді мертві, тобто ті покоління, які вже відійшли, «живі» – це сучасники, ті, хто живуть у теперішньому часі, «ненародженні» – майбутні покоління, які мають право судити своїх попередників (батьків і дідів) за допущені ними фатальні прорахунки в державотворенні, яке не відбулося в той час, коли вже всі народи-сусіди спромоглися на створення власних національних держав. Така інтерпретація найтемнішого місця в посланні Т. Шевченка «І мертвим, і живим...» стає ключем до розшифрування підтекстового змісту всього твору.

Більше того, з'являється нагода говорити про еліту (провідну верству), яка повинна стати каталізатором поривів, проривів і поступу вперед усієї нації. Еліта несе відповідальність за долю свого народу й держави перед людьми і Богом.

Ліричний герой усвідомлює свою космічну самотність, як і власні феноменальні здібності пророка. Водночас автор, який у цьому творі повністю ототожнюється з ліричним героєм, ніби постійно перебуває в небесних емпіреях, з яких краще й ширше видно всю гнітючу панораму того, що діється в Україні.

Важливо, що ліричний герой називає себе словом «окаянний», а сучасників – «юродивими», тобто в середовищі користюлюбів, байдужих чи й просто недалеких розумом людей почувається щонайменше диваком, чужим, навіть небезпечним для них, бо взявся пророчити біду, невідворотне

«Роль національної еліти в становленні нації і держави величезна. Еліта (від лат. *eligo* – “обираю”) – це найкращі люди нації, її мозок і її воля. Еліта виконує в “тілі” нації найголовніші життєзабезпечувальні функції. Вона оцінює сучасне, накреслює перспективи на майбутній розвиток, виробляє суспільні ідеали, посиляє в народ певні вольові імпульси, які матеріалізуються у цілеспрямовані діяння тисяч і мільйонів громадян».

Григорій Ключек

«...Образ своєї самоти й непочатості, трагічного протистояння людській глухоті й сліпоті – типовий прийом біблійного пророка: його сходження на таку етичну висоту, з якої видно всю людську неправду і всі виразки суспільства, а голос розходитиметься далеко навкіл».

Іван Дзюба

наближення якої ще ніхто не відчуває. Юродиві, тобто в буквальному розумінні – розумово відсталі, напівбожевільні сучасники насправді ж – духовні ледарі, ті, хто відкладає на завтра нагальну роботу, хто добре розуміє необхідність власної держави, але пасивно очікує, надіючись, що її успішно рано чи пізно збудують без нього, а тому нічого напружувати власні розум і тіло.

Якщо взяти до уваги, що для Т. Шевченка властиво різні часові проміжки доби накладати на безповоротно проминальне людське життя, а також на час як вічність, то й у цьому творі читач отримує нагоду збагнути минуле як уже даремно втрачений період, що був призначений Господом для прозріння, виправлення помилок, переосмислення всього скоєного в ім'я власної наживи й користі.

Уривок від слів «І смеркає, і світає...» до «...І сила, і воля» можна умовно вважати *вступом*, але цей вступ – не типове введення автором своїх читачів у хід описаних у творі подій, а своєрідна ревізія висновків, які давно повинен був би зробити кожен Шевченків сучасник.

У Т. Шевченка страшну картину життя народу в Україні бачили всі, але старалися цю жахливу правду не помічати, заздалегідь відводили погляди від народних страждань, мук і тієї кричущої несправедливості, яку неможливо було не фіксувати ні пам'яттю, ні розумом.

Ліричний відступ (від слів «Нема на світі України...» до «...З святими горами Дніпро») – це невимовна туга поета через те, що в жодному разі не повинно було статися, але сталося і вже є! Освічена молода верства повертається з європейських університетів із викривленою свідомістю, усього лише «великих слів великою силою», а причина такої національної катастрофи – відсутність національної системи освіти, утрата пильності й настороженості до чужоземних віянь, що неминуче призводить до непомірної наївності, дилетанства, «нахапаних» ідей, під якими нема жодної доказової бази.

Зневажливо звучить Шевченкове узагальнення непоправної шкоди від таких опрогресивлених «современними огнями» українців: «Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались, / щоб там і здихали, де ви поросли! / Не плакали б діти, мати б не ридала, / Не чули б у Бога вашої хули. / І сонце не гріло б смердячого гною / На чистій, широкій, на вольній землі. / І люди не знали б, що ви за орли, / І не покивали б на вас головою». Проте жорстокі висновки вимагають переліку провин і гріхів, тому Т. Шевченко вдається до рольового обігрування питання освіти чи одурманення, знань чи кривотолків, гордості чи безплідного хизування.

Сам текст послання вражає *діалогічним викладом* і виразно прямою мовою тих нібито «позалаштункових персонажів», що їх читачі майже поіменно розпізнають уже з перших фраз. При цьому, на думку Ю. Івакіна, сатиричний задум зреалізовано завдяки ораторському викривальному *монологу*, який по вінця сповнений обурення й сарказму, але сатира у творі таки поєднана з лірикою. Таким чином послання «І мертвим, і живим...» Т. Шевченка набуває вигляду дискусії, у якій «поет вів ідейну суперечку – спростовував і доводив, соромив і закликав». Усе це в посланні постійно відбувається на передньому плані, а задній план – власне, невіддільно-страшне історичне тло, – проривається на авансцену лише тоді, коли поетові вже просто несила слухати наївні побрехеньки з уст українських нібито освічених мужів.

«І мертвим, і живим...» не має яскраво вираженого сюжету та його складників – сюжетних ліній. **«Композиційно** поема подана суцільним текстом, але за змістом у ній можна виділити **п'ять частин**» (Василь Пахаренко).

Ці п'ять частин накладаються на типові риси біблійних послань апостолів, а також послання українських письменників-полемістів. Така структура нібито безсюжетного тексту витворює міцний підтекстовий сюжет, який і тримає все сказане Т. Шевченком у «єдиному тілі».

Шевченкове послання «І мертвим, і живим...» розпочинається епіграфом зі Святого Письма. Найвиразніше його трактує сучасний шевченкознавець Юрій Барабаш: «В українському перекладі: “Коли хтось каже: “Я люблю Бога”, а ненавидить брата свого, той неправдомовець”».

Епіграф натякає на словоблудство українських кріпосників, які нібито люблять Бога, стараються якнайбільше дізнатися про історію України, урешті, намагаються прославитися своїм шароварним патріотизмом, але того ж таки брата-кріпака визискують і не вважають повноцінною людиною.

Таке лицемірство Т. Шевченко вважає основною причиною розбрату й занепаду, що призвело до багатовікової бездержавності народу. Саме це його найбільше пече й мучить: «Тільки я, мов окаянений, / І день і ніч плачу». Слова, запозичені поетом із Біблії, згадки про розпуття велелюдні, або велелюдні базари, або біблійні місця страти чи оголошення владою нових законів і пророчо-ораторський тон ліричного героя впритул наближають Т. Шевченка як автора послання «І мертвим, і живим...» до біблійного пророка Єзекиїля, який пророчив грішному народу Ізраїлю неминучий страшний Божий суд.

Послання «І мертвим, і живим...» цікаве для сучасного читача саме тим, що його Т. Шевченко адресує представникам української нації протягом усієї історії її існування, охоплюючи минулий, теперішній і майбутній часи, власне, вічність у людському розумінні такого поєднання. У полі зору поета перебуває насамперед українська інтелігенція, далекі нащадки колись козацьких і значно ближчі – дворянських верхівок, генетично – тих представників козацької старшини, предків яких Катерина II й підкупила, зрівнявши з російською панівною верствою. У добу написання Кобзарем послання таке покоління само себе з превеликими труднощами національно ідентифікувало, тому поставало нібито заможним, нібито освіченим, нібито прогресивним, нібито українським. Недосформованість

«Шевченко бачив, як пани, які кричали, що люблять Україну, насправді... розпинали її. Ці пани “замість пива праведную кров із ребер точать”. Отже, їхня любов до України, до поневоленого народу наскрізь фальшива».

Георгій Неділько

«Чому все-таки “куций німець”? Може, Шевченко мав упередження до німців? Саме навпаки: і сім'я Карла Брюллова, і Штернберг, і зворушливі добрі німці в повісті “Художник” були йому найближчими людьми – після своїх земляків... Але чому ж таки не француз, а німець?.. Тоді ще німецькою мовою не було написано “привид ходить по Європі”¹ і ще з німецької землі не йшло вчення, яке мало замінити свої традиції, свою мудрість, свою мову – чужими фразами... Минуло століття – і це теж прояснилось і зазвучало в самозневаженій душі, яка забула головне – *бути собою*».

Євген Сверстюк

¹ Шевченкознавець Є. Сверстюк у своїй праці зумисно згадує перше речення «Маніфесту комуністичної партії» (1872) Карла Маркса й Фрідріха Енгельса й ту трагедію, яку пережила Україна за роки комуністичного терору.

важливих соціальних понять була спричинена не тільки умовами, а й великодержавницькою ідеологією.

Зрозуміло, звідки в Кобзаря зневага до «вчителя»-«німця». Урешті, питання інтерпретації цього образу з послання «І мертвим, і живим...» досі відкрите. «Німець» у посланні Т. Шевченка – аж ніяк не суто людина німецької національності. Василь Пахаренко розшифровує образ «куцого німця узловатого» (у Т. Шевченка – «учителя великого», і це мовлено з неприхованим кепкуванням автора послання) як ідеологію «куцого розуму»: «*Куций*» – бо з відсіченою душею, короткий, обрубаний. «*Узловатий*» – який заплутує вузлами нить думки, якого дуже важко зрозуміти...». Отже, йдеться про Шевченкове передбачення марксизму-більшовизму, на вудочку якого у ХХ ст. упіймалися видатні українські патріоти.

Проте пояснення як образу «куцого німця», так і спародійованого в посланні «І мертвим, і живим...» украї заплутаного чужоземного вчення може бути й іншим. Читач Шевченкового твору «І мертвим, і живим...» повинен пам'ятати, що навіть найгеніальніша ідея залишається небезпечною, чужою і холодною, якщо суперечить душі представників того народу, які взяли її втілювати.

Цікаво знати!

Радянські ідеологи завбачливо усікали найбільш виразну цитату послання «І мертвим, і живим...», у якій національне таки суттєво домінувало над запозиченим. Тож у радянські часи дозволялося цитувати: «І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь», – але вкрай небажано було продовжувати слова Т. Шевченка, як того вимагав контекст: «Бо хто матір забуває, / Того Бог карає, / Того діти цураються, / В хату не пускають, / Чужі люди проганяють, / І немає злomu / На всій землі безконечній / Веселого дому». Коли останнє речення цієї цитати вклав в уста свого неоднозначного персонажа Семена Магазаника в романі «Чотири броди» Михайло Стельмах, то вже за одну тільки цю фразу вихід його твору опинився під загрозою.

Т. Шевченко прекрасно усвідомлював, що принесені з чужого поля істини неминуче в'янули й ниділи на бездержавному українському ґрунті. Як слушно зауважував І. Франко, навіть «справді живі й плодотворні», вони «перемінювалися у них на пусту забавку, на золоті брязкальця». Наприклад, наукові ідеї панславізму й панмонголізму в трактуванні української інтелігенції перетворюються в гротескні вихваляння і типову шароварщину («Німець скаже: / “Ви могли” / “Моголи! моголи!”» чи «Німець скаже: “Ви слав'яне!” / “Слав'яне! слав'яне!”»). Замість того, щоб належно розібратися в негативних і позитивних складових української ментальності, освічена українська молодь вишукувала тільки «великих слов велику силу».

Шевченкове послання «І мертвим, і живим...» засвідчує дивовижне проглядання поета крізь віки. Афоризми цього художнього тексту не втратили своєї сили досі, а талант пророка допомагає сучасній Україні знайти правильний шлях із гнітючої перспективи нової анексії «старшим братом» споконвічних українських територій.

Незважаючи на те, що Т. Шевченко то погрожує найстрашнішими карами, то картає за скоєні гріхи, то майже слізно вмовляє схаменутися всі прошарки українського суспільства, основні надії поет покладає на українську еліту.

Внутрішня опозиція у творі, неоднозначність авторського ставлення до сучасників (а в підтексті – й до «ненароджених», тобто сучасних українців) – це саме та могутня лірична сила, яка виявилася здатною струснути й опритомнити українську націю, змусити на «великій руїні» минулої національної історії в наш час приступити до реальної побудови Української держави початку третього тисячоліття.

«Шевченків, умовно кажучи, проект України передбачає різні, немовби прямо протилежні варіанти здійснення: з одного боку – “настане суд”, а з другого – “заплакана мати” “благословить дітей своїх”. Але вони не взаємовиключні, а взаємозумовлені. Нагадування про кривавий суд, погрожування ним має привести до соціальної тьми “дітей юродивих”, і тоді вони стануть братами “найменшому брату”... Може, й марна надія, але поет ще не втратив у неї віри».

Іван Дзюба

Діалог із текстом

- 1 Пригадайте ознаки літературного жанру послання. Як ви думаєте, чому жанр послання присутній у Біблії? Кому приписується авторство біблійних послань?
- 2 Застосуйте свої знання про жанр послання до твору Т. Шевченка «І мертвим, і живим...». З'ясуйте його особливості.
- 3 Коли, де і в яких умовах Т. Шевченко створив послання «І мертвим, і живим...»? Чому романтичне захоплення козащиною вже не влаштувало митця?
- 4 До кого Т. Шевченко звертається в посланні «І мертвим, і живим...»? Чому саме?
- 5 Як ви розумієте поняття «національна самоідентифікація»? Чому вона дуже важлива для кожної людини й у наші дні?
- 6 Які слова зі Святого Письма Т. Шевченко використав як епіграф до свого послання? На що мало наштовхувати читачів саме таке цитування Біблії?
- 7 Послугуючись текстом твору, доведіть, що послання «І мертвим, і живим...» Т. Шевченка виявилось виразним зразком політичної поезії в жанрі послання.
- 8 Як ви розумієте образи-символи «мертвих», «живих» і «ненароджених»?
- 9 Проаналізуйте образ «німця» в посланні Т. Шевченка. Зверніть увагу, що в середовищі тодішнього простолюдю «німцем» узагалі називали чужинця-іноземця.
- 10 Що саме поет має на увазі, використовуючи образ «сучасних вогнів»? Чи можна ототожнювати поняття «сучасних вогнів» із «великих слів великою силою»? Чому ви так вважаєте?
- 11 Як ви думаєте, ідеї панславізму й панмонголізму могли принести українцям користь і чому?
- 12 Наскільки твір Т. Шевченка «І мертвим, і живим...» актуальний у наші дні?
- 13 Вивчіть уривок цього твору (на ваш вибір) напам'ять.

Мистецькі діалоги

- 1 Порівняйте картину Г. Рембрандта «Повернення блудного сина» (с. 28), яку ви розглядали як ілюстрацію до біблійних притч на початку навчального року, з картиною-двузором українського митця Олега Шупляка. Чому ж український митець вирішив показати обличчя блудного сина? З якої причини на картині О. Шупляка відсутні слуги і старший син, що відігравали роль свідків зустрічі батька й сина на картині Г. Рембрандта й по-різному ставилися до реакції старого на повернення марнотратника додому? Чим картина сучасного українського художника перегукується з посланням Т. Шевченка «І мертвим, і живим...»?

▲ Олег Шупляк. Рембрандт ван Рейн. Повернення блудного сина (2012)

- 2 Розгляньте картину «Шевченко і час» і проаналізуйте її зміст. Чи містить вона ідеї, близькі до твору «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»? Обґрунтуйте свою думку.

▲ Володимир Голощапov. Шевченко і час (2014)

Діалог із науковцем

Григорій Клочек

«І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕНИМ...»

(уривки)

У цього послання довга адреса. Воно звернене практично до всіх українців, у тому числі і до нас, теперішніх, і до тих, хто ще народиться на нашій землі...

У «Посланії» чітко виділяються три основні мотиви. Перший з них є головним, його можна сформулювати таким чином: служіння Україні, її народу є головним обов'язком українського інтелегента. Суть другого мотиву формулюється словами Шевченка: «Якби ви вчилися так, як треба, / То й мудрість би була своя». Третій мотив – заклик до єднання усіх патріотичних сил України.

Перші «штрихи», що створюють узагальнюючий портрет адресатів послання, такі:

Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жнива!

Художня сила цих рядків – у їхній афористичності... Тільки треба зрозуміти, що усномовні фразеологічні формули несуть у собі певну конкретику – в них певна «пам'ять», певна

«знаковість», що тісно пов'язана з обставинами тогочасного життя. Тому коли ми читаємо, що «Людей запрягають / В тяжкі ярма», то розуміємо, що йдеться про реалії кріпосницької дійсності, а «правдою торгувати» – це зраджувати щось важливе, основоположне. Формула «кайданами міняються» звучить багатозначно – у ній є смисловий натяк на кріпосництво, але при цьому викликаються асоціації, пов'язані з національною несвободою, яку українське панство переносило вельми смиренно.

Шевченко умовляє своїх земляків не шукати щастя на чужині, а повертатися до своєї хати:

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Геніальність наведеної сентенції в тому, що в ній запрограмована думка про державу (свою хату) як про найбільш вигідну форму існування нації. «Своя правда» – це, виходячи зі смислового наповнення слова «правда» у Шевченковій творчості, Вища Справедливість, яку треба розуміти, як право народу жити за своїми справедливими законами, що формуються в процесі державного становлення. «Своя... сила» – це підвищена життєва енергія нації, що має власну державу. «Своя... воля» – це велике щастя бути незалежним, яке, безперечно, найпозитивнішим чином впливає на формування нації.

Шевченко точно вловив характерний недолік національно свідомих українців, який визначався певними особливостями національного менталітету, – їхню емоційну розчуленість, яка часто заважала адекватно оцінювати як власну історію, так і тогочасні реалії. Шевченко тонко пародіює емоційну розчуленість типового українофіла:

«...А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляни убогі!..
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»

Справжній патріотизм повинен виявлятися не в оманливому замилюванні історичною минувиною, а у важкій щоденній праці, у справі визволення народу з-під колоніального ярма.

Постає запитання: чому Шевченко так *настійно* вимагає від тогочасного національно свідомого панства виробляти *свій* погляд на історичне минуле? Національна еліта є «продуктом» національної культури. «Еліті», що не зросла на національному ґрунті, є такою ж нежиттєздатною, як і космополітична культура... Шевченко сказав своїм посланням, яким він би хотів бачити еліту свого народу, й одночасно засвідчив, якою вона не повинна бути, Те послання пішло у майбутнє. До нього прислухалось багато поколінь українців.

- 1 Доведіть, що в посланні «І мертвим, і живим...» справді «довга адреса».
- 2 Які три основні мотиви виразно й голосно звучать у тексті послання «І мертвим, і живим...»?
- 3 Як трактує Г. Ключек зміст найважливіших метафор Т. Шевченка у його творі-посланні? Чи погоджуєтесь ви з такою інтерпретацією метафор «Людей запрягають / В тяжкі ярма», «кайданами міняються, / Правдою торгують», «Орють лихо, / Лихом засівають»? Чому саме такою є ваша особистісна позиція щодо цього твору?
- 4 Яка програма закладена Т. Шевченком у слова про національну хату для свого народу?
- 5 Чому послання «І мертвим, і живим...», за висновком Г. Ключека, «пішло у майбутнє» і до нього «прислухалось багато поколінь українців»?

*Тема жіночої долі
у творчості Т. Шевченка*

«Якщо “Катерина” – поема-притча про зневажену й зруйновану любов, що не вміла шануватися, то “Наймичка” – поема-притча про любов згармонізовану, здатну світити за всяких обставин, а “Марія” – поема-міф про святую любов, яка в людській душі возродилась і досі світить в душі “скорбящей і убогій»».

Євген Сверстюк

■ «Катерина»

Ідейно-тематичну і художньо-образну систему Шевченкового поетичного світобачення становить українська ментальність. Її важливою рисою завжди була повага до жінки, поклоніння материнству. Тому типово романтична тема – зрадженого кохання – у творчості Т. Шевченка навіть у ранній період набуває виразно відмінного звучання від «модного» в літературних салонах мотиву інтимної пригоди. Не салонова література, не пригодницький мотив – саме життя було джерелом для написання **«Катерини»**: покритка, що «попідтинню з байстрам шкандибает», у часи кріпацтва стала однією з гірких реалій українського села.

Напевне, не останню роль у такому болючо-особистісному трактуванні цієї теми відіграло й те, що подібна доля спіткала Шевченкову троюрідну сестру

Катрусю¹. Зверніть увагу: в поемі ніде не йдеться про те, що Катерина – кріпачка. Поет робить акцент на іншому: його героїня повірила й покохала, «як знало серденько» – щиро, відкрито, не маючи сумнівів, що той, кого вона обрала, не може вчинити підлість.

Автор виходить за межі морально-побутового трактування, не обмежується й вузьким аспектом, бо тема зрадженого кохання в його творчості трансформується в національну тему. Шевченкова Катерина виростає до символу окраденої України. І трагедія Катерини не тільки в тому, що дівчина не зберегла свою честь: вона довірилася ворогові, повіривши розбещеному російському офіцерові, що й у нього є серце, що він щирий і надійний. І гріх героїні стає непомірно більшим, ніж просто незбережена дівоча честь: вона впустила в душу «гадину» – дозволила зганьбити честь свого роду.

◀ Тарас Шевченко. Катерина (1842)

¹ Про це йдеться у книзі Петра Жура «Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка».

Батьки Катерини не можуть учинити інакше: вони змушені визнати, що їхня єдина донька осквернила рід, а тому втримувати її від недоцільних і небезпечних мандрів Московщиною в пошуках своєї пари немає сенсу. Так велить звичай і воля сільської громади. Тим часом втрата єдиної доньки для батьків непосильна: невдовзі вони помирають («В селі довго говорили / Дечого багато, / Та не чули вже тих речей / Ні батько, ні мати...»).

«Катерина» – ліро-епічна поема. Її сюжет розгортається як ланцюжок сцен, поєднаних авторськими розповідями й ліричними відступами. Письменницька позиція не прихована: Т. Шевченко співчуває своїй героїні. У рядках *ліричних відступів* бринить глибокий біль за її безталання («Катерино, серце моє! / Лишенько з тобою! / Де ти в світі подінешся / З малим сиротою?»). Вони сповнені драматичних роздумів над причинами лиха, що панує «на сім світі», гірких думок про те, що чекає насамперед на малого Йвася.

У поемі «Катерина» є певні перегуки з баладою «Причинна». Як і героїня балади, Катерина – теж «причинна»: кохання до «москалика» вона поставила вище за все. Саме ця віра тримала її в тяжкій дорозі, давала силу долати шлях у Московщину, надію на зустріч, на те, що рідний батько не одцурається сина. Коли ж ця віра вмерла, Катерина спромоглася лише на... самогубство. Нехай і в стані афекту, як це властиво персонажам романтичних творів, але саме «чорна гадина» гріха бере верх над силою материнської любові. Катрусин життєвий шлях став не шляхом пошуку Бога, а блуканням у заметених полях та по бездоріжжю; завершився не покутою гріха, а примноженням його (адже самогубство – найтяжчий гріх).

Дослідники стверджують, що низка жіночих образів, створених Т. Шевченком у хронологічній послідовності, «виявляє один із кодів внутрішньої

«У ній Шевченко протиставляв мораль москаля та його жорстокість моралі українки... Поет виводить два протилежні національні й етичні світогляди, які у взаємних стосунках неминуче ведуть до конфлікту й катастрофи».

Леонід Білецький

організації його художності». Катерина – **романтичний тип утілення жіночої долі**, персонаж, учинок якого значною мірою був умотивований художніми законами мистецького напрямку, у руслі поезії якого й написаний твір.

«Наймичка»

Наступна сходи́нка, на яку підніме Шевченко скривджену жінку, – це сходи́нка діяльної й жертвовної любові. У поемі «**Наймичка**» Шевченко створює образ матері, яка зуміла стати наймичкою на ниві синові долі, щоб забезпечити йому гідне майбутнє, а водночас спокутувати власний гріх. Сила материнської любові в цій поемі всеперемагаюча: Ганна знайшла в собі мужність жити в доволі непростих умовах (усе життя каратися «в чужій хаті», відмовитися від можливості влаштувати власну долю, почуватися наймичкою спочатку чужим людям – Трохимові й Насті, а потім і самому Марку та його дружині й дітям), підкоритися волі Божій, зробити все для синового щастя.

«Наймичка» була написана в період «трьох літ». Уперше її опублікував у збірнику «Записки о Южной Руси» Пантелеймон Куліш.

Іван Франко, аналізуючи поему «Наймичка», наголосив на глибоко гуманістичному наповненні твору («щиролюдський зміст її дуже багатий») та майстерності зображення трагічного образу матері («з такою чарівною простотою і натуральністю, без ходульності і фальшивого пафосу»).

Реалістично-побутовий сюжет дозволив перенести акцент на внутрішню драму матері, яка жертвує своїм правом навіть називатися цим святим словом задля щасливого майбутнього сина. Це свого роду притча про історію терплячої любові, що перемогла силу гріха. Багацьку дочку, визнану в селі красуню Ганну, як і Катерину, очевидно, звів російський офіцер (саме про це йдеться у повісті Т. Шевченка «Наймичка»). Про те, що вона могла наблизитися до межі страшного вибору, свідчить і пролог поеми, зокрема пісня, яку співає Ганна – «Як удова в

Дунаєві / Синів поховала». Однак Ганна думає не про свого кривдника і власне розбите серце, її думки – про дитину: «...молитимусь, / Із самого неба / Долю виплачу сльозами / І пошлю до тебе». Оця її тверда настанова на стоїчне терпіння й Божу милість одразу ж кардинально відрізняє модель поведінки Ганни від нерозважливих емоційних учинків Катерини. Ганна – натура сильна. Свою силу й смирення вона черпає у зверненні до Бога, до нього вона підносить свою материнську молитву за Марка, за його щастя.

Романтичне забарвлення прологу (час і місце дії, таємничість, якою все оповито, навіть туман, що символізує непевність вибору, та, з іншого боку, і душевний стан жінки) міняється на

◀ Лариса Годунова. Наймичка (2014)

контрастну за настроєвістю розповідь про ідилічне родинне життя заможної бездітної пари. Ця розлога епічність оповіді підкреслюється й типово казковим початком («Були собі дід та баба...»). Трохим і Настя – майже біблійна пара: прожили багато років у злагоді й любові, своє добро нажили чесною працею, у їхній оселі ніколи не лунала лайка. Однак причина смутку подружжя зрозуміла: тут не дзвеніли голоси дітей. Привид самотньої старості й забуття стоїть у них за плечима. Вони журяться: «Кому понадбали / Добра цього?». Та, мабуть, не стільки це, бо все життя нікому близькому й рідному було віддати нерозтрачене сердечне тепло, любов, ніжність. Але ця туга за батьківством, що не відбулося, усе ж не викликає в них якогось бунту чи нарікання на Божу волю. Тож не випадково розважлива Ганна підкидає сина саме цій парі: вона знає їхню порядність, лагідну вдачу і готовність любити чужу дитину як свою.

На відміну від «Катерини», у поемі «Наймичка» майже відсутні ліричні відступи, звернені до героїв або читачів, – натомість є глибокі **філософські роздуми** («Чудно якось / Діється між нами!»). Переважання в поемі епічного викладу, «довершена простота» змалювання почуттів, відсутність «фальшивого пафосу» створюють у читача інтимне відчуття жертвовної любові, що глибоко промовляє до людського серця.

Драматизм поеми часто створюється завдяки використанню прийому **контрасту**: динамічній картині опису стану недужої Ганни, котра з останніх сил намагається втриматись за життя в круговерті хвилин, годин, виринаючи тривогою стражденної душі із забуття, бо ж мусить сказати синові правду й попросити в нього прощення, протиставляється картина неспішного повернення Марка. Ми ніби фізично відчуваємо тяжке, через силу, дихання хворої Ганни, її останні зусилля встигнути до фатальної межі признати-ся синові у для них обох найважливішому. **Кульмінаційний вибух** – майже всепланетної сили: син, що знайшов матір (певна ж річ, у його пам'яті мусили зринутися картини раннього дитинства, стала раптом очевидною причина Ганниної ніжності, її турботи, коли вже став дорослим), тут же її і втратив: ніколи Марко вже не зможе сказати їй святе слово – «мамо»!

«Дивлячись... на “Наймичку” Шевченка, ми мусимо сказати, що вона вповні підходить під вимоги такого перворядного, безсмертного твору поетичного. Щиро людський зміст її дуже багатий. І той щиро людський зміст є заразом вповні український. Всі оті люди, що живуть в поемі і котрим однаково співчувати мусить чи поляк, чи німець, чи француз, – вони українці, думають і чують по-українськи. Се й є великий триумф штуки – в частковому, случайному показувати загальне, вічне і безсмертне».

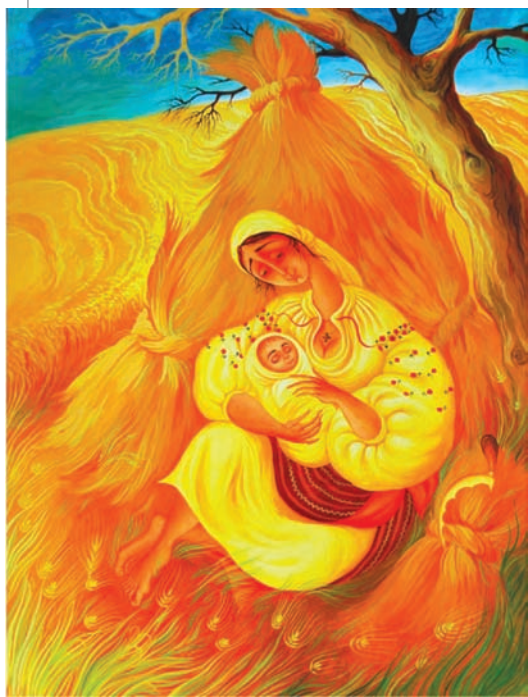
Іван Франко

Реалістично-побутовий тип утілення жіночої долі реалізований і в поезії «Сон (На панщині пшеницю жала...)». Цей вірш Тарас Григорович написав 1858 р. в Петербурзі після повернення із заслання. На час повернення поета в Петербург навколо ширяться чутки про ймовірність реформи, яка скасує ганебне кріпосне право – узаконене рабство ХІХ ст. З надією дослуховуючись до розмов, що точаться в Петербурзі про майбутню реформу, поет подумки лине в Україну, де в рабстві залишаються його рідні, його земляки. «На панщині пшеницю жала» – це вірш-мрія, вірш-надія, вірш-вимога. Цей невеличкий ліричний образок, досконала з точки художності мініатюра, є зразком «зрілого Шевченкового стилю – письма без тропів», як зазначає літературознавець Валерія Смілянська.

Твір містить **три картини**: **перша** показує тяжку підневільну працю матері. Напевне, це молода й красива жінка, та у вірші нічого не сказано про її вроду й вік: натомість автор градацією дієслів – «Пішла, ...пошкандибала» – підкреслює крайню втому, виснаження від непосильної праці. Мати-кріпачка змушена залишати немовля без нагляду і має право навідатися до дитини лише у хвилини короткого перепочинку. Кріпацька мадонна схиляється над немовлям із невимовною ніжністю: про це сказано максимально лаконічно, однак за трьома дієсловами – «Розповіла, нагодувала, / Попестила» – величезне море ласки й материнської любові. **Друга картина** – візійна, пророча: утомлена мати задрімала. Картина її сну передає пристрасну мрію про гідне життя своєї дитини. Основою цього щасливого життя є не панські палати, гори золота чи блиск визнання й слава – тільки воля здатна зробити людину щасливою. Недарма дослідники гово-

рятють про поезію Шевченка як грандіозну світоглядну систему українців: картина сну матері є реальною умовою щасливої повної сім'ї, у якій є батько, мати, діточки і, закономірно, – вільна праця на «своєм веселім полі». **Третя картина** – розв'язка ліричного сюжету. Вона передає стан гірко-го розчарування: сновидіння жахливо контрастує з реальністю: «нема нічого». «Розпізнавальним знаком» цього гнітючого й принизливого для кріпаків не-буття постає постать ланового.

Пройшовши шлях бунту романтичного персонажа в ранній творчості, зумівши знайти силу жити, піднятися над власним болем і присвятити всю себе дитині в «Наймичці», жінка-мати в поезії Шевчен-

► Марина Михайлошина. Ілюстрація до вірша Т. Шевченка «Сон» («Дитячий кобзар», Видавництво Старого Лева, 2012)

ка періоду заслання та останнього періоду творчості постає в ореолі святості – поет готовий молитися перед нею, «мов перед образом святим»:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитятчком малим.

«...Категорія “Любов” є основною в системі морально-етичних християнських цінностей. У Шевченка вона набуває найвищого звучання в образі Божої Матері. Її материнська любов до сина Ісуса вражає не тільки своєю жертовністю, а й прагненням допомогти йому в його високій місії спасіння роду людського».

Григорій Ключек

«Марія»

Апофеозом теми материнства стала **поема «Марія»**, написана після повернення з України в 1859 р. Мати-покритка піднімається тут до **символічно-узagalьненого** образу Матері Божої.

Свідчення того, що цей задум Шевченко виношував давно, містить лист до Варвари Репніної, написаний поетом на засланні. Образ Богородиці настійно просився в Шевченкову поезію: то інтимно-трепетними молитовними інтонаціями створеного на Косаралі вірша «У нашім раї на землі...», то незримою присутністю «на відстані молитви» в поемі «Неофіти», першому поетичному творі після заслання, то піднесено-ніжною згадкою в ліричній поезії «N. N. (Така, як ти, колись лілея...)». Нарешті в **ліро-епічній філософській** поемі «Марія» цей святий образ постав своїм «страдницьким і не по-святенницькому святим життям» (Іван Дзюба) у величчї спасительної любові.

Для **сюжету** поеми Шевченко використав біблійну легенду, однак вніс певні зміни: Марія – наймичка Йосипа, вона виросла в його домі; старенький тесля одружується з уже спокушеною дівчиною пізніше, щоб уберегти її від каменування. Шевченко також уводить у євангельську фабулу й епізод зустрічі Марії з безіменним апостолом. Події євангельської історії, як підкреслював Іван Франко, поет поставив на «чистолюдський ґрунт». Тому біблійний сюжет постійно оживається реаліями українського життя – так, як і в колядках, щедрівках, вертепному дійстві.

За зображення Марії покриткою Шевченкова поема викликала невдоволення церкви, хоча Шевченко не зробив замаху на священний образ – навпаки: задум поета полягав у освяченні материнства взагалі як найвищої, жертовної любові.

У поемі «Марія» **образ матері** – один із найвеличніших у світовій літературі, це образ «матері святої, / Що в мир наш Бога принесла», жінки, що всю себе віддала турботі не лише про «хліб щоденний» для дитини, а й про навчання добра й вірності;

Фрагмент пам'ятника Т. Шевченку в Харкові.
Скульптор Матвій Манізер (1935) ►

яка пройшла із сином шлях на Голгофу, а після його смерті продовжила синову справу, надихнула своєю вірою апостолів, які розгубилися від страшної розв'язки на Голгофі, підняла дух «душеубогим».

Образ Марії в поемі оповитий глибоким сердечним почуттям автора. **Трагічний пафос** теми материнського горя й страждань її розп'ятого Сина виливається рядками молитви у вступі, увиразнюється інтимністю, безпосередністю переживань, ліричних відступів, авторських звертань до героїні; вибухає гіркотою проти фальшу казенного звеличення Діви Марії. Цей пафос визначає спектр образності й високе гуманістичне звучання заключного акорду поеми, що провіщає відродження правди й любові в «людській душі».

Діалог із текстом

- 1 Чому в часи Т. Шевченка тема зведення сільської дівчини офіцером у дворянській літературі трактувалася лише як цікава пригода?
- 2 Розкрийте специфіку розгортання сюжету поеми «Катерина», виділіть основні епізоди.
- 3 Завдяки чому Т. Шевченкові в поемі «Катерина» вдалося так глибоко передати психологічний стан своїх персонажів (сцена вигнання батьками Катерини)? Які протилежні почуття поєднуються в монолозі матері? Завдяки чому зростає емоційна напруга цього монологу? Зверніть увагу на таку деталь у сцені прощання Катерини з батьками: «Ледве встала, поклонилась...». Про що вона свідчить?
- 4 Чому Катерина бере з собою, покидаючи домівку, грудочку землі з рідного краю?
- 5 Які символи фольклорного походження наявні в поемі «Катерина»? Яка їхня роль?
- 6 Яку роль виконує порівняння: «Коло серця – як гадина чорна повернулась»? Як ви думаєте, чи має в тексті поеми це порівняння перегук із словами Катриної матері: «Була б утопила... Здалась тоді б ти гадині, Тепер – москалеві...».
- 7 Що саме символізує в християнстві образ змії? Чому над материнською любов'ю бере верх «чорна гадина», що повернулась спочатку тяжким передчуттям коло її серця?
- 8 Доведіть, що поема «Катерина» – романтична ліро-епічна поема.
- 9 Що вказує на те, що Ганна (поема «Наймичка»), підкидаючи сина заможній бездітній парі, дбає про нього?
- 10 Як у епізоді винайму наймички Трохим і Ганна підтверджують свою людяність?
- 11 Яким порівнянням передано радість Ганни-матері від того, що тепер вона має змогу бути поряд із дитиною? Знайдіть і зачитайте, як наймичка піклується про маленького Марка.
- 12 Чому Ганна відмовляється від запропонованої їй ролі весільної матері?
- 13 Як ставляться до Ганни-наймички Марко і його дружина? Що, на вашу думку, є причиною такої поведінки молодої невістки?
- 14 Яка сцена є кульмінацією поеми? Завдяки чому Шевченкові вдається надзвичайно сильно передати потрясіння Марка?
- 15 Прочитайте повість Т. Шевченка «Наймичка» і підготуйте усне порівняння однойменних творів.
- 16 Напишіть твір-роздум на тему: «Ганна з поеми Т. Шевченка «Наймичка» – жертва чи володарка власної долі?».
- 17 Яку проблему порушує автор у поезії «Сон (На панщині пшеницю жала...)»?
- 18 Чому Шевченко не описує вроду матері, її молодість, а всю увагу зосереджує на сні?
- 19 Яку роль виконує вислів «веселе поле»? Який це художній засіб?
- 20 На основі тексту поеми «Марія» доведіть, що поет дещо українізує Богородицю, надає їй рис характеру української матері.
- 21 Чи розуміє Марія велику місію свого єдиного сина, чи передчуває трагічну розв'язку його молодого життя? Якими словами про це сказано в поемі?

22 Як ви розумієте епілог до поеми «Марія» (починаючи від слів «А потім ценці одягли / Тебе в порфіру...»)?

23 Що символізує образ сина в усіх трьох поемах?

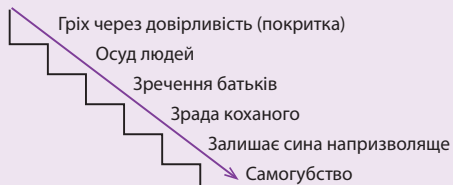
24 Як ви думаєте, з якої причини Т. Шевченко постійно виводив у своїх творах образ покритки? У чому полягає маленьке щастя і велика біда такої жінки? Чи кожна з Шевченкових героїнь змогла відстояти якщо не своє власне, то бодай право своєї дитини на гідне життя? Чому так сталося?

25 Подискутуйте з однокласниками про кохання і жіноче щастя у творах Кобзаря.

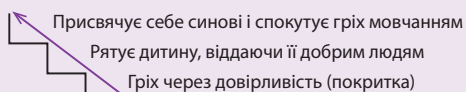
26 На матеріалі творів Т. Шевченка про страдницький шлях матерів доведіть, що у творчій спадщині Кобзаря простежується виразна еволюція образу жінки-матері.

27 Сучасний український літературознавець Василь Пахаренко подає схему реалізації власних духовних сил і розпорядження власним життям Шевченкових героїнь із поем «Катерина», «Наймичка», «Марія». Уважно розгляньте кожну схему, поміркуйте над усіма ключовими моментами в житті Катерини, Ганни, Марії. Коротко письмово проаргументуйте слушність висновків літературознавця або спростуйте його думку.

КАТЕРИНА

ГАННА

МАРІЯ

Діалоги текстів

- Порівняйте події з Євангелія з подіями Шевченкової поеми «Марія». Що спільного, а що відмінного в інтерпретаціях життя Діви Марії в цих джерелах?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини пензля Т. Шевченка «Катерина» (с. 222). Що саме зближує поему і картину одного автора, а що їх суттєво відрізняє? Опишіть картину, звертаючи увагу не тільки на центральну постать, а й на інші постаті й навіть окремі деталі.
- Чому художник Федір Кричевський назвав свою картину «Замріяна Катерина» (с. 223). Який період життя Шевченкової героїні він змалював? Як передав почуття дівчини? Чому?
- У 1963 р. за мотивами опери Михайла Вериківського (1896–1962) на Київській кіностудії імені О. Довженка режисер-постановники Ірина Молостова і Василь Лапокниш зняли музичний фільм «Наймичка». Роль Ганни зіграла актриса Віра Донська-Присяжнюк, роль Марка – актор Андрій Подубинський. Перегляньте цей фільм. Висловіть свою думку з приводу точності інтерпретації Шевченкового твору в кінофільмі. Визначте, наскільки музика відповідає настрою поеми.

▲ Кадр із фільму «Наймичка» (1963)

- 4 Уважно розгляньте фрагмент пам'ятника Т. Шевченку в Харкові (с. 227). Як ви думаєте, жінка з дитиною як одна з шістнадцяти динамічних статуй цього монумента – героїня поеми Т. Шевченка «Катерина» чи «Наймичка»? Чому ви так вважаєте?
- 5 Розгляньте ілюстрації до вірша «Сон» Марини Михайлошиної (с. 226). Як за допомогою колористики художника передає радість материнства? Чи можуть відповідні кольори засвідчувати авторську позицію на картині?

Діалог із науковцем

Іван Франко

ШЕВЧЕНКОВА «МАРІЯ»

(Скорочено)

Шевченкову поему «Марія» треба зачислити до найкращих, найглибше задуманих та гармонійно викінчених поем Шевченка... Зміст поеми більш ідилічний, ніж драматичний... З євангельського оповідання про події перед уродженням Ісусовим знаємо, що Йосиф думав прогнати її зі свого дому, поки поява ангела у сні не застала його лишити її при собі. Шевченко і тут поминув надприродний об'яв Божої волі і виставив Йосифа по-своєму, благороднішим та великодушнішим...

Про побут Ісуса з його родителями в Єгипті у Євангелії сказано зовсім коротко, лиш стільки, що він жив там аж до смерті Ірода, Шевченко обробив цей уступ знов ідилічно, малюючи тихе та скромне життя утікачів на тлі єгипетської околиці над Нілом... В ідилічному тоні описано поворот Ісусових родителів із Єгипту до Назарета. Там вони застали руїну зі своєї колишньої домівки, так що Марія була змушена проситися в найми до своєї своячки Єлизавети, матері Івана Хрестителя, яка тоді була вже вдовою, бо її мужа, єврея Захарію, замордовано в Єрусалимі. Ісус виростає в товаристві з трохи старшим Іваном, і тут Шевченко покористовується мотивом далеко пізнішої християнської іконографії, що на одній картині представляє двоє дітей: Івана та Ісуса, та Марію, причім Ісус держить у руках хрестик. Із цього мотиву зробив Шевченко дуже зворушливе оповідання про те, як Ісус, бавлячися з Іваном, із двох паличок зробив хрестик...

Євангельське оповідання нічого не знає про шкільну науку Ісуса... Шевченко, виходячи з того погляду, що Ісус пізніше виступає вчителем єврейського народу і не раз присоромлює книжників та фарисеїв своїми покличами на Святе Письмо, представляє, також по-своєму, шкільну науку Ісусову... Не завадить зауважити тут, що римо-католицька іконографія представляє Марію письменною, а сцена Благовіщення малюється звичайно так, що ангел застає Марію над читанням Псалтиря...

- 1 Як ви розумієте слова І. Франка, що поема Т. Шевченка «Марія» відзначається більше ідилічним, ніж драматичним змістом? Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Чому?
- 2 Чому І. Франко високо оцінює саме ті епізоди в поемі «Марія» Т. Шевченка, яких немає в Євангеліях?

Особистісна лірика Т. Шевченка періоду арешту й заслання та після повернення з нього

Заарештованого у квітні 1847 р. Т. Шевченка доправили в Петербург у каземат Третього відділу царської канцелярії. Однак навіть у похмурих застінках тюрми поет потайки писав вірші. Шедевром поетової лірики цього періоду вважають написаний у казематі автологічний вірш-ідилію «Садок вишневий коло хати...».

У його рядках – і Шевченкова дитяча мрія про щасливу родину, і закладений у фольклорі архетип єдності різних поколінь роду, і біблійне віддуння святого сімейства. Це – основа української світобудови, українського доброго ладу, побудованого на гармонії в душі, родинних взаєминах, стосунках людини з довкіллям, іншими людьми.

«...Перший рядок торкає змисл зору, другий – слуху, третій – зору і дотику, четвертий – зору і слуху, а п'ятий – знову зору і дотику; спеціально-кольористичних акцентів нема зовсім, а проте цілість – український весняний вечір – встає перед нашою уявою з усіми своїми кольорами, контурами й гуками як жива».

Іван Франко

Автологічний вірш – це така поезія, у якій усі слова вжиті поетом тільки в прямому значенні, тому художні засоби, зокрема епітети й метафори, практично відсутні.

Незважаючи на це, автологічні вірші переважно функціонують лише завдяки **архетипним образам** – таким найстарішим сакральним і природним для окремої нації деталям пейзажу, побуту, етики, родинних стосунків, які збуджують уяву й спонукають читачів сприймати зображене близько до серця. Саме ці поезії найбільш милі серцю і найзрозуміліші для представників нації. Такими рідними, своїми, тобто майже генетично закладеними, а тому архетипними образами у вірші «Садок вишневий коло хати...» є розквіталий сад, мати, яку поважають і слухаються всі в родині, спів дівчат і тьохкання соловейка.

Марина Михайлошина.
Ілюстрація до вірша Т. Шевченка
«Садок вишневий коло хати...»
(«Дитячий кобзар», Видавництво
Старого Лева, 2012) ►

Центр усього дійства, що нагадує зміну кадрів, указаний кілька разів: події відбуваються коло хати. У цій невеличкій за розміром поезії, як у зерні, з якого виростає колос, розміщене ядро української моделі життєустрою: поет звеличує родину, природний лад життя з насущними потребами праці й відпочинку.

У **невольничій поезії** Шевченка мотиви самотності, туги за Україною набувають ще вищої тональності. Вони звучать і в низці віршів, написаних унаслідок звернення до народної пісні, і творах на історичну тематику, і віршах автобіографічного характеру. Поезія «**Самому чудно. А де ж дітись?**» (1847) сповнена гірких і тривожних роздумів про неволю й власне майбутнє. Своє безталання ліричний герой ототожнює з долею інших засланих – «невольників і сиріт». Мотив самотності межує з відчаєм: два змістові центри вірша – «на чужині на самоті» – посилюють відчуття замкнутого простору – «взаперті», водночас контрастуючи із безмежжям «стефу безкрайого за Уралом».

До виразно автобіографічних літературознавці відносять поезії трагічно-драматичного звучання «**І виріс я на чужині...**» (1848) та «**Якби ви знали, паничі...**» (1850), адже образи найближчих родичів Тараса Григоровича – батька і матері – у цих творах списані поетом із власних батьків. Думки про Україну приходять до поета то з гіркими спогадами про тяжке дитинство, то зі згадками про побачене там під час першої поїздки на Батьківщину. Поезія «І виріс я на чужині...» переповнена враженнями від перебування в рідній Кирилівці в 1843 р. **Контрастом** до чудової природи постає у вірші земне пекло, створене на «славній Україні» лукавими панами.

Триптих «**Доля**», «**Муза**», «**Слава**» – вірші, що становлять емоційно-смыслову єдність, написані в одному творчому пориві 9 лютого 1858 р. в Нижньому Новгороді. Ліричний герой у цих художніх текстах виразно еволюціонує і піднімається до висоти філософа життя.

Поетичний твір «**Доля**» за жанром – **лірична медитація**.

Лірична медитація – це форма філософської лірики: вірш, у якому поет висловлює свої роздуми над проблемами життя і смерті, над пережитим. Такі поезії часто будуються на психологічному самоспостереженні, у формі внутрішнього монологу з самим собою чи уявним співрозмовником.

Поет небезпричинно підсумовує пройдений життєвий шлях, звертаючись до персоніфікованого образу Доли: «Мій друже вбогий, нелукавий!». Особливої широкості тону надає використання улюблених епітетів Шевченка – «вбогий», «нелукавий», а вживання заперечної форми (нелукавий – замість щирий) створює максимально насичену емоційну атмосферу. У цей **монолог-звернення** ліричного героя вкраплю-

◀ *Микола Бондаренко.*
Останні вірші Кобзаря (1989)

ється діалогічне мовлення Долі, її обіцянка: «З нас будуть люде». Ліричний герой не докоряє, тільки з гіркотою нагадує: «А ти збрехала». Поетова доля, як і його сумління, безкомпромісна: «Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою».

Надзвичайно містка Шевченкова метафора, трансформована з народнописенної творчості, водночас поєднана із заперечною формою, здатна створити високий пафос вірша – сповіді перед собою й посланцями з вічності: Долею, Музою, Славою, які в Шевченкових творах такі ж вагомі й важливі, як Воля і Добро. Це ті міцні підвалини, на яких тримається український світ Кобзаря від його ранньої лірики до останніх віршів.

Поетична творчість Т. Шевченка після повернення із заслання характеризується переважанням **інтимно-філософської (медитативної) лірики**. Іноді з-під поетового пера з'являються навіть ліричні медитації політичного змісту («**Я не нездужаю, нівроку...**»). Глибокий психологізм, автобіографізм прикметний і для творів інтимного плану, що були написані в час і після фатального кохання поета до Ликери Полусмак. Історія виникнення цього почуття й гіркого розчарування знайшла своє поетичне вираження в низці творів: «**Росли укупочці, зросли...**», «**Ликері**», «**Барвінок цвів і зеленів...**», «**Л.**». Ліричний герой цих творів переживає всі відтінки болючої драми: від надії на створення щасливої родини, висловленої в піднесено-урочистих рядках притчевої форми («Росли укупочці, зросли...»), до щемливого жалю за сном, що не збувся («Барвінок цвів і зеленів...»), а відтак сповідається рядками, сповнених відчаю й самотності («Якби з ким сісти хліба з'їсти...»).

Медитацію «Росли укупочці, зросли...» (червень 1860 р.) Шевченко написав після знайомства з Ликерою Полусмак. Його уява вже малювала гармонію родинного життя, і передчуття щастя вилилося поетичними рядками майже молитовного змісту. Поезія складається з двох частин: у першій автор малює образ ідеальної подружньої пари, таких собі українських Філемона й Бавкіду – біблійне подружжя, що зуміло крізь роки пронести святість родинних стосунків. Друга частина – думки ліричного героя, висловлені в молитовній формі, про цінність подружжя і людського життя взагалі.

Безперечно, вірш «Росли укупочці, зросли...» – **автобіографічний**, однак не варто ототожнювати самого Т. Шевченка з ліричним героєм поетичного твору, ставити між ними знак абсолютної рівності. Вірш не слід розглядати як частинку реальної біографії поета, оскільки лірика – це розповідь «про свій час і про себе в цьому часі». У переживаннях ліричного героя кожен читач пізнає власні переживання. І якщо стосунки з Ликерою не мали щасливого фіналу, як ідеться у вірші, то для читачів поезії (і на час написання твору, і сьогодні, і в майбутньому) не настільки важливо, що спонукало до народження цих рядків. Набагато важливіше інше: глибинне філософське, ліричне звучання, їхня здатність торкнутися струн людської душі. Саме тому, що поетичний геній Т. Шевченка в його медитативній ліриці виливається у світовідчутті, настроях, переживаннях ліричного героя, здатного розкрити найглибші, найщиріші, найсокровенніші думки й почуття людини, його поезія володіє такою силою емоційного впливу.

▲ Тарас Шевченко. Портрет Ликери Полусмак (1860)

Діалог із текстом

- 1 Чому мотиви поетичних творів, написаних Шевченком за час перебування під слідством, надзвичайно різноманітні?
- 2 З якої причини Іван Франко назвав саме українську хату центром поетичного світу в поезії «Садок вишневий коло хати...»?
- 3 Чим суголосні, а чим – відмінні вірші Т. Шевченка «І виріс я на чужині...» та «Якби ви знали, паничі...»? Якими показано кріпаків і кріпацтво в Україні?
- 4 Яка роль у створенні настроєвої тональності вірша «І виріс я на чужині...» художніх образів «найкраще село», «поклони тяжкії», «доля добрая»?
- 5 Який прийом використовує поет, щоб показати жакливу картину зубожіння кріпаків? Як саме змальовані люди? Яку рису своїх земляків засуджує поет?
- 6 Порівняйте картину українського села, змальовану в поезіях «І виріс я на чужині...» та «Якби ви знали, паничі...», із поезією «Садок вишневий коло хати...». Чому колористика запропонованих вам для зіставлення й порівняння творів різночуже відмінна?
- 7 Знайдіть у другій частині вірша «І виріс я на чужині...» метафору, розкрийте її роль в ідейно-художньому спрямуванні твору.
- 8 Знайдіть рядки, у яких звучить ідея поезії «І виріс я на чужині...».
- 9 Прочитайте триптих «Доля», «Муза», «Слава». Чому ці знакові поезії мають певний зв'язок із Шевченковим «Заповітом»?
- 10 Пригадайте, що таке образ-символ. Розкрийте символічні образи Долі, Музи і Слави на основі віршів Т. Шевченка.
- 11 Що ви знаєте про долю з фольклорних джерел? Чим відрізняється Шевченкова інтерпретація цього образу від народної?
- 12 Доведіть, що поезія «Доля» – лірична медитація.
- 13 Як передано плін часу в поезії Т. Шевченка?
- 14 Пригадайте, що таке притча. Що саме надає поезії «Доля» притчевого відтінку?
- 15 Порівняйте поезії «Ми вкупочці колись росли...», «Зійшлись, побрались, поєднались...» та «Росли укупочці, зросли...». Визначте жанр цих творів.
- 16 Підготуйте виступ на тему: «Яким уявляв Шевченко родинне щастя?» Обов'язково згадайте, як відбилися у Шевченкових поезіях національні і загальнолюдські цінності.

Діалоги текстів

- 1 У яких художніх творах та біографіях митців, що їх ви вивчали в попередніх класах, ви вже зустрічалися з образами-символами Слави, Долі, Музи?
- 2 Чи опрацьовували ви взірці ліричних медитацій на уроках зарубіжної літератури? Чим вони вас зворушили?
- 3 Хто з ваших улюблених українських та зарубіжних митців міг би повторити ці слова Т. Шевченка:
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою?
Чи кожен поет наприкінці свого життєвого шляху має право на такий висновок? Свою відповідь належно аргументуйте.

Мистецькі діалоги

- 1 Порівняйте малюнок Марини Михайлошиної (с. 231) і вірш Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...». Чи суголосний настрій картини із настроєм поезії? Які засоби художньої виразності використовує для цього мисткиня?

- 2 Детально опишіть картину художника Миколи Бондаренка «Останні вірші Кобзаря» (с. 232). Чому художник дав своєму полотну саме таку назву?
- 3 Розгляньте портрет Ликери Полусмак, виконаний Шевченком-художником (с. 233). Доведіть, що він малював кохану з величезною любов'ю.
- 4 Розгляньте картину Миколи Мазура (1948–2015) «Доля». У якому образі постає вершителька людських доль на цій картині? Що саме, на вашу думку, вона несе у величезному мішку?

Микола Мазур.
Доля (1989) ►

Біблія в житті Шевченка

Цікаво знати!

Дослідники творчості Шевченка зробили підрахунки: в його поезіях слова *Україна* і *український* вжито 269 разів. Але слова *Бог*, *Божий*, *Господь*, *Господній*, *Ісус*, *Христос* та *Христів* – 1281 раз!

Шевченків імператив «Молітесь Богові одному, / Молітесь правді на землі, / А більш нікому...» походить із глибин народного світосприйняття. Своє знайомство з біблійними текстами він почав у ранньому дитинстві. За традицією, яка тоді була в нашому народі, життя українського села узгоджувалося з календарем церковних свят. «Псалтир» (книга псалмів із Біблії) у дяківській школі був навчальною книгою: використовувався і як буквар, і як читанка. Малий Тарас знав багато уривків із цієї книги напам'ять. Навчаючись в Академії мистецтв, Тарас опрацьовував біблійні сюжети й мотиви для ескізів, картин (це входило до обов'язкової програми навчання). У «Кобзарі» значна частина творів мають епіграфи, узяті з Біблії. Святе Письмо стає не тільки джерелом, з якого поет черпає мотиви й образи. Високою ідеєю любові наснажена вся творчість Т. Шевченка. З біблійними пророцтвами перегукується настанова про те, що «вражий», демонічний антисвіт буде подолано світлом божественної Любові, Правди, Добра, і «на оновленій землі» «врага не буде супостата...». І «Щоденник», і листи Шевченка із заслання свідчать про те, наскільки важливою для нього була Біблія та християнський твір «Наслідування Христа» Томи Кемпійського – саме ці книги давали йому духовну поживу в тяжких життєвих випробуваннях.

«Жоден із великих поетів не жив у повсякчасному діалозі з Богом, як Шевченко».

Євген Сверстюк

«Шевченко не любить московське попівство не лише за похмурий рабський дух “візантійщини”, ...тримання народу в духовній темряві. Адже це вже не була релігія його козацьких предків – із підпорядкуванням Київської митрополії Московському патріархату живий дух народної віри поступово втрачався, елементи демократичності в церковному устрої були витіснені бюрократичною централізацією церковного життя».

Іван Дзюба

ють чи не всі персонажі його ліро-епічних творів. Прощає свого кривдника відьма з однойменної поеми – замість помсти «набрала зілля / Та пішла в палати / Лічить його, помагати». У двох редакціях «Москалевої криниці» фізично покалічений герой цього твору – Максим – постає прикладом святості. Його ж убивця, спокушений демонічною пристрастю, проходить страшний шлях кровопролиття, однак і сам усвідомлює сатанинську природу гріха: «розкажи.../ Що ти бачив диявола / Своїми очима» і просить про молитву. «Суда людського» молить і варнак із однойменної поеми – спочатку месник, згодом – розбійник; прощає свою дружину-зрадницю через неї ж «забритий» у москалі герой поеми «Меж скалами, неначе злодій...»: «Підняв руки калічені / До святого Бога, / Заридав, як та дитина... / І простив небогу!»; за Нерона – «за ката лютого» – моляться неофіти перед мученицькою смертю («Неофіти»).

Для Т. Шевченка російська церква («візантійщина») не має нічого спільного із справжнім християнством. Поет таврує лицемірство і фарисейство, якими підмінили віру в Бога живого, звинувачує «візантійського Саваофа» (інститут церкви на службі царській імперії) за те, що іменем Христа по-блудницьки благословляються найбільші злочини. Тому часто й досі можна почути недолугі аргументи про «атеїзм» поета.

Шевченко бачив у російській православній казенній церкві духовного тюремника, вірного слугу царя.

Цикл «Давидові псалми» (1845)

«Можна розгорнути Біблію і в розділі “Псалми” знайти такі мотиви: в жорстокому світі співець псалмів покладається на поміч Божу. Але час від часу вриваються в його спів грішні мотиви смутку й відчаю, що переходить у докори (“Ти нас нашим сусідам віддав на зневагу”) і навіть ідуть далі: “Прокинься ж, – для чого Ти, Господи спиш!” (Псалом 43). “Коли опочити ляжеш, Боже утомлений”, – це одна з Шевченкових варіацій на цю тему».

Євген Сверстюк

Слово «псалом» з грецької перекладається як «пісня». Псалми – це пісні релігійного змісту, зібрані в Псалтирі (одній із книг Біблії). За легендою, їхнім автором був цар Давид. В українській традиції саме псалми стали джерелом «духовних віршів». Псалми переспівувалися в авторській поезії доби Бароко, широко використовувалися в літературі XVII ст. У новій українській літературі першим до переспівів цього джерела звернувся

Т. Шевченко, адже пафос псалмів відповідав стилістичним шуканням поета, зокрема, для нього мала вагу наявність у них викривальних і волелюбних мотивів. Це спонукало Шевченка використовувати біблійний текст для сучасного звучання, викривати зло реальне, закликати розбити «тьму неволі».

Ліричний цикл становлять переспіви десяти псалмів.

Художній переспів – це, на відміну від художнього перекладу, довільно переданий текст першоджерела. Якщо художній переклад вимагає дотримання перекладачем якнайближчої точності змісту, стилю, образної системи, колориту, тобто відтворення оригіналу засобами іншої мови зі збереженням його неповторності, то художній переспів допускає неточності змісту й форми, певний відхід від оригіналу.

Наскрізними мотивами циклу є віра в Божу справедливість, возвеличення тих, хто творить добро, й засудження злих: «Діла добрих обновляться, / Діла злих загинуть». Автор закликає своїх потенційних читачів бути активними у власному виборі між добром і злом. Прикметно, що Шевченко йде за риторикою «плачів» царя Давида, який у відчай безпорадності волав до Бога про визволення його народу з вавилонського полону: «Нащо, Боже, назавжди Ти нас опустив, чого розпалився гнів Твій на отару Твого пасовиська?» (Псалом 74:1). У Шевченкових переспівах звучить такий же біль і відчай за свій народ – «окрадений», «замучений», що «в путах умирає», однак лунає заклик «розбити тьму неволі».

Особливо виразно звучить він у **Псалмі 136 («На ріках круг Вавилону...»)**. Тут мотив активного спротиву злу, поєднаний із метафоричним образом вавилонського полону, є не просто стилістичним прийомом відтворення біблійної риторики – в образі давнього Вавилону виразно прочитується царська Росія з її ідеологічно-політичним всеохопним злом.

Увесь цикл переспіваних Т. Шевченком псалмів пронизаний глибокою вірою в силу Господніх заповідей, переконанням, що основою людського буття є закон Божий. Той, чиє «серце й воля» перебувають у цьому законі, є справді «блаженим». Людина, яка сповідує такий закон, усіма своїми вчинками й переконаннями сіє добро довкола себе – обов'язково прославиться в поколіннях, її зусилля дадуть добрий плід.

«Патетика біблійних пророків відповідала власним стилістичним шуканням Шевченка, що прагнув створити поезію могутнього публіцистичного напруження».

Юрій Івакін

Прикметно, що сам Шевченко вважав гріхом байдужість до чужого горя та пасивність як потурання злу. Біографи розповідають про такий випадок із життя самого поета: він допомагав бідній єврейській родині порятувати з пожежі пожитки, а потім з обуренням вичитував натовпові, що не годиться стояти осторонь людської біди.

■ «Ісаія. Глава 35» (1859)

Після повернення із заслання поет кілька разів звертався до Біблії. Для його переспівів біблійних тем характерний потужний викривальний пафос, пророцтво майже апокаліптичної картини загибелі «самодержавного владика» та його слуг («Подражаніє Іезекіїлю»), а також розплати вождів за зраду власного народу («Осії. Глава XIV»), і водночас – віра в те, що «правда оживе» і «людь окрадений спасе».

Зауважимо: Бог у Т. Шевченка нерозривно пов'язаний з поняттям «правда» як осердям морального вчення Христа (у його поезії правда є синонімом найвищої Істини – Божих заповідей). Ідея справедливості як Божої любові виразно прочитується в Шевченковому переспіві з пророцтв Ісаїї. Ісаія – один із найвідоміших пророків Ізраїлю. Жив у часи поневолення Юдейського царства асирійцями. Намагаючись розрадити власний народ, розповідав про щасливе життя, яке настане після чудесного порятунку Богом ізраїльського народу.

Якщо порівнювати образну систему біблійного тексту з Шевченковим, то виявиться, що поет використав усі наскрізні символи біблійного тексту, стилістику й риторичку Святого Письма, його піднесений пафос. Лише час від часу надзвичайно майстерно використовував власні тропи: «утомлені руки», «кайданами куті». Також Т. Шевченко уникнув реалій часопростору земляків біблійних пророків: замість «леговище шакалів... стане місцем тростини й папірусу» в Шевченковій поезії – «озера кругом гаями поростуть». Дуже виразний, промовистий штрих, який додає поет і ним осучаснює пророцтво та переносить місце дії на українські терени: шляхи не просто «вольнії», а «не верстовії», тобто не звичайні дороги, а висхідний напрям руху української нації.

Пригадайте картину «Катерина»: на шляху, яким утікає москаль, видніються смугасті стовпи. Ці стовпи вздовж українських шляхів з'явилися за цариці Катерини II, яка після знищення Гетьманщини наказала перемиряти дороги України, бо для імперії це мало важливе стратегічне й економічне значення. У часі ця подія збіглася з остаточним закріпаченням українських селян, для яких смугасті верстові стовпи постали символом поневолення України й ненависного кріпацтва.

Про те, як навіть на рівні мікрообразів Т. Шевченко вдосконалював текст переспіву, свідчить і чорновий варіант твору, написаний на офорті¹ з картини художника Івана Соколова. Спочатку в поезії було: кривий «із гаю полем застрибає». В остаточному варіанті використано слово «помайнунуть», що привносить точніший відтінок, спрацьовує на посилення художності образу й не створює тієї шаржованості, яку несе слово «пострибає» на позначення одужання людини-каліки.

Офорт – це різновид гравюри на металі, на який наносять малюнок голкою і азотною кислотою. Офорт дає можливість отримувати відтиски-копії такої картини на папері.

У наслідуванні біблійного пророка бажаний час майбутнього раю і зцілення людства від духовного рабства («незрячі прозрять», «німим отверзуться уста») Т. Шевченко означив саме як утвердження правди на землі: «Тойді, як, Господи, святая / На землю правда прилетить / Хоч на годиночку спочить». Територію земного раю Господь дасть тим, хто готовий прийняти її – «вбогодухим», «невольникам», «убогим», «довготерпеливим», кого закували в кайдани фізичної неволі злодії (зло-діючі), однак не змогли зробити духовними рабами; тим, чиє серце не обтяжене матеріальними скарбами (бо «де скарби ваші, там і серце ваше»), чий дух – убогий, себто хто не вражений бацилою гордині, вивищенням-пануванням над ближніми. «Злодіям» же буде воздано «за злая»: хоча в пророцтві і немає апокаліптичних картин загибелі слуг «супостата», вони не зможуть потрапити у священний вимір Нового Царства (щасливого майбутнього): «І не найдуть / Шляхів тих владики». Заключним акордом, важливим для утвердження цього майбутнього царства правди, стає мотив радості, хвали Богові (як у Святому Письмі – «всяке дихання хай славить Господа»).

«Ідейний інтерес Шевченка до Святих Книг продиктований способом мислення поета, духовними переконаннями, близькими до народних вболівань. А любов до рідного народу, отчого краю допомогла йому збагнути зміст живої народної християнської віри, перетопити їх у вогні свого серця і подати Україні як національну віру поневоленого народу у своє краще майбутнє».

Український історик Нестор Мизак

■ «Злоначинающих спина...»

Поезія Т. Шевченка «Злоначинающих спина...» – унікальне явище не лише в українській, а й загалом у європейській літературі часу написання цього твору. За жанром це вірш-молитва, що складається з чотирьох трирядкових строф. Поет засвідчує своє глибоке філософське осмислення протистояння земної людини як Божого творіння тому глобальному злу, яке набрало рівня космічного злочину, тому для його успішного подолання людині потрібна повсякчасна підтримка й величезне сприяння Бога.

Твір датований 27 травня, але сам автор не вказав рік написання. Літературознавці переконані, що цей вірш був написаний у Петербурзі 1860 р., тобто на схилі віку й у період численних осяянь Т. Шевченка найвищими істинами. Усе своє свідоме життя Кобзар безстрашно протистояв російському царизму як диявольській тоталітарній машині, а самому цареві Миколі I як призвідцю воєн, бідувань і лихоліть покріпачених і колонізованих народів.

Поезія «Злоначинающих спина...» зовсім не суголосою таким віршам Кобзаря, як «Царям, всесвітнім шинкарям...», «Царів, кровавих шинкарів...», «Тим неситим очам...», у яких сильні світу цього постають демонічними сутностями, шинкують людською кров'ю і не бояться відповідальності перед Богом за свої страшні злочини.

Уже в першій із чотирьох строф ліричний герой просить Господа зупинити зло і його творців на самому початку їхньої грішної діяльності, не допускаючи таких людей до переступу грані між підлим задумом і виконанням цього страшного задуму. Отже, в уявленні Т. Шевченка людина навіть при найвищій владі і можливостях – недосконала, гріхозна, така, що не може в собі притлумити бажання коїти несправедливість, біду, кривду, гріх. Тільки Бог здатний не допустити вчинків, за які розплачуватимуться тисячі ні в чому не винних людей.

У другій строфі вірша йдеться про людей з добрими помислами, але вони також слабкі, недосконалі, тому особливо потребують Божої допомоги, вчення.

Третя строфа присвячується тим, хто чистий серцем. Це люди, які в жодних випробуваннях не скоять гріха, не перейдуть межі між тим, що можна й чого не можна чинити, але в жорстокому світі вони безборонні, тож ліричний герой просить Бога поставити їм як охорону небесних янголів.

Остання строфа виразно підтверджує духовну просвітленість і всепрощення самого Т. Шевченка. Його ліричний герой не злий і не злопам'ятний, абсолютно нікого зі своїх сучасників не осуджує, ніким не гордує, не відчуває ненависті й презирства, тому просить у Господа для всіх без винятку його живих творінь «єдиномислія» і «братолюбія». Церковнослов'янськими, давньоукраїнськими місткими лексемами створюють урочистий і особливо піднесений настрій ліричного героя, що був притаманний тільки біблійним пророкам або натхненим Святим Духом апостолам, які писали Євангелія. Цей вірш виразно засвідчує, що Т. Шевченко в останні роки свого життя виявився особливо гуманною і глибоко віруючою людиною, справжнім праведником, пророком.

Діалог із текстом

- 1 Що ви можете сказати про Біблію в житті Т. Шевченка? Про що свідчать епіграфи зі Святого Письма до його художніх текстів?
- 2 Чому Т. Шевченко знав біблійні псалми з дитинства?
- 3 З якої причини Тарас Шевченко звернувся до переспіву псалмів? Коли був написаний цикл «Давидові псалми»? Про що це свідчить?
- 4 Чим відрізняються художні переклади від переспівів? Чому саме в переспівах поети мають більшу можливість звертатися до актуальних проблем свого сьогодення?
- 5 Доведіть, що уривки із псалмів або мотиви цих творів поет використовував і в тих рядках, де відчувається авторська позиція самого Т. Шевченка.
- 6 Назвіть ключові мотиви циклу «Давидові псалми» Т. Шевченка.
- 7 Випишіть із циклу «Давидові псалми» Т. Шевченка словесно-образні ряди на означення антагоністичних сил, які представляють добро і зло. Яке їхнє значення в ідейному спрямуванні циклу?
- 8 Що надає поезії «Ісаїя. Глава 35» біблійного звучання? Знайдіть у тексті і розкрийте роль заперечних форм, епітетів. Які ще художні засоби використані в поезії?
- 9 Чому поезію Т. Шевченка «Злоначинающих спина...» літературознавці називають віршем-молитвою?
- 10 Як ви особисто розцінюєте мотиви всепрощення, милосердя й гуманізму в цьому творі?
- 11 Поезія «Злоначинающих спина...» Т. Шевченка в радянські часи належала до замовчуваних творів Кобзаря. Чому, на вашу думку? Чи могли б читачі, які ще в школі читали цей вірш, підтримувати офіційну в ті часи думку про атеїзм і богоборство Шевченка? На основі чого ви зробили свій висновок?

Діалоги текстів

- 1 Порівняйте розділ 35 Книги пророка Ісаї з твором Т. Шевченка. Зверніть увагу на такі моменти: що в Шевченковому переспіві залишилося без змін, а які образи зазнали трансформації? Розкрийте символіку дороги, «зцілющої води». Назвіть образи, які є абсолютно новими. Яка їхня роль? Як ви думаєте, чому Т. Шевченко замінив використане ним у чорновому варіанті поезії слово «застибає» на «помайнують»?
- 2 Зробіть текстуальне зіставлення Шевченкового переспіву псалма 1-го («Блаженний муж на лукаву не вступає раду...»), оригінального біблійного тексту й вірша Ліни Костенко «Псалом 1» із циклу «Давидові псалми». Який із цих творів для вас особисто найбільш зрозумілий? Чому саме?

- Прослухайте уривок кантати Миколи Лисенка «Радуйся, ниво неполитая...». Які почуття передав композитор своїм твором? Чи відповідають вони настрою поезії Т. Шевченка «Ісаїя. Глава 35»?

Василь Пахаренко

ПРОРОЦТВО МАЙБУТНЬОГО ЧУДЕСНОГО ПОРЯТУНКУ¹

...Чим брутальніше блюзнірство бачить поет у світі, тим більше впевнюється: **Господній суд неминучий**, бо інакше «сонце встане / І оскверненну землю спалить». Тобто сам об'єктивний закон буття, інстинкт самозбереження Всесвіту зумовить припинення зла, яке вже перейшло всі межі дозволеного й недозволеного...

Одначе аж ніяк не сама кара приваблює поета у Страшному Суді, – то тільки необхідна тяжка умова припинення зла, – приголомшує, захоплює неувявленне величне **чудо преображення (перетворення) світу**, встановлення Господом гармонії (раю) на землі. Перечитаймо свіжим оком вірш «Ісаїя. Глава 35» – і відчуємо сяйво, мелодію наближення тієї гармонії в кожному образі й слові, у переливі барв, у зблисах асонансів, алітерацій і рефренів, у спалахах інтонаційних окликів...

Текст стане зрозумілішим, якщо знати, що Карміл (Кармель) – це вкрита пишною рослинністю гора в Палестині, що стала біблійним символом гордої краси, Ліван – гірське пасмо на півночі Палестини, котре біблійні пророки часто згадували як символ слави і величі Юдейського царства, омофор – багатий, вишитий золотом покрив...

На цьому тлі по-весняному розквітлої природи до людей приходить довгождане **звільнення**. Шевченко пророкує, що Всевишній наділить людей одним, але найбільшим даром – фізичною й духовною досконалістю (зцілить розчахнуту душу)... Досконалій людині «вольнії, широкії / Скрізь шляхи святії / Простеляться», тобто відкриється істина, сенс буття, таїна щастя. Але «не найдуть шляхів тих владики», у цьому буде їхня найтяжча кара – у позбавленні майбутнього. Довготерпеліві ж учорашні раби «без гвалту і крику» увійдуть тими шляхами Господньої істини в Едемський сад, і вся земля знову стане раєм...

Згаданий вірш є переспівом («подражанієм») 35 глави біблійної книги пророка Ісаї. У Старому Завіті вміщено 19 книг пророків: Ісаї, Єремії, Єзекіїля, Осії та ін. Найбільший серед усіх пророків Ізраїлю – **Ісаїя**. Місія Ісаї полягала в тому, щоб втішити земляків у нещасті. Він проповідував, аби вони в боротьбі з асирійцями не покладалися на Єгипет, не шукали людської допомоги, а сподівалися на Бога і на себе.

Книга Ісаї написана бездоганно під кутом зору риторичної мови. **Глава 35** – це пророцтво майбутнього чудесного порятунку Богом єврейського народу та знищення його ворогів...

Шевченко у переспіві зберіг образність оригіналу, специфіку мови та ідею, лишень **поширив символіку** до загальнолюдських, планетарних масштабів.

¹ Назва статті наша. – Прим. авторів підручника.

- 1 Які найважливіші судження науковця про особливості поезії «Ісаїя. Глава 35»?
- 2 Літературознавець згадує про присутність у цій поезії асонансів, алітерацій та рефренів. Пригадайте значення цих художніх засобів. Знайдіть у тексті вірша асонанси та алітерації. Перепишіть відповідні рядки у зошит і підкресліть букви, які на письмі передають приголосні або голосні звуки, що створюють належний ефект асонансів чи алітерацій у художньому тексті.

Світова велич українського поета

Знакові, епохальні митці завжди творять філософію національної ідеї, залишаються в «силовому полі» духовності нації, її історії. Україна, наче фенікс із попелища, духовно відродилась із руїни петровсько-катеринських каральних акцій саме завдяки творчості Т. Шевченка, у якій пульсує український космос. «Богом даний тайнопис його слова» визначає таємницю непроминальної значущості цієї поезії, наснаженої активністю волелюбного духу, що ніколи ніяким «золотим тільцям», ніяким земним ідолам і кумирам не поклониться.

Його «животворче, терпке й гаряче слово» вчить нас бути людьми, жити, зв'язуючись на Христову науку, сповідуючи в думках і вчинках щирість, любов, правду, волю, гідність, милосердя. І ця вертикаль «Кобзаря», органічно поєднана з ідеєю нації, в ім'я якої «Шевченко горів і згорів, залишивши, як фізично згасла зоря, своє світло вікам потомним» (Дмитро Донцов), виструнчує духовний хребет нації, дає наснагу до дії великого народу під знаком високої мети й віру в справді європейське майбутнє України, здійснення українцями свого покликання на землі.

Отже, стисло підсумуємо значення життя і творчості Тараса Шевченка.

Своєю творчістю Тарас Шевченко заклав фундаментальні підвалини національної ідеї. Він завжди «давав і дає почуття Вітчизни».

Саме Шевченко завершив процес формування нової української літератури, став її основоположником. Він збагатив нашу літературу новими темами, мотивами, жанрами, розкрив космічну глибину почуттів людського серця. Його

«...В найтяжчі дні ми не померли
через безсмертіє твоє...»

Дмитро Павличко

«Шевченко став поетом для особливого Христового вчення про Царство Боже – в нас самих».

Василь Барка

«Шевченко – це код нації, в його “Кобзарі” заковані самі генетичні основи нашої духовності, невичерпний її потенціал».

Олесь Гончар

«...Якби Шевченко з'явився перед Шекспіром і Гете, то вони б мали його перед своїми духовними очима як божество, щось подібне до Богочоловіка, бо Шевченко збільшив славу Спасителя як людинолюб».

Тодось Осьмачка

естетика – глибоко гуманістична: Т. Шевченко утвердив демократичні засади української літератури, розкривши глибину й багатство душі простої людини. Поетична творчість Кобзаря – неперехідне явище. Кожним наступним поколінням українців вона відчитується й навіть дешифрується все більше, як це притаманно хіба що тексту Біблії.

Тарас Шевченко **утвердив українську літературну мову на народно-національній основі** і підніс її до рівня найрозвинутіших літературних мов світу.

Він по-новому поглянув на історію України, відмовившись від солодкої ідеалізації минулого, притаманної його попередникам, та безплідних плачів за цим минулим. Уславляючи в минулому героїку боротьби за волю, Шевченко побачив там і сторінки зради національною елітою власного народу. Зробивши драматичну переоцінку історії України, він «бере з минулого уроки, співвідносить із сучасним і майбутнім, робить

«Феномен Шевченка відбиває нашу національну природу, наше світосприймання, наше минуле і нашу надію на майбутнє. Він символізує душу українського народу, втілює його гідність, дух і пам'ять».

Тарас Шевченко відомий і як **драматург** (історично-побутова драма «Назар Стодоля» та уривок із трагедії «Никита Гайдай»), **прозаїк** (десять повістей, написаних на засланні російською мовою).

Важливе місце в літературній спадщині Т. Шевченка посідає його **щоденник** («Журнал», як називав його сам Тарас Григорович). Він почав писати його в напруженому очікуванні волі 12 червня 1857 р. Сторінки цього літературно-документального твору містять роздуми про солдатську долю, про підлу законотвірність брутальних учинків і мерзенність поведінки в армійському середовищі: «І я в цьому болоті, серед цієї моральної гидоти ось уже сьомий рік...». Як єдину відраду в цьому огидному середовищі Тарас Григорович згадує Наталочку й Надійку Ускових – донечок коменданта Іраклія Ускова, своїх маленьких друзів; вербу, посажену власноруч; земляка Андрія Обеременка.

Стиль щоденникових записів поєднує іронічний тон із вкрапленнями блискучого гумору, підсиленого вдалим використанням старослов'янizmів. Сторінки сповнені то вибухово-пристрасного обурення, то філософських роздумів. Часто в Шевченкових рядках бринить туга за очікуваною волею. Також зустрічаємо тут цілі історії з солдатського життя, що вразили Т. Шевченка. Так, історія «рядового Скобелева» знайшла відгук у сучасній поетичній шевченкіані. Щемливі почуття викликають написані з ніжністю рядки про сліди босих дитячих ніжок на стежці. У «Щоденнику» описана й та страшна дорога, яку здолав Т. Шевченко від Новопетровського укріплення до Нижнього Новгорода, його гіркі подорожні враження від пережитого.

Геній Шевченка справді багатогранний, адже видатний поет був ще й талановитим художником. У його **малярській спадщині** портрети, пейзажі, сюжетні композиції. Дослідники називають цифру 830, однак чимало малярських творів митця, про які відомо з різних джерел, узагалі не знайдено. Оригінальність Шевченка-живописця простежується вже в його перших олійних картинах, а особливо – в «Катерині».

Високої майстерності досягнув Шевченко в жанрі портрета. Він створив велику галерею портретів своїх сучасників – олійних, акварельних, офортних, виконаних сепією¹ та олівцем. Про талант

▲ Тарас Шевченко. Портрет Ганни Закревської (1843)

¹ **Сепія** – світло-коричнева фарба у вигляді крейди чи олівця.

◀ *Тарас Шевченко. Шевченко і казахський хлопчик, що грається з кішкою (1857)*

Шевченка-портретиста, уміння тонко передати внутрішній стан людини, побачити її глибинну красу душі свідчать портрети жінок.

Розгляньте портрет Ганни Закревської, якою Шевченко був захоплений! Почуття, з яким художник малював кохану, живі в його душі й на засланні. В одному з віршів («Г. З.») поет згадує «вродливу Ганну», не називаючи її: «І тими очима, / Аж чорними – голубими, / І досі чаруєш / Людські душі?».

Шевченко залишив багато автопортретів, зокрема й олійних: перший, написаний у романтичній манері, датується 1840 р.; останній, де переважають суворі рембрандтівські тони, – 1861-м. У тяжкі роки заслання Тарас Григорович освоює новий тип автопортрета: він уводить образ авто-

ра, тобто себе, в певну композицію, тим самим поглиблюючи звучання «підтексту» картини. Досить згадати сепії «Шевченко і казахський хлопчик, що грається з кішкою» та «Байгуші», намальовані в Новопетровському укріпленні. Доля казахських дітей-сиріт переплітається з долею невільника-солдата й виразно перегукується з його сирітським дитинством.

Як ви вже знаєте, Шевченко увійшов до складу експедиції, яка досліджувала Аральське море, і мав виконувати обов'язки експедиційного художника. Уже на другий день після початку експедиції спраглий за творчістю Т. Шевченко зробив перший малюнок – «Пожежа в степу». Дорогою в Раїм він намалював і те єдине дерево, яке трапилося в пустелі і яке місцеві жителі вважали святим. Шевченко так і назвав малюнок – «Джангисагач» (це дерево згадується у повісті «Близнята» й поезії «У Бога за дверима лежала сокира...»).

Особливо багато Т. Шевченко малював на Косаралі: це краєвиди, портрети учасників експедиції, численні ескізи та малюнки олівцем. Шевченкові акварельні краєвиди пустелі чи морського узбережжя вражають майстерністю передачі освітлення («Мис Тюккарагай на півострові Мангишлак», «Місячна ніч на Косаралі»), нюансуванням кольорових відтінків, зображенням перспективи («Низький берег острова Ніколая»). Остання з перелічених акварелей виразно перегукується з поезією Кобзаря «За сонцем хмаронька пливе...» і змістом, і настроєм, і колоритом. Часто в малюнки Т. Шевченко вкладає глибокий філософський зміст: так, змальовуючи дерева Мангишлацького саду, їх покручене гілля, вузлувате коріння, що міцно тримається кам'яних брил, автор підкреслює всеперемагаючу силу життя.

¹ **Акватинта** – різновид офорту, власне, тонований офорт, гравірування на міді.

«В особі Шевченка доля подарувала українцям генія... Його талант безмежний, глибокий і багатий».

Карл-Еміль Француз

▲ *Тарас Шевченко. Деревя Мангислаку (1851–1852)*

«Вихованням національної свідомості Шевченко врятував свій народ від загибелі і заклав міцну основу для його славного культурного розвитку. Значення поезії Шевченка не скороминуче, воно постійне, тому що він поет не тільки пригнобленого українського народу, а й усього багатостраждального людства».

Юлія Вірґінія, перекладачка творів Шевченка німецькою мовою

«Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже не потрібні стали поблажливі відгуки якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, українська література також не потребує нічиєї ласки [...] Не які-небудь двісті чи триста літ будуть розмовляти українською мовою люди, які живуть по Дніпру і далі на захід, а Бог знає скільки віків; у такому випадку й українська література буде існувати Бог знає скільки віків».

Микола Чернишевський

Шевченкофоби – ті, які бояться Т. Шевченка, ненавидять його творчість.

На світовій величі Шевченка наголошували німецькі історики літератури – Юліус Гарт (1859–1930) та Георг Адам (1874–1911).

Високо оцінив поетичний геній Шевченка й датський літературознавець Георг Брандес (1842–1927). Твори Шевченка перекладені багатьма мовами світу. Його поезія звучить китайською, японською, монгольською, мовами народів Індії.

Важливо, що вже сучасники або близькі в часі до його життя митці усвідомлювали непересічність таланту Кобзаря, неординарність його призначення для свого народу, національної місії, яку здатні осилити лише генії.

У ХХ ст. вшанування пам'яті Т. Шевченка набуло міжнародних масштабів. Однак на поетовій батьківщині цьому чинився шалений спротив не тільки з боку царської влади. Ще в 1911 р. українська громадськість розпочала збір коштів на спорудження пам'ятника в Києві, але київські російські шовіністи, чорносотенці та московська православна церква організували кампанію спротиву, усіляко обплывуючи постать поета. На радість київським шевченкофобам¹ царський уряд заборонив спорудження пам'ятника і вшанування пам'яті Т. Шевченка в рік його столітнього ювілею. Навіть у радянські часи негласна цензура вимагала,

щоб у підручниках портрети Кобзаря, а в громадських місцях – його пам'ятники підкреслювали низьке походження Т. Шевченка. Його подавали дрімучим селяком у погано видубленому кожусі, акцентували на обличчі старої, остаточно знищеної життям людини. Тим часом навіть зовнішнім виглядом в останні роки життя, як згадували сучасники митця, Тарас Григорович мав ореол аристократа, його обличчя відзначалося благородними рисами, очі світилися розумом.

Лише за кордоном і починаючи з 90-х рр. ХХ ст. у материковій Україні митці почали зображувати Кобзаря привабливим і вартим захоплення глядачів. Цікаво, що кількістю пам'ятників Т. Шевченка на планеті поступається лише фігурам Будди. Загалом зараз існує 1384 пам'ятники Т. Шевченку: 1256 – на території України і ще 128 у 35 країнах світу. Скрізь, куди нелегка доля закидала українців, де були і є українські громади, споруджено пам'ятники шани й любові Кобзарю: в Канаді – у Палермо, Торонто, Вінніпегу; у Франції – в Парижі й Тулузі; в Аргентині – в Буенос-Айресі, у Росії – в Москві й Санкт-Петербурзі.

Особливої уваги заслуговує історія відкриття пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні. Завдяки зусиллям української діаспори й підтримці Конгресу США

був прийнятий закон, який дозволяв спорудження пам'ятника українському генієві. У вступній частині цього документа наголошувалося, що Т. Шевченко був борцем за ті цінності, які відповідають американським традиціям свободи. Кошти на проект і встановлення пам'ятника збирали 300 українських громад Америки. Під час конкурсу на найкращий проект перемогла робота Леоніда Молодожаніна. Однак СРСР виступив проти спорудження пам'ятника, бо не міг допустити, щоб Шевченкове слово правди, не цензуроване замаскованими російськими шовіністами, поширювалось у світі. Антиукраїнські сили з числа російських емігрантів у самій Америці також підняли неймовірний галас, навіть організували кампанію проти вшанування великого поета, усіляко намагаючись скомпрометувати його. Та 27 червня 1964 р. у Вашингтоні президент США урочисто відкрив пам'ятник Т. Шевченкові. Лунали слова «Заповіту» й американський гімн. На постаменті вибито рядки із Шевченкової поеми «Юродивий»:

Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись!

Українська газета «Свобода», яка виходила друком у діаспорі, так відгукнулася на цю подію: «Ми впевнені, що пам'ятник Тарасові у Вашингтоні спричиниться до того, що вдячний вільнолюбний український народ побудує в Києві пам'ятник Юрію (Джорджу) Вашингтону, американському символу тих високих ідеалів, що їх залишив Тарас Шевченко українському народу».

Серед найвидатніших з мистецького боку пам'ятників Т. Шевченкові в Україні – монументи, які височіють у Києві та в Каневі, на могилі поета, а також у Харкові (усі ці пам'ятники – роботи скульптора Матвія Манізера), в Полтаві (скульптор Іван Кавалерідзе), Дніпрі (скульптори Іван та Валентина Зноби). В останні роки скульптори у своїх монументах переважно втілюють образ молодого Т. Шевченка, і це дуже важливо для розуміння його ролі й місця в історії України молодим поколінням.

Невичерпне й неміліюче життєдайне джерело Шевченкового слова є важливим чинником національного виховання, формування державницького мислення, нехтування яким і призвело до активних і нахабних спекуляцій та навіть безцеремонного зазіхання на територіальну цілісність України. Недруги і сквернителі пам'яті Кобзаря роками чинили все можливе, щоб знівелювати в значній частини населення України високе розуміння й сприйняття своїх національних коренів, національної самоідентифікації, власної причетності й відповідальності за долю рідного краю. Проте Шевченкове слово завжди надихало й надихає на боротьбу за нашу волю, за Україну, за високі загальнолюдські ідеали.

Як пророчо писав Є. Сверстюк,

І понині, коли у наш край
Гість далекий часом завітає,
«Хто живий тут?» – в юрби запитає. –
Все принишло, хоч тут умирай.
«Ми живі!» – наче гідність сама,
Його постать вітає.

Ми живі! Цілий вік, сотню літ
Проти хвилі несе́м його ім'я,
Проти вітру кида́єм на́сіння
І під косу кида́ємо цвіт...
І співа́єм його «Запо́віт»
В поколі́ннях, нови́х поколі́ннях.

Діалог із текстом

- 1 Що вам найбільше запам'яталося з біографії Т. Шевченка? А з творчої спадщини українського генія?
- 2 Як ви розумієте вислів Олеса Гончара, що Т. Шевченко – це код нації?
- 3 Прокоментуйте думку М. Чернишевського про вічність української мови й українського народу завдяки появі Т. Шевченка та його творчості.
- 4 Доведіть, що Тарас Шевченко реалізував себе як поет, прозаїк і драматург.
- 5 Що цікавого ви дізналися про Шевченка-художника?
- 6 Розкажіть про вшанування пам'яті Кобзаря після його смерті.
- 7 Чому й царська, і радянська цензури найбільше остерігалися, щоб українці не розпізнали в Т. Шевченкові національного поводи́ря, генія.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте світліну пам'ятника Т. Шевченку, встановленого в м. Дубно на Рівненщині. Визначте, епізоди з яких творів митця введено в його композицію. З якою метою, на вашу думку, сформовано саме таку композицію?
- 2 Яка творча ідея, на вашу думку, закладена в композицію пам'ятника Тарасу Шевченку в с. Зубра?

▲ Пам'ятник молодому Тарасові Шевченку в с. Зубра на Львівщині. Скульптор Любомир Кукіль (2016)

▲ Пам'ятник Тарасові Шевченку в м. Дубно на Рівненщині. Скульптор Л. Бізюк (1990)

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ

І рівень. Виберіть один правильний варіант відповіді з поданих трьох.

- 1** Поетичні рядки «О Боже мій милий! За що ти карасєш її, молоду?» – це уривок із такого твору Т. Шевченка:
А «Катерина»;
Б «Гайдамаки»;
В «Причинна».
- 2** Народне повстання, відоме як Коліївщина, Т. Шевченко панорамно змалював у поемі:
А «Сон»;
Б «Тарасова ніч»;
В «Гайдамаки».
- 3** За біблійними мотивами Кобзар створив поему:
А «Наймичка»;
Б «Кавказ»;
В «Марія».
- 4** Баладами є такі твори Т. Шевченка:
А «Причинна», «Тополя», «Лілея»;
Б «Катерина», «Наймичка», «Сова»;
В «Гайдамаки», «Сон», «Кавказ».
- 5** Війну Росії на Кавказі Т. Шевченко осуджує в поемі:
А «Наймичка»;
Б «Гайдамаки»;
В «Кавказ».
- 6** Національна самоідентифікація через авторське «Я» найпотужніше звучить у такому творі Т. Шевченка:
А «І мертвим, і живим...»;
Б «Причинна»;
В «Тополя».
- 7** До жанру послання варто віднести такий твір Кобзаря, як:
А «Сон»;
Б «Гайдамаки»;
В «І мертвим, і живим...».
- 8** Ліричний герой Т. Шевченка подорожує над просторами Російської імперії у супроводі сови в поемі:
А «Катерина»;
Б «Сон»;
В «Кавказ».
- 9** Пересторога Т. Шевченка «Бо хто матір забуває, / Того Бог карає, / Того діти цураються, / В хату не пускають. / Чужі люди проганяють, І немає злomu / На всій землі безконечній / Веселого дому» звучить у такому творі:
А «Заповіт»;
Б «І мертвим, і живим...»;
В «Кавказ».
- 10** Образ Прометея присутній у такій поемі Т. Шевченка:
А «Сон»;
Б «Кавказ»;
В «Наймичка».

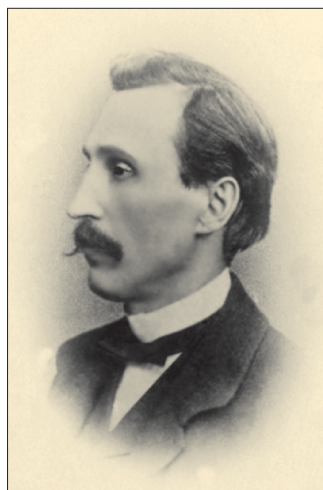
- 11** Образи матерів-страдниць високохудожньо виведені у таких творах Т. Шевченка:
А «Заповіт», «Садок вишневий коло хати...»;
Б «Зацвіла в долині червона калина...», «Ісаія. Глава 35»;
В «Катерина», «Наймичка».
- 12** Виразні мотиви гуманізму, біблійного всепрощення й милосердя до всіх без винятку людей звучать у такому творі Т. Шевченка:
А «Кавказ»;
Б «Злонаčinaючих спини...»;
В «Сон» («У всякого своя доля...»).

II рівень. Із чотирьох варіантів відповідей виберіть довільну кількість тих, які вважаєте правильними.

- 1** Біблійні мотиви звучать у таких творах Кобзаря:
А «Садок вишневий коло хати...»;
Б «Ісаія. Глава 35»;
В «Давидові псалми»;
Г «Марія».
- 2** Рисами жанру балади є:
А належність до ліро-епічних творів;
Б ліризм;
В метаморфози;
Г наявність епіграфа.
- 3** Поема Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...») містить:
А філософський вступ;
Б образ Прометей;
В сатиричні образи російських царів Петра I і Катерини II;
Г гротескно-карикатурні образи царя Миколи I та його дружини.
- 4** Поема Т. Шевченка «Кавказ» – це:
А «низьке» і «високе» бароко;
Б гостра інвектива;
В виразно сатиричний твір;
Г крамольний у свій час текст, присвячений Якову де Бальмену.
- 5** Друзями Тараса Шевченка були:
А Пантелеймон Куліш, Варвара Рєпніна;
Б Микола Костомаров, Михайло Максимович;
В граф Орлов, цар Микола I;
Г Варфоломій Шевченко, Ликера Полусмак.

III рівень. У вигляді твору-мініатюри спростуйте або аргументовано доведіть слушність однієї з нижче поданих думок.

- А «Були в нас на Україні великі воїни, були великі правителі, а Шевченко став вище всіх їх, і сім'я рідна в нього найбільша» (Пантелеймон Куліш);
- Б «Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій» (Іван Франко);
- В «Він говорив до мертвих духом, які ще мали пробудитися, і до живих, і до ще ненароджених» (Іван Дзюба).

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819–1897)

Життєвий і творчий шлях

Народився Пантелеймон Олександрович Куліш 7 серпня 1819 р. у містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської (нині Сумської) області. Досить рідкісне навіть на ті часи ім'я було пов'язане з церковним календарем і упованням батьків на святого Пантелеймона з надією, що хоч ця дитина виживе, адже шестеро чи семеро, народжені до нього, не прожили й кількох днів.

Походив письменник з козацької, цілком імовірно – навіть дворянської родини. Батько Пантелеймона Куліша був досить заможною людиною, тож одружився з дочкою сотника Івана Гладкого – Катериною.

Цікаво знати!

У зрілі роки Пантелеймон Куліш намагався реконструювати свій родовід аж до княжих часів і припускав, що його предки походили від руських князів Омельковичів, тому й підписувався Пантелеймон Омелькович.

Мати майбутнього письменника, на жаль, померла дуже рано. Вимогливий батько годинами змушував сина розв'язувати задачі або вчити вірші російських поетів-класицистів напам'ять. «Духовна мати» малого Панька, сусідка-поміщиця Уляна Мужилівська, з домашньої бібліотеки якої юний читач мало не щодня брав книги, помітила в дитині великий талант і переконала хлопчикова батька віддати Панька в науку. Про Новгород-Сіверську гімназію Пантелеймон згадував неодноразово, навіть своє навчання описав у повістях російською мовою «Феклуша» та «Воспоминания детства». Першим оповіданням майбутнього письменника було перероблене з почутої в дитинстві з уст матері казки – «Циган», яке було надруковано в альманасі «Ластівка» в 1841 р.

Учитися малому Панькові було дуже важко. Дисципліна в навчальному закладі підтримувалася фізичними покараннями. У третьому класі хлопець твердо вирішив,

що стане письменником. Але завершити навчання в гімназії не вдалося через конфлікт з учителем алгебри, і Панько покинув навчальний заклад. Правда, повернутися додому не міг: жорстокий батько не простив би відрахування з гімназії і змусив би Панька виконувати найтяжчу сільськогосподарську роботу. Довелося вчити поміщицьких дітей, працювати в канцелярії Ніжинського ліцею, а ночами готуватися до іспитів в омріяний Київський університет. Із другої спроби Пантелеймон Куліш таки вступив і спочатку дуже успішно вчився на словесному, а потім – на юридичному факультеті. Однак був відрахований через драконівський царський закон про «кухарчиних дітей» (студенти, чий батьки не мали дворянських прав, втрачали шанс здобувати вищу освіту). Батько ж Пантелеймона Куліша саме в цей час судився із сусідом за землю і для підтвердження своїх прав віддав судді всі документи, які невдовзі загубилися. Врешті, право на дворянство в старого Куліша було дуже спірним. За клопотанням професора М. Максимовича Пантелеймона Олександровича прийняли на викладацьку роботу в Луцьке дворянське училище. Окрилений юнак видав російською мовою свої «Малороссийские рассказы», почав друкуватися в петербурзьких та московських часописах.

З юних літ Пантелеймон Куліш ставив перед собою високу мету. Ще в шістнадцять років він вирішив упорядкувати український правопис, видати дванадцятитомну енциклопедію українського фольклору та етнографії, заснувати друкарню, започаткувати українські журнали, здійснити переклад Біблії українською мовою, стати найкращим українським письменником. За життя він справді зробив дуже багато,

реалізував себе як поет, драматург, прозаїк. Укладений П. Кулішем український правопис («кулешівка») неабияк прислужився й для видання останнього прижиттєвого «Кобзаря» Т. Шевченка в 1860 р., й для україномовних публікацій у журналі «Основа».

Хоча Пантелеймон Куліш був національно свідомим, мав управну руку, використовував вдалі художні засоби, проте навіть найкращі зразки його патріотичної лірики не можна порівняти з Шевченковими поезіями:

Отечество ж собі грунтуймо в рідній мові,
Воно одно від пагуби втече.

Піддержить націю на предківській основі,
Хитатимуть її політики вотще, –

Переживе вона дурне вбивання мови,
Народам і вікам всю правду прорече.

Пантелеймон Куліш став автором «Драмованої трилогії», у яку увійшли написані віршем п'єси «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Цар Наливай», створив величезну за обсягом історичну поему «Україна».

Та отримати першість у «змаганні» з поетичною музою Тараса Шевченка Кулішеві не вдалося,

«Куліш і за життя не претендував на однозначно позитивну оцінку своєї багатогранної літературної і наукової діяльності. Та коли він обстоював якусь ідею, то захищав її до кінця, не шкодуючи ні сил, ні полемічної пристрасті».

Микола Жулинський

«Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента».

*Микола Хвильовий*¹

¹ Микола Хвильовий (Фітільов) (1893–1933) – український письменник, який поповнив своєю трагічною смертю когорту Розстріляного Відродження. У часи, коли радянська влада заборонила твори Пантелеймона Куліша як «українського буржуазного націоналіста», Микола Хвильовий мав мужність дати найвищу оцінку цьому письменникові-патріоту.

адже геніальності неможливо досягти ні наполегливістю, ні навчанням в університетах, бо геніальність дається людині Богом як винятковий дар. Але й друге почесне місце П. Куліша не влаштовувало, тому митцеві доводилося неабияк напружувати свій інтелект. І не без великих успіхів.

Дебютував письменник оповіданнями, написаними на основі народних казок і фантастичних переказів. Однак невдовзі його увагу заповонила історична проза. П. Куліш цікавився історією й етнографією впродовж усього свого життя: був і збирачем, і видавцем історичних першоджерел, і популяризатором, і дослідником з ерудицією справжнього вченого.

Повернувся П. Куліш до Києва з рукописом свого історичного роману «Михайло Чарнишенко» російською мовою. Невдовзі письменник почав працювати над історичним романом «Чорна рада». Перші розділи цього твору російською мовою опублікував у 1845 р. журнал «Современник», що виходив у Санкт-Петербурзі чотири рази на рік. Тодішній редактор часопису, а одночасно й ректор Петербурзького університету Петро Плетньов, запросив П. Куліша на роботу в підпорядкований йому заклад. У 1843–1844 рр. Пантелеймон Куліш познайомився із найпрогресивнішими українцями того часу: Миколою Костомаровим, Тарасом Шевченком, Василем Білозерським – і разом з ними почав виношувати патріотичні ідеї та вести розмови про скасування кріпацтва. З сестрою Василя Білозерського Олександром Пантелеймон Олександрович став на весільний рушник. Старшим боярином на їхньому весіллі був Тарас Шевченко. Після весілля щаслива молода пара вирушила до Варшави,

◀ Олександра Білозерська-Куліш (Ганна Барвінок)

Пантелеймон Куліш у народному одязі. Ілюстрацію вміщено у другому томі «Записок о Южной Руси» (1857) ►

◀ Маєток Білозерських-Кулішів на хуторі Мотронівка на Чернігівщині. Історико-меморіальний музей-заповідник «Ганнина Пустинь»

та звідти Олександра повернулася сама: у Польщі Пантелеймона Куліша заарештували за участь у Кирило-Мефодіївському братстві.

Заслання Пантелеймон Куліш відбував у Тулі. Три роки й три місяці відірваності від коханої дружини, нагальних справ, реалізації творчих задумів виявилися для письменника дуже важкими. На чужині він працював у канцелярії губернатора, редагував неофіційну частину «Тульских губернских ведомостей», читав В. Скотта, але страждав від заборони займатися літературною творчістю.

Повернувшись в Україну, у 50–60-х рр. XIX ст. саме П. Куліш став зачинателем української критики. Щоб безперешкодно творчо працювати, усамітнитися на хуторі Заріг біля р. Оржиці, який перейменував на честь дружини в Ганнину Пустинь (Олександра Білозерська, яка також реалізувала себе як письменниця, прибрала собі псевдонім Ганна Барвінок). У 1862 р. в Петербурзі вийшла найкраща поетична книжка П. Куліша «Досвідки. Думи і поеми».

Цікаво знати!

Протягом тривалого періоду П. Куліш сумлінно працював над перекладом Біблії. Коли під час поїздки до Галичини в нього вкрали валізу з готовим до друку перекладом Нового Завіту, Пантелеймон Олександрович відновив його з пам'яті.

«Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет, перекладач Пантелеймон Куліш має право на велику повагу і вдячність нащадків».

Михайло Коцюбинський

«Саме Кулішеві судилося спрямувати нову українську літературу в інтелектуальне (як Шевченко – в душевне) річище, окультурити її і хоч почасти – європеїзувати».

Михайло Наєнко

Великий українець був унікальною людиною: володів енциклопедичними знаннями, був наділений надзвичайною працьовитістю, вивчив чотирнадцять мов. Саме цьому патріотові належить введення терміна «національна українська ідея», що не втратив свого глибокого значення й нині.

П. Кулішеві Україна завдячує перепохованням Т. Шевченка з петербурзького Смоленського кладовища на Чернечу гору в Каневі та перекладом українською мовою Святого Письма.

Кулішеві судилося довге життя, та, на жаль, останні місяці виявилися дуже важкими: селяни спалили його хутір, і Пантелеймонові Кулішу довелося працювати в холодній stodolі. Помер письменник за письмовим столом 14 лютого 1897 р.

- 1 Що ви довідалися про раннє дитинство Пантелеймона Куліша?
- 2 Як і де здобував освіту П. Куліш? Чому, покинувши гімназію, він не повернувся до батьківського дому?
- 3 З якої причини та з якою метою, на вашу думку, П. Куліш щосили прагнув вступити до Київського університету? Що змусило його припинити навчання в омріяному навчальному закладі?
- 4 Про що свідчить дуже висока мета, яку перед собою у зовсім юні роки поставив письменник? Чи вважаєте ви особисто таку цілеспрямованість важливою рисою характеру?
- 5 Які надзвичайно важливі справи зробив П. Куліш за своє довге життя?
- 6 Чому П. Куліш так натхненно працював над перекладом Біблії українською мовою?
- 7 Skorиставшись додатковою літературою, підготуйте доповідь про поетичну творчість П. Куліша.

Роман «ЧОРНА РАДА»

Історія створення

П. Куліш уперше висвітлив історичне минуле України в російськомовному романі «Михайло Чарнышенко, или Малороссия 80 лет назад» (1843). Уже в цьому ранньому творі прозаїка виявилися принципи вальтерскоттівської побудови сюжету: його «Михайло Чарнишенко...» виразно нагадує «Уверлі, або Шістдесят років тому» англійського автора. І хоча деякі дослідники вважають цей роман скоріше українізованою інтерпретацією біблійної історії про блудного сина, все-таки це був упевнений крок талановитого прозаїка до створення **першого українського історичного роману** — «Чорна рада. Хроніка 1663 року».

Митець не випадково писав роман одразу в двох редакціях: російською та українською мовами (рукописи датовані 1846 р.). Працював над ним довго, оскільки виданню повного тексту твору завадили арешт і заслання. Протягом цього часу встигли змінитися морально-етичні ідеали «гарячого Панька» та його погляди на козацьку минувшину. Тому 1856 р. письменник повертається до тексту і створює *другу редакцію* роману. У 1857 р. «Чорна рада» виходить друком паралельно українською та російською мовами, після чого авторитет П. Куліша значно зріс.

У «Чорній раді» П. Куліш творчо використав започаткований шотландським романтиком Вальтером Скоттом естетичний підхід до зображення історичного минулого, який полягав насамперед у прагненні відтворити конкретно-історичну картину епохи за допомогою творчої уяви, спертої на документальні матеріали. Для прихильників іншого підходу, серед яких – і Микола Гоголь, важливішим було вираження авторських поглядів і почуттів, власного переосмислення історії.

Написати роман на історичному матеріалі доби козацтва П. Куліша спонукала повість «Тарас Бульба» Миколи Гоголя – твір, яким він захоплювався і водночас вважав «недосконалим із позицій жанру», а самому авторові закидав, що той «виявив у край недостатню обізнаність із малоросійською старовиною», змалював не

реальні історичні події й осіб, а вигадані, тому брак історичної правди породив вузькість правди художньої. Натомість автор «Чорної ради» пішов шляхом вальтерскоттівського відображення історії: у відтворенні минулого дотримувався максимальної точності історичних фактів та колориту епохи, принципу критичного підходу до минувшини. Однак це зовсім не ознака того, що роман П. Куліша наслідувальний: «Чорна рада» – оригінальний твір, сюжет якого ґрунтується на реальних подіях української історії.

■ Історична основа твору і художня правда

Історичною основою роману «**Чорна рада**» стали події 1663 р. – власне, «чорна рада» як козацьке зібрання, що відбулося в Ніжині. Трагічні історичні події привернули увагу письменника своїм драматизмом, гострим конфліктом між «черню» (міською і сільською біднотою) та «кармазинниками» (козацькою старшиною), що в кінцевому результаті поглибив трагізм ситуації, в якій опинилася Україна в добу Руїни (1657–1687).

Як відомо, після смерті Богдана Хмельницького Україну було розділено на Правобережжя і Лівобережжя. На правобережних землях посилився гніт польської шляхти, на лівобережних – царські воеводи, нахабно порушуючи Переяславські угоди, продовжували наступ на права й вольності українців. Крім того, козацька старшина взялася правдами й неправдами непомірно збагачуватися: чинила утиски простолюду, загарбувала величезні земельні угіддя, рвалася до найвищої в державі влади. На Правобережжі на гетьманство претендував Павло Тетеря, на Лівобережжі – Яким Сомко та Іван Брюховецький. Тимчасово гетьманом був обраний Яким Сомко, який намагався продовжити державницькі традиції Богдана Хмельницького, прагнув повернути Україні єдність, виступав проти втручання російського царя в українські справи. Закономірно, що самодержець не затвердив Сомка гетьманом, оскільки небезпідставно підозрював його в намірах вирвати Україну з московського ярма. У ті смутні часи на гетьманську булаву взялися претендувати ніжинський полковник Василь Золотаренко, переяславський полковник Яким Сомко й кошовий отаман Іван Брюховецький. Прихильники Івана Брюховецького звернулись до царя за дозволом зібрати «чорну раду», у якій візьме участь простолюд. Хитрістю й підступом, обманом сільської та

Нелегітимна – незаконна.

міської бідноти, підкупом царського посланця І. Брюховецький здобув на козацькій нелегітимній¹ раді перемогу. Прийшовши до влади, новий гетьман одразу ж виявив свою справжню сутність: фізично розправився із супротивниками, посилив гноблення простолюду, якому ще напередодні Ніжинської ради особисто роздавав щедрі обіцянки про майнову рівність з багатіями. Така політика Брюховецького призвела до вибуху народного гніву. Під час одного зі збройних заколотів його вбили.

Ці драматичні події з української історії лягли в основу роману «Чорна рада». Відомості про них П. Куліш частково почерпнув з фольклору, літопису «Історія русів», праць українських і польських істориків, а найбільше – з літописів Самовидця і Г. Граб'янки. Зокрема, припущення Г. Граб'янки про те, що наказний гетьман Сомко й паволоцький полковник Іван Попович могли б, якби не загинули, спільними зусиллями об'єднати Правобережжя й Лівобережжя під рукою мос-

▲ Два гетьмани

▲ Арешт гетьмана

▲ Повалення гетьмана

Ірина Суманенкова. Ілюстрації до роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» (2009)

ковського царя, дало поштовх творчій фантазії Куліша для побудови в романі сюжетної лінії паволоцького полковника Івана Шрама. Багата уява письменника, поєднана з ґрунтовним знанням історичних документів, дала йому змогу вивести на сторінках роману повнокровні образи як історичних осіб (гетьмани Я. Сомко, І. Брюховецький, ніжинський полковник В. Золотаренко, генеральний писар М. Вуяхевич), так і вигаданих персонажів. Автору вдалося художньо переконливо зобразити і «правдоподібність характерів», і «невблаганність долі» – незворотність історичного процесу. Згідно з моделлю вальтерскоттівського роману П. Куліш увів у твір і любовну сюжетну лінію, але замість типового «любовного трикутника» вибудував «любовний чотирикутник», адже на руку Лесі Череванівни в романі претендують аж три залюблені в неї козаки різного соціального походження.

Історичну правду автор роману вважав «доконечною потребою письменника». Він звернувся до реальної історичної події, точно вказав місце і час дії роману, детально змалював побут, звичаї, соціальні настрої широких верств населення. Прикметно, що навіть топографія і географія описаних місць є правильною.

В епілозі до «Чорної ради» П. Куліш писав, що з метою відтворення духу епохи «повествователю надобно смотреть на вещи глазами тогдашнего общества». Тому визначив свій роман як хроніку «в драматическом изложении», але припустився явних похибок. Чому? Для хроніки характерне змалювання справжніх подій минулого в їх часовій послідовності та достовірні образи історичних осіб, які брали участь у цих подіях, але в типовій хроніці не може бути вигаданих персонажів. Натомість у Кулішовому творі саме з такими персонажами пов'язані центральні сюжетні лінії. Власне, це розумів і сам автор: в одному зі своїх літературно-критичних оглядів він писав, що роман і повість неможливо створити з одних лише історичних матеріалів. Отже, під поняттям «хроніка» П. Куліш мав на увазі історичну канву, яку поєднав із вигаданою художньою оповіддю («драматичний виклад»).

Жанрова своєрідність твору

Дослідники визначають жанр «Чорної ради» як **соціально-історичний роман-хроніку**.

Роман – це складний за побудовою і великий за обсягом прозовий (рідше – написаний віршами) твір, у якому широко охоплені події певної епохи та багатогранно й у розвитку змальовані персонажі.

Історичний роман – жанровий різновид роману, в якому змальовуються події минулих епох та їх діячі. У такому творі історичні факти й події поєднуються зі створеними автором уявою, історичні особи – з вигаданими героями, які нібито живуть і діють у межах художньо відтвореної автором епохи. Історична правда (інтерпретація письменником історичної дійсності, забезпечена глибоким знанням історичних документів та аналітичним осмисленням значення тієї чи іншої історичної події в житті народу) тільки в поєднанні з мистецьким талантом письменника і творчим умінням глибоко розкривати психологію людини, мотивувати її поведінку в тих чи інших обставинах, відчувати й передавати дух і колорит епохи (подивитись на давноминуле «зсередини» – очима людини тієї доби) стає правдою художньою.

Роман-хроніка – твір, у якому події розгортаються в часовій та логічній послідовності, а прототипами літературних героїв є історичні особи.

Не ідеалізуючи і не прикрашаючи минулого, митець показав і стихію соціальних пристрастей простолюду, і ненаситну жадобу влади, яка роз'їдає страшною хворобою козацьку верхівку. Романне мислення письменника охопило життя на певному історичному етапі у всіх вимірах, у всьому розмаїтті типів і конфліктів. Саме критичний погляд автора «Чорної ради» на минуле крізь призму соціального конфлікту, прагнення зрозуміти українське минуле як життя широке, всебічне, багатогранне, надає його твору ознак **соціально-історичного роману**.

У часи СРСР «Чорна рада» П. Куліша була затаврована як шкідливий націоналістичний твір і заборонена. Тільки після проголошення незалежності України в 1991 р. український читач отримав безперешкодний доступ до цього твору. Історичний роман П. Куліша навіть успішно екранізовано (режисер Микола Засєєв-Руденко). У головних ролях задіяні такі відомі українські актори, як Богдан Ступка, Олександр Бондаренко, Олексій Петренко, Богдан Бенюк, Руслана Писанка, Радмила Щоголева.

Кадри із фільму «Чорна рада»
(2002)

Ідейне спрямування твору

У «Чорній раді» виявилось глибоке розуміння П. Кулішем причин утрати державності України, серед яких одна з найважливіших – відсутність єдності, розбрат серед різних верств українців, жаждою наживи й вивищення козацької старшини, відсутність відповідальності за долю рідної землі й ближнього (про це автор устами свого героя каже: «...Усяке, як звірюка, про свою тільки шкуру та про свій барліг дбає»). Отже, **основний конфлікт** роману – між державницькими ідеалами і руйнівними, корисливими інстинктами.

У романі зреалізувались усі основні світоглядні позиції письменника, насамперед його власна «філософія життя», тому кожен персонаж твору стає художнім утіленням певної ідеї. Так, ідеалом Івана Шрама й Якіма Сомка є українська автономна феодальна держава (П. Куліш, плекаючи ідею самостійності України, розумів, що і в його часи можлива лише відносна самостійність – автономія в складі імперії). Михайло Черевань вбачає своє щастя в мирному й забезпеченому хуторянському житті (хутір – один із найцінніших ідеалів самого П. Куліша, автора «хутірної філософії»), Леся Череванівна і Петро Шраменко – в родинній ідилії, Матвій Гвинтовка – у кар'єризмі, незалежно від того, яка держава візьме верх над Україною (він поводить себе як російський дворянин, полює із собаками, водить дружбу з Іваном Брюховецьким і російськими представниками, хоча за дружину взяв повдовілу польську княгиню). Релігійно-філософські міркування автора реалізувались в образі сліпого кобзаря – Божого чоловіка, який живе за законом серця, вважаючи всі земні блага марнославством, убачаючи справжнє щастя людини в праведності, житті за християнськими законами.

Основною ідеєю роману «Чорна рада» є ідея примирення, об'єднання нації – національної злагоди. Автор вкладає її в уста лицаря-священика – як науку, виголошену мирянам: «Блюдітеся, да не порабощені будете». Ці слова звучать і в нашому непростому сьогоденні актуальним духовним заповітом.

Композиційні особливості роману

Для реалізації свого задуму П. Куліш використав традиційний для вальтер-скоттівського історичного роману **мотив дороги**, що став вектором художнього світу роману. Його герої нагадують пілігримів шотландського автора, які потрапляють у вир народних пристрастей. Мотив дороги організовує композицію і сюжет Кулішевого роману, адже всі події відбуваються з персонажами в дорозі – чи під час руху, чи в період зупинок (у Хмарищі, Києві, на хуторі Гвинтовки, під час ради в Ніжині). Такий композиційний прийом дозволив автору змалювати панорамну картину України в переддень трагічних подій, показати настрої різних верств населення, залучити докладні етнографічні описи, вивести розлогу галерею епізодичних постатей, які колоритно характеризують епоху (Тарас Сурмач, козацька старійшина – «діди», безталанна дружина Гвинтовки, мати й сестра Кирила Тура, колоритні образи постатей «з юрби»: одні – в кармазинах, інші в сіряках), провести центральних персонажів справжньою «дорогою випробувань» на міцність характеру, на відданість ідеалам побратимства й лицарства, вірності батьківщині.

▲ Юзеф Брандт. Козацьке весілля (1893)

Кульмінаційною вершиною роману стає «чорна рада». У цій географічній точці, що назавжди залишилася чорною міткою в історії України, закінчується спільна дорога прихильників Сомка й тих, хто сподівався змінити на краще долю України, вивести її на дорогу відродження державності. Далі кожен піде своїм шляхом: старий Іван Шрам – дорогою звияги й високої жертви, Кирило Тур – дорогою байронічного блукальця, для якого, однак, найвищим ідеалом залишиться вірність запорозькому братерству. Михайло Черевань повернеться на хутір і там у клопотах про затишок і добробут знайде своє щастя. Петра Шраменка винагородить доля (звісно, в особі автора) родинною ідилією.

У романі паралельно розгортаються **дві центральні сюжетні лінії**, що також характерно для вальтерскоттівського роману: історична й любовна. Традиційно дослідники пов'язують любовну лінію із Петром Шраменком і Лесею Череванівною, однак тут переплітаються і їхні стосунки із Сомком та Кирилом Туром. Натомість лінію старого Шрама витлумачують як частину

історичної канви. Та має слушність дослідниця Романа Багрій, стверджуючи, що «Шрам і Петро представляють два альтернативні ставлення до історії. Шрамів сюжет веде до відцентрових сил «чорної ради», тоді як сюжетна лінія Петра – до приваб хутірського життя».

Ще однією особливістю побудови художнього світу Кулішевого роману є групування персонажів: незалежно від того, яку «філософію життя» сповідує кожен із них, дійові особи твору поділені на прихильників Сомка і прихильників Брюховецького.

Галерея образів роману

Літературознавець Віктор Петров був переконаний, що «Чорна рада» – «роман психологічних типів та суспільних конфліктів», літературний твір із «багатьох істин». Персонажі «Чорної ради» здебільшого постають не спрощено-схематичними, блідими зліпками авторових переконань, а повнокровними художніми образами. Щоправда, дещо поверхово виписані всі жіночі образи роману.

Ідея «вивести Україну на добру дорогу» (тобто державотворча ідея) реалізується в образі наказного гетьмана **Якимом Сомком**, який мріє об'єднати Лівобережжя й Правобережжя. Він сміливий, відчайдушний, благородний. Усі ці риси ідеального романтичного героя підкреслює автор у його зовнішності й у поведінці.

Типово романтичною рисою є і Якимова зневага до холоуїства й підлості. Образ Сомка оповитий виразною авторською симпатією, однак фантазія письменника розгортається в межах історичних свідчень. П. Куліш дивиться на свого героя очима тієї епохи, про яку пише – навіть змальовуючи зовнішність наказного гетьмана, зауважує: «...В літописах пишуть: “Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зело дивної”». Ідеалізація образу Сомка водночас веде й до певної схематизації характеру. Наприклад, його взаємини з Лесею не розкривають «життя серця» наказного гетьмана, однак це можна пояснити кодексом, що панував серед запорожців, тим більше, людей при владі: сердечні справи для них вважалися далеко не найважливішими.

Однак є в характері наказного гетьмана й риси не зовсім привабливі: духовний аристократизм персонажа іноді межує зі зверхністю і самовпевненістю. Хоча Сомко й обстоює принцип справедливості в суспільстві («...Нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Вкраїні і правда, і сила»), все ж не прагне почути причину нарікань народу. Така самовпевненість і зневага до простолюду також стала однією з причин його поразки на раді в Ніжині.

Образ Сомка як благородного лицаря й вірного сина своєї землі найглибше розкривається в готовності пожертвувати власним життям задля України. Його смерть набуває символічного значення: разом із загибеллю Якіма Сомка відходить ціла епоха козацької України.

Полковник Іван Шрам. У шкалі цінностей цього найближчого гетьманового однодумця найважливішими виявляються державні й політичні справи. Образ паволоцького полковника, що почасти народився в Кулішевій уяві під впливом відомостей із літопису Г. Граб'янки, почасти із власних політичних переконань і симпатій, нагадує вальтерскоттівського лицаря. Незважаючи на свій похилий вік і старі бойові рани, він їде «Україну рятувати». Паволоцький полковник, колись – син паволоцького попа Чепурного, навіть прізвисько має символічне: він увесь «пошрамований» у боях, його «шрами» поважають свавільні запорожці. Це свідомий, активний патріот. Саме в його уста автор вкладає полум'яні слова про обов'язок перед Україною: «Хіба нам сидіти, згорнувши руки, коли огонь уже підложено і ось туж-туж пожежа схопиться по Вкраїні!».

Воїн-священик, який наче втілює заповідь діяльної любові, постійно у вирі громадських та політичних справ. Його постать оповита трагічною величчю: двох синів віддав Шрам боротьбі з ворогами України, власне життя для нього не має ваги, коли Україні загрожує небезпека. Під видом прочанина-мандрівника прямує паволоцький полковник із наймолодшим сином Петром до наказного гетьмана Сомка, маючи на меті заручитися його підтримкою й об'єднати Правобережжя й Лівобережжя. Та дорогою до Києва він бачить настрої міщан і посполитих і як досвідчений політик розуміє, чиїх рук це справа: «У вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Вкраїна розідрана надвоє, про те усім байдуже!». З відчаєм кидає Шрам звинувачення бунтівникам, що затіяли міжусобицю: «О голови сліпі і жорстокі! Як збирається на небі хуртовина, то й звірюка забуває свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари».

Життєва дорога паволоцького полковника після «чорної ради», на якій зазнали краху всі його надії й плани, не має перспективи: як і гетьман Сомко, він добровільно приймає смерть: «Шрам головою своєю одкупив свій город» від каральних

акції Тетері. На символічному рівні твору смерть цього персонажа увиразнює катастрофічні наслідки «чорної ради».

Петро Шраменко уособлює майбутнє України. Він «пішов по батькові як орля по орлові»: такий же сміливий, відчайдушний і вправний у бою, Петро уміє кохати по-справжньому, глибоко й щиро. І саме сімейна ідилія Петра і Лесі втілює в романі Кулішеве уявлення про національну перспективу: міцна українська родина стане запорукою збереження нації.

Курінний отаман **Кирило Тур** – то Кулішева данина власному юнацькому захопленню Запорозькою Січчю, хоча в образі цього героя й уловляються типові риси персонажів шотландського романтика. Кирило Тур утілює ідею свободи, братерства, лицарський дух запорозького козацтва. Водночас Тур – символ некерованої стихії, що не піддається дисципліні й закону. Характерник, вічний блукалець, представник тієї «вольниці», що руйнувала «порядок господарський». П. Куліш заперечує січовий устрій життя, тому Кирилові немає місця в суспільстві, в якому все більшої ваги набуває осілий, родинний спосіб життя з ustalеними порядками.

Автор виписує образ Кирила із захопленням, надаючи йому багатьох рис типово романтичного героя. У спогадах Сомка і Шрама розкривається лицарськість його поведінки, відчайдушність у битвах із ворогом. У душі курінного отамана вирують справжні пристрасті. Кирило Тур виявляє велику жертвність і силу духу, намагаючись урятувати Сомка; він чинить благородно з Петровою нареченою – рятує Лесю від Вуяхевича. Однак, на відміну від байронічного романтичного героя, цей образ не оточений ореолом таємниці, замість високих трагедійних реєстрів у його характеристиці іноді звучать навіть бурлескні нотки – зокрема й у описі зовнішності: «...Здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за вухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручені і аж до жупана ізвисли; очі так і горять, а чорні густі брови аж геть піднялися над тими очима». Вчувається в його характері й відлуння могутньої сили козацького племені з «Енеїди» І. Котляревського. Також образ Кирила Тура втілює сукупний могутній і непереможний дух запорозького козацтва.

Антиподом Якіма Сомка в романі виступає **Іван Брюховецький**.

Джура – слуга
у війську.

Колишній джура¹ Богдана Хмельницького стає на Січі кошовим отаманом завдяки хитрощам і підкупу запорожців: «Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, да й махнув на Запорожжя». Підступними методами він прагне добитися гетьманської булави. Для цього Іван вдається до політичного авантюризму. Саме завдяки доносові Брюховецького цар не призначив Сомка гетьманом. Іванець хитрий, мстивий і підступний, хоча вдало маскує власні інтереси, прикидається захисником простого люду й козаків-січовиків, називає їх «дітками», одягається, наче найбідніший сірома. Брюховецький увесь ніби зіплений з фальшу й облесливості. Коли ж йому вдається досягти мети, новоявлений гетьман змінює не тільки одяг: з погордою дивиться на тих, кого вчора називав «дітками», насміхається над старими січовиками, глузиться із власної обіцянки зробити всіх рівними. Важливу роль відіграє мова самого персонажа, опис його зовнішності (особливо – промовисті деталі, наприклад: «...Очі так і бігають – то сюди, то туди, і, здається, так

усе й чигають ізпідтишка на чоловіка»), сприйняття очима інших, авторська характеристика й характеристика устами інших персонажів.

Постать Брюховецького також символічна. Невипадково автор наголошує, що Іванцева агітація, підбурювання простолюду до заколоту діє, немов якісь «чари» – страшна небезпека, до якої часто провадять народ солодкі обіцянки політиканів. Іванець має особливу підтримку в таких, як він сам: захланних, підступних, без почуття честі. Узагальненим образом таких пройдисвітів і політичних авантюристів стає Матвій Гвинтовка.

Веселий, гостинний, добрий господар і гарний сім'янин – таким постає **Михайло Черевань** уже з перших сторінок роману. Його життєві цінності – спокійне родинне життя в достатку на власному хуторі – це й цінності самого Пантелеймона Куліша. Пізніше в художньо-публіцистичній праці «Листи з хутора» (1861) письменник-філософ виклав основні тези своєї «нової селянської філософії».

П. Куліш детально змальовує побут мешканців Хмарища, любовно виписує найменші деталі, що свідчать про родинну ідилію – «у хаті, як у віночку», «хліб випечений – як сонце». Черевань у минулому теж воював, пройшов чимало битв. Він не скупиться на золото, щоб викуповувати бранців із татарської неволі. Для автора цей персонаж особливо привабливий: таке ставлення відчувається навіть на рівні незначного штриха в індивідуалізації мовлення – Черевань не вимовляє «р». Однак сите й спокійне життя потихеньку заколисує лицарський дух вчорашнього воїна. Для нього житейським «щитом» стає огрядне черево, виплекане в затишку хутора. Череваня не цікавить доля України. Він сповідує філософію пристосування: «А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти або ні в чому хороше походити? Слава тобі, Господи, буде з нас, поки нашого віку». Навіть після Ніжинської ради Череваня не мучить сумніння і не турбує незavidне майбутнє України.

■ Ознаки романтизму в романі «Чорна рада»

Звернувшись до минулого, П. Куліш змалював козаччину у творі так, як це властиво романтикам: для нього історія постає живим і складним процесом, а не застиглими декораціями, як для класицистів. Минуле письменник наповнює національним, конкретним змістом, завдяки чому народжується колоритна картина епохи, сповненої суперечностей. Для сюжетної основи роману автор обрав важливу й трагічну сторінку в житті нації і на її тлі змалював незвичайні постаті в незвичайних обставинах. Колоритна постать сліпого кобзаря – Божого чоловіка – нагадує романтичного барда, посередника між Богом і людьми. Він вивищується над світом суети: «Його душа жила не на землі, а на небі». Свободу кобзар цінує понад усі блага, тому й не втручається в міжособні суперечки, не служить нікому.

У романі зображено багато типово романтичних пригод і сцен: викрадення Череванівни-хуторянки, нічне переслідування, двобій, покарання Кирила Тура запорожцями, в'язниця. Однак вони зовсім не сприймаються як запозичення із романів Вальтера Скотта: у Кулішевому творі все це має виразний національний, історичний колорит. Це не тільки простір яскравих романтичних пригод, а й неповторний світ нашої героїчної й трагічної минувшини.

П. Куліш поглибив психологізм української літератури художніми образами, створеними в «Чорній раді». Автор змалював складний, часто суперечливий

внутрішній світ персонажів, як це й властиво літературі романтизму. Тому і друга характерна риса – тяжіння до символізації образів – є ознакою романтичного стилю: «За картиною бурхливих подій і боротьби різних людей» автор «бачить щось глибше, загальне, боротьбу “правди та кривди”» (Дмитро Чижевський). Символічними в романі є навіть постаті запорожців – реальних і водночас таких, «як той сон», бо «їм усе дурниця: чи жити, чи вмерти». Символічним постає і Київ – «святий город», український духовний Єрусалим. Завдяки цьому роман має не тільки конкретно-історичний зміст, а й релігійно-філософський. Образом Божого чоловіка П. Куліш звеличує моральну чистоту – «правду серця». У гріховному світі, сповненому марнославства, жадоби, поривань до влади, немає щастя: людині слід шукати його у найвищих істинах.

Значення роману «Чорна рада» в історії української літератури. «Чорна рада» одразу ж після виходу у світ здобула широке визнання. Щире захоплення романом висловив «братчикові» Тарас Шевченко. У листі від 5 грудня 1857 р. він написав: «Спасибі тобі, Богу, милий друже мій великий..., особливе, спасибі тобі за “Чорну раду”. Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз... Дуже, дуже добре ти зробив, що надрукував “Чорну раду” по-нашому». Згодом І. Франко назвав Кулішів роман «найкращим твором історичної прози в українській літературі».

Роман «Чорна рада» П. Куліша виявився важливим етапом утвердження нової української літератури. Він заклав підвалини розвитку української романістики XIX ст., поглибив психологізм, сприяв зацікавленню як читачів, так і самих письменників минулим України, героїчними й трагічними сторінками її історії.

Діалог із текстом

- 1 Що послугувало історичною основою для написання П. Кулішем роману «Чорна рада»?
- 2 У чому полягає жанрова специфіка історичного роману?
- 3 Що таке історична, а що – художня правда? Як саме історична правда зреалізована в Кулішовому романі?
- 4 Хто з персонажів твору мав прототипами реальних історичних осіб, а хто – був персонажем вигаданим?
- 5 Знайдіть у тексті роману епізод зустрічі прочан із Сомком у Києві. Зачитайте уривок, у якому змальовується Сомко. Зверніть увагу, які світоглядні риси наказного гетьмана виявляються в його розмові з гостями.
- 6 Прочитайте епізод, у якому Кирило Тур намагається врятувати Сомка. З якої причини ув'язнений відмовляється від порятунку? Як пояснює власне рішення?
- 7 Яку роль у поразці Сомка на «чорній раді» відіграв воєвода Гагін?
- 8 Розкрийте «біографію» Шрама. Знайдіть і зачитайте опис зовнішності паволоцького полковника. На чому акцентує автор?
- 9 Знайдіть у тексті роману свідчення того, що Шрам – освічена людина. Де він здобував освіту? Як ви думаєте, які традиції Шрам увібрав у цій школі? Складіть план сюжетної лінії Івана Шрама.
- 10 Напишіть план уявного продовження сюжетної лінії Петра Шраменка з урахуванням того, що в 1687 р. гетьманом Лівобережної України став Іван Мазепа. Для цього пригадайте з курсу історії України суспільно-політичний стан цієї доби.
- 11 Від імені Лесі Череванівни розкажіть про її сімейне життя з Петром.
- 12 Що означає прізвище «Тур»? Чи відповідає воно персонажеві? Як характеризують Кирила Сомко і Шрам? Чому Кирила називають «юродою»?

- 13** Хто в романі протиставлений Якимові Сомку? Складіть порівняльну характеристику образів Сомка і Брюховецького, використавши таку таблицю:

Типові риси носіїв українського характеру	Яким Сомко: відмінні риси вдачі порівняно з характером Івана Брюховецького (цитати з тексту)	Спільні риси в характерах і вчинках Якіма Сомка та Івана Брюховецького (цитати з тексту)	Іван Брюховецький: відмінні риси вдачі порівняно з характером Якіма Сомка (цитати з тексту)
Розум			
Оптимістична життєва налаштованість			
Кмітливість або хитрість			
Справжнє служіння рідному народові або кар'єризм			
Ставлення до народу			
Ідеали			
Щирість або фальш			
Смерть як прояв героїзму або заслужена кара злочинцеві			

- 14** Разом з однокласником, із яким сидите за однією партою, підготуйте розповідь про Кирила Тура та Петра Шраменка від першої особи, не забуваючи про події дитинства і ранньої юності цих героїв, поведінку під час Ніжинської ради та ставлення до Лесі Череванівни.
- 15** Якою була мотивація Івана Брюховецького у його прагненні будь-якою ціною здобути гетьманську булаву? Знайдіть у тексті епізод, у якому йдеться про початок «кар'єри» Іванця.
- 16** Розкажіть про поведінку Брюховецького до перемоги на Ніжинській раді.
- 17** Яким чином Брюховецькому вдалося схилити царського посланця на свій бік?
- 18** Як змінилася поведінка Брюховецького після його обрання гетьманом? Чому старі січовики проклинали Іванця? Чим вражає цей епізод?
- 19** Підготуйте короткий усний виступ «Риси романтизму в романі «Чорна рада»».

Діалоги текстів

- 1** Пригадайте з курсу зарубіжної літератури життєвий і творчий шлях Вальтера Скотта. У чому виявляється схожість творчої долі шотландського письменника і П. Куліша?
- 2** З яким творами Т. Шевченка перегукуються висловлені в романі П. Куліша думки про зрадливість національної верхівки й безвідповідальність народу?

Мистецькі діалоги

- 1** Розгляньте ілюстрації до роману «Чорна рада» П. Куліша, запропоновані в підручнику. Віднайдіть у тексті твору відповідні репродукціям уривки і висловіть свою аргументовану думку про доцільність чи недоцільність таких ілюстрацій.
- 2** Як ви вважаєте, які саме події передано на запропонованих у підручнику кадрах із фільму «Чорна рада», які герої роману постають перед вами в акторській інтерпретації?

Романа Багрій¹

ШЛЯХ СЕРА ВАЛЬТЕРА СКОТТА В УКРАЇНУ

...Вальтера Скотта слід вважати новатором, що виробив новий метод історичного сприйняття й розповіді. Як і науковці, він ставив собі за мету правдиве відображення минулого. Історик та історичний романіст схожі в одному: обидва прагнуть надати фактам певне значення, синтезувати їх. Однак природа їхнього синтезу відмінна. Скотт дуже чітко наголосив на цій відмінності: «Предмет моєї розповіді – скоріше люди, ніж побут та звичаї». Історичний же роман має об'єктом «правдоподібність характерів і неблаганність долі».

Характерною рисою, спільною для всіх романів шотландського письменника, є центральний вигаданий герой-протагоніст². Саме тому, що протагоніста вигадано, він спроможний уникнути того, чого не здатний робити історичний персонаж. Скотт показує, як людина здатна подолати жахи історії і зберегти себе для участі в новій стабільній системі.

Історичні романи Вальтера Скотта були дуже популярними в Росії 20–30-х років XIX ст. Не уник чару цих романів і Микола Гоголь. Сам Куліш зумів побачити зовсім у новому світлі природу козацьких воєн в Україні, й це пояснюється тим, що він скористався з нових історичних джерел, зокрема «Літописом Самовидця», хроніки набагато вигіднішої від тих, якими користувався М. Гоголь. У «Чорній раді» є два вигадані протагоністи (Шрам³ та його син Петро). Обидва ілюструють вплив історії на людину. Чорна рада – це історія, неминучість і руйнівність, хаос, зовнішній і внутрішній розлад і розбрат. Хутір (за П. Кулішем) уособлює окрему людину, протиставлену історії; виживання, стабільність і спадкоємність, любов і злагоду, душевну гармонію. Негероїчним «героєм» Куліша є Петро, який знаходить спокій у житті хуторянина. Цим образом Куліш створив нового позитивного героя в українській літературі – «заможного простолюдина» з багатьма моральними чеснотами.

І художньо, й тематично «Чорна рада» перевершує «Тараса Бульбу». Роман Куліша не має невідповідностей тону та стилю, характерних для «Тараса Бульби», і Кулішева тема безперечно переважає Гоголеву. «Тарас Бульба» звеличує вузький романтичний патріотизм, «Чорна рада» розглядає універсальну проблему – взаємозв'язок людини й історії.

¹ **Романа Багрій** – професор Йоркського університету (Канада), онука українця з містечка Городенка на Івано-Франківщині.

² **Протагоніст** – вигаданий персонаж, збірний образ.

³ Той факт, що Шрам є напіввигаданою фігурою – бо в ньому поєднано дві реальні постаті – полковника Поповича з Паволочі і чернігівського полковника – не підриває нашої аргументації на користь того, що він є одним із вигаданих героїв. Адже автентичний Попович, ледве накреслений Граб'янкою, також не був історичною фігурою. – *Прим. Романа Багрій.*

- 1 У чому, на думку дослідниці, полягає принцип романтичного історизму, застосований Вальтером Скоттом? Чому у творах цього письменника завжди співіснують дві сюжетні лінії: історична й любовна?
- 2 Хто такий протагоніст? Чому Вальтер Скотт у своїх романах центральним витворював не художній образ, списаний із історичного прототипа, а образ героя-протагоніста?
- 3 Чи вдалося П. Кулішеві створити новий для української літератури тип позитивного персонажа? Чому «символ хутора тріумфує в кінці роману»? Як це пов'язано зі світоглядом самого П. Куліша? А як ви особисто розцінюєте позицію, вдало передану таким українським прислів'ям: «Моя хата скраю, я нічого не знаю»?
- 4 У чому, на думку дослідниці, «Чорна рада» П. Куліша перевершує «Тараса Бульбу» М. Гоголя?

МАРКО ВОВЧОК (1833–1907)

Життя й особливості творчості

Життєвий шлях письменниці

Народилася Марія Олександрівна Вілінська (літературний псевдонім – Марко Вовчок) 22 грудня 1833 р. в маєтку Єкатерининське Єлецького повіту Орловської губернії (Росія) в збіднілій дворянській сім'ї. У родині розмовляли французькою мовою. Коли помер батько Олександр Вілінський, мати вийшла заміж удруге. Щоб уберегти дочку від переживань і стресів, мати час від часу відвозила її до своєї двоюрідної сестри Варвари Писаревої, де Марія потоваришувала зі своїм братом Дмитром Писаревим, який захоплював її розумом і кмітливістю. Тож не дивно, що в дорослому віці вони покохали одне одного.

Після закінчення пансіону в Харкові Марію взяла до себе в Орел як виховательку власних дітей тітка Катерина Мордовіна. Марія почувалася «бідною родичкою», адже в будинку для неї не знайшлося навіть вільної кімнати, лише куточок, куди поставили ліжко, приховане від цікавих очей ширмою. Зрозуміло, що дівчина намагалася будь-якою ціною вирватися з таких умов. За свідченнями письменниці, з цієї причини вона й вийшла заміж у 17 років. Її чоловіком став засланий в Орел за участь у Кирило-Мефодіївському братстві Опанас Маркович (Маркевич).

У 1851 р. подружжя виїхало в Україну. Спочатку сім'я мешкала в Чернігові, де Опанас Маркович працював у редакції місцевої газети, а водночас збирав матеріали з народного життя. Марія теж записувала й вивчала українські народні пісні, казки, легенди. У збірці «Народные южнорусские песни», виданій Амвросієм Метлицьким у 1854 р., були вміщені пісні, записані Марією. Будучи за походженням росіянкою, майбутня письменниця на той час уже досконало вивчила українську мову.

У 1857 р. (на книжці вказали 1858 р.) вийшла збірка її творів «Народні оповідання». Перша версія псевдоніму Марії

▲ Опанас Маркович
(1822–1867)

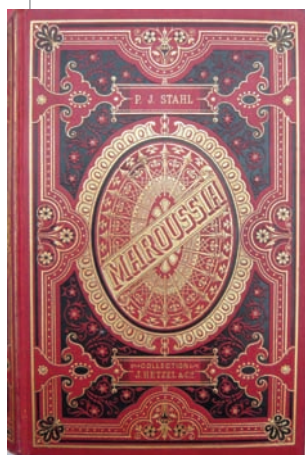
◀ Марія Лукашенко. Конкурсна ілюстрація до твору Марка Вовчка «Чортова пригода» (2015)

Вілінської пов'язана з прізвищем чоловіка (Маркович – Марковичева – Марко Вовчок). За іншою версією, псевдонім Марко Вовчок з'явився завдяки Пантелеймону Кулішу, який вважав письменницю мовчазною і «вовчкуватою». Він редагував її твори, давав назви оповіданням. Наприклад, нині широко-відомий твір «Горпина» П. Куліш назвав «Панська воля», але цензура відхилила таку назву як пряме звинувачення. Т. Шевченко вважав, що від Кулішевого редагування доробок письменниці втрачає свій колорит і оригінальність. 13 липня 1858 р., ще до особистого знайомства з авторкою (1859), Т. Шевченко написав вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), який присвятив Марку Вовчку. Перед поїздкою письменниці за кордон подарував їй поему «Неофіти».

У 1859 р. Марко Вовчок із сином Богданом поїхали на лікування до Німеччини; пізніше письменниця проживала в Англії, Швейцарії, Італії та Франції. Коли статки у сім'ї остаточно зіпсувалися, О. Маркович повернувся в Україну сам.

У подарунок від Тараса Григоровича письменниця отримала «Кобзар» (1860) із написом: «Мойй єдиній доні Марусі Марковичевій – і рідний, і хрещений батько Т. Шевченко». Письменниця також присвятила йому як учителю і порадинику повість «Інститутка» й оповідання «Чортова пригода».

Упродовж 1860–1866 рр. авторка «Народних оповідань» проживала в Парижі. Життя було скрутним, а гонорарів ледь вистачало, щоб оплачувати маленьку кімнату на околиці міста. Заради заробітку Марія друкувала у французьких журналах переклади зі своїх «Народних оповідань».

▲ Обкладинка французького видання повісті-казки Марка Вовчка «Маруся»

Цікаво знати!

Повість-казка Марка Вовчка французькою мовою «Маруся» про нечуваний героїзм юної українки видавалась у Франції 20 разів. Цей твір, що було відзначено премією і рекомендовано міністерством освіти Франції для шкільних бібліотек, досі вважається класикою французької літератури. В Україні «Маруся» Марка Вовчка вийшла друком лише в наш час.

Також письменниця здійснила переклади творів зарубіжних авторів: Жуля Верна, Віктора Гюго, Ганса Крістіана Андерсена, Джонатана Грінвуда, Альфреда Едмунта Брема.

У лютому 1867 р. Марко Вовчок повертається до Петербурга. Вважаючи Марію Олександрівну «політично неблагонадійною», чиновники Третього відділу імператорської канцелярії завели на неї справу, куди записувалося все, що в її діях здавалося підозрілим, тож не обминали й приватного життя письменниці, постійно намагаючись осквернити її ім'я.

У 1884 р. син письменниці Богдан був заарештований за революційну діяльність і засланий до Астраханської губернії. З 1884 р. письменниця починає серйозно хворіти. Лікарі були переконані, що вона проживе недовго, тому порадили впорядкувати свій архів, скласти заповіт. 1906 р. Марко Вовчок переїхала на Кавказ у місто Нальчик, але серцева хвороба все більше загострювалася. 10 серпня 1907 р. письменниця померла. Поховали її в Нальчику в саду власної садиби, яка пізніше стала музеєм-заповідником.

Особливості творчості Марка Вовчка

Упродовж 1856–1857 рр. Марко Вовчок написала дванадцять оповідань з життя українського селянства і надіслала їх до Петербурга Пантелеймонові Кулішу. Уже в грудні 1857 р. світ побачила невеличка книжка під назвою **«Народні оповідання»**, підписана псевдонімом Марко Вовчок. До збірки увійшли 11 творів малої прози: «Сестра», «Козачка», «Чумак», «Одарка», «Сон», «Панська воля» («Горпина»), «Викуп», «Свекруха», «Знай, ляше!», «Максим Гримач», «Данило Гурч». Оповідання «Чари» не увійшло до збірки, бо не відповідало реалістичній концепції зображення: відзначалося романтичними віяннями свого часу. Назва збірки «Народні оповідання» символічна, бо виразно вказує на джерело отримання інформації: письменниця переважно записувала те, що чула від людей або сама бачила, а художнім домислом користувалася не часто.

Реалізм – напрям у літературі та мистецтві, який ставив за мету правдиве відображення дійсності в її типових рисах. На відміну від романтизму, який зосереджував увагу на внутрішньому світі людини, основною для реалізму стає проблема взаємин людини і середовища, впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу особистості. Замість інтуїтивно-почуттєвого світосприйняття на перший план у літературі висувається пізнавально-аналітичне начало, а типізація дійсності сприймається як універсальний спосіб художнього узагальнення.

У лютому 1858 р. «Народні оповідання» потрапили до рук Т. Шевченка, який, повертаючись із заслання і чекаючи дозволу на в'їзд до столиці, змушений був кілька місяців жити в Нижньому Новгороді. Зустріч відбулася у 1859 р.: Марко Вовчок звернулася до Т. Шевченка з проханням відредагувати її нову повість, але Кобзар відмовився, оскільки вважав її сформованою письменницею. Промовисто, що вслід за викривальними поезіями Т. Шевченка «Народні оповідання» стали

логічним продовженням антикріпосницької тематики в прозі. Письменниця вивела головною героїнею своїх творів жінку-кріпачку, заговорила її вустами.

Марко Вовчок показує, до яких фатальних наслідків здатне призвести насилься. Літературознавці стверджують, що письменниця ввела в українську літературу новий вид трагедійного соціально-побутового оповідання.

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про дитинство та юні роки Марії Олександрівни Вілінської, якій судилося в українську літературу ввійти письменницею Марко Вовчок?
- 2 Що вам відомо про походження псевдоніму письменниці?
- 3 Як ви розцінюєте той факт, що Марія досконало вивчила українську мову й почала творити саме нею?
- 4 Які твори Т. Шевченко присвятив Марку Вовчку, а які вона присвятила Кобзареві? Про що це свідчило? З якої причини Марка Вовчка називають продовжувачкою традицій Т. Шевченка?
- 5 У чому виявляється своєрідність форми викладу в творах Марка Вовчка? Чи відчувається, що свої оповідання вона записувала з уст народу?
- 6 Які важливі для свого часу проблеми порушувала письменниця у збірці «Народні оповідання»? Чому саме цю збірку вважають вершиною творчості Марка Вовчка?
- 7 Розкажіть про перекладацьку діяльність письменниці.
- 8 Як ви оцінюєте той факт, що твір Марка Вовчка «Маруся» досі вважається перлиною французької класики?
- 9 Який висновок ви можете зробити про нелегку долю й великий талант Марка Вовчка?

Повість «Інститутка»

Своєрідним продовженням «Народних оповідань» стала соціально-побутова повість «Інститутка». Марко Вовчок почала її писати в 1859 р. у Немирові. Спочатку твір називався «Панночка», проте письменниця змінила назву, таким чином підкреслюючи абсурдність суспільства, де часто неосвічені кріпаки морально вищі за своїх освічених панів.

У 1860 р. «Інститутка» була надрукована російською мовою в перекладі Івана Тургенева на сторінках журналу «Отечественные записки». Українською мовою повість вийшла з присвятою Т. Г. Шевченку в журналі «Основа» 1862 р. Жанр **соціально-побутової повісті** дозволив письменниці ширше, ніж у «Народних оповіданнях», висвітлити проблему кріпацтва.

Соціально-побутова повість – це порівняно невеликий за обсягом твір (але значно більший за оповідання) з однією головною сюжетною лінією і двома-трьома другорядними; невеликою кількістю персонажів (до двадцяти) різного соціального стану, змальованих у типових умовах звичного їм побуту; події у соціально-побутовій повісті можуть тривати навіть до двадцяти п'яти років, як, наприклад, у «Миколі Джері» І. Нечуя-Левицького.

У повісті «Інститутка» зображено два покоління панів і два покоління кріпаків. Пани, як і кріпаки, – генетичні українці, тож стара пані, очевидно, пам'ятає із розповідей своїх старших родичів про те, як вільні люди ставали рабами інших

вільних людей, ще донедавна рівних із ними перед законом і народною мораллю, тому й не особливо гнобить дівчат-кріпачок.

Вихована в інституті благородних дівчат, який у ті часи був прогресивним навчальним закладом для жінок, панночка від своїх заможних подруг ще в роки навчання наслухалася, як можна змусити кріпаків ставати покірними, чому треба вважати їх за справжніх рабів, тож безцеремонно втілює в життя програму дій типової майбутньої поміщиці, яка відзначатиметься жорстокістю. **Поміщиця-внучка** – типовий образ покруча й нікчеми, волею випадку вознесеного до рівня примітивного вершителя людських долі. Характер безіменної інститутки подано всебічно й виразно, але ні талантом, ні доброю вдачею, ні потребою поважати бодай рівних собі людей молода дворянка не наділена. Її краса – це, образно кажучи, краса мухомора, крокодила чи кобри, адже на жодну добру справу дворянка-інститутка не здатна. Вона – невичерпне джерело зла й несправедливості. Навіть у коханні панночка не проявляє найкращих людських рис, а лише егоїзм і самодурство.

Представники молодого покоління кріпаків, на відміну від терплячої бабусі-кріпачки, по-різному протидіють панським знущанням. Деяких молодих кріпаків, зокрема Назара й Прокопа, не лякає ні доля втікача, ні навіть довголітня служба в солдатах. Прокіп втішає згорьовану його відчайдушним учинком молоду дружину, що тепер хоч вона вільною буде. Заплатити двадцятьма п'ятьма роками солдатчини за волю коханої дружини – це подвиг сильної особистості, і на таке здатний далеко не кожен.

Усі події в повісті подаються крізь призму світосприйняття **кріпачки Устини**. Вона оповідає про своє сирітське життя, яке підпорядковане волі панів ще відтоді, як її малою дівчинкою взяли за панську покоївку.

Форма викладу від першої особи, тим паче – жінки, допомагає повніше й правдивіше відтворити жахливі картини кріпосницької дійсності. Усі персонажі твору особисто пережили те, про що розповідають. З уст Устини читач довідується про найнесподіваніші способи панів знущатися зі своїх кріпаків: «Вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою заливає, – чого, чого не доказує над моєю головонькою бідною!». Непрямий спосіб характеристики персонажів подається через окрему деталь, жест. Наприклад, при змалюванні панночки згадується її постійна невдоволеність, лиховісний погляд. Портретні характеристики найчастіше даються короткими

▲ Ганна Синюк (Костенко). Конкурсна ілюстрація до повісті «Інститутка» (2015)

«В “Інститутці” Марка Вовчка зроблено спробу реалістично назвати речі своїми іменами, і це стало причиною зацікавлень нею не тільки в Україні. Традиційний конфлікт людської бідності з багатством письменниця раптом подвоює в силі: багатство в образі “освіченої” пані стає ще лютішим, а бідність в образах молодшого покоління кріпаків не мириться з наругою над ним і зважується на протест».

Михайло Наєнко

▲ *Марія Крутогорова. Конкурсна ілюстрація до повісті «Інститутка» Марка Вовчка (2015)*

зити тогочасні соціальні конфлікти й причини протестів селян. Важка праця кріпаків контрастує з неробством, паразитичним існуванням панства; щирість, доброта селян – з жорстокістю, свавіллям кріпосників; кохання Прокопа та Устини – з «чудними» і фальшивими панськими почуттями. Пейзажні картини протиставляються життєвим реаліям: «Цвіте хутір і зеленіє... Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось. Люди прокидалися і лягали плачучи, проклинаючи». Однією із найтрагічніших картин є сцена побиття старої кріпачки, яка все своє життя служила панам. Це реалістичне зображення того, як минає доля людини, народженої в неволі.

У творі відчутне авторське ставлення до подій. Письменниця підбирає такі **мовні засоби**, які вказують на зневагу та осуд: панночка «репече», «дзвякотить». Пани, на відміну від кріпаків, узагалі не мають навіть імен, а згадка про здобуту панночкою освіту не вносить жодних позитивних характеристик: «Чого там панночки нашої не навчено, а найбільш, бачця, людей туманити!» Марко Вовчок вказує на те, що навіть нібито «добрі» пани-ліберали не в змозі нічого змінити на краще. Полковий лікар, одружившись із панночкою, дуже швидко піддався поганому впливу і перестав захищати своїх кріпаків від фізичних і моральних знущань. Кріпаки, на жаль, не спроможні на спільний протест. Вони лише висловлюють свою спонтанну непокору: Прокіп бажає помсти, але потрапляє в солдати, Назар втікає від пана, проте наражається на небезпеку

бути ввійманим і також поповнити собою лави рекрутів-новобранців, красива й розумна Катря божеволіє.

Творчість Марка Вовчка відіграла важливу роль у подальшому розвитку української реалістичної прози. Започаткований «Інституткою» напрям реалістичного зображення народного протесту розвинули Панас Мирний та Іван Білик у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Своєрідним спадкоємцем волелюбного Назара став Микола Джеря з однойменної повісті Івана

«Крім викриття страхіть кріпацтва й вимоги його скасування, письменниця подає майстерні описи душевних і поетичних станів людини, особливо ж – її глибоке проникнення в таїни жіночої душі».

Іван Франко

Нечуя-Левицького. Ольга Кобилянська стверджувала, що твори Марка Вовчка «з повним правом стали в ряд з найкращими творами світової літератури про селянство». Хоча повість «Інститутка» має дуже спрощену фабулу, її з успіхом ставлять на українській сцені навіть у наш час.

Діалог із текстом

- 1 Схарактеризуйте особливості прози Марка Вовчка.
- 2 Розкрийте поетику назви повісті Марка Вовчка «Інститутка».
- 3 Які ознаки характерні для соціально-побутової повісті як жанру?
- 4 Доведіть, що групування персонажів не пішло на шкоду «Інститутці» Марка Вовчка.
- 5 Від першої особи розкажіть про життя одного з персонажів твору «Інститутка», доведеного панночкою до відчаю.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте ілюстрації до повісті «Інститутка» Марка Вовчка. Яка з поданих репродукцій у підручнику вам найбільше імпонує? Чим саме?
- 2 У Тараса Шевченка і Марка Вовчка багато спільних тем показу страшних виразок тогочасного суспільства. Розгляньте картини Івана Іжакевича, вміщені в підручнику, і подумайте, до яких епізодів, наприклад, циклу «В казематі» чи поеми «Сон» («У всякого своя доля...») Кобзаря і колізії повісті Марка Вовчка «Інститутка» можуть бути ілюстраціями ці художні полотна?

Діалог із науковцем

Микола Зеров

МАРКО ВОВЧОК. ТВОРЧІСТЬ

З погляду на матеріал, взятий до оброблення, оповідання Вовчкові можна розбити на три групи: а) оповідання побутові з певною публіцистичною тенденцією, б) оповідання побутові з наголосом на психології дійових осіб; в) оповідання на народнопоетичній основі. Авторка в них близько тримається історично-етнографічного матеріалу, додаючи свою задачу в закруглюванні народного переказу та психологічному мотивуванні його подробиць. Шевченко вважав ці оповідання найвласливішими художній манері Вовчка. На думку істориків українського письменства, вони «належать до найкращих з художнього погляду» (О. Дорошкевич). Одні з них насичені фантастикою («Чари»), інші торкаються недавнього минулого («Кармелюк»). Своєю «Інституткою» Марко Вовчок не стільки прагне подати типові явища минулого в їхній історичній зумовленості та генезі, скільки викликати співчуття до споневічених.

З формального боку писання Марка Вовчка становлять собою на перших порах щось подібне до етнографічного запису з народних уст. Пізніше Марко Вовчок дає складніше художнє плетиво, але оповідання веде по-давньому від першої особи, зберігає, як і раніше, форму розповіді від першої особи; її портрети зроблені умовно, засобами народнопоетичного вислову.

- 1 На які три групи Микола Зеров поділяє твори Марка Вовчка?
- 2 З якими висновками літературознавця ви погоджуєтесь, а з якими – ні?
- 3 Чому М. Зеров уважав, що твори Марка Вовчка нагадують етнографічні записи?

УКРАЇНЬСЬКА ПРОЗА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Ознайомившись з першими оповіданнями Марка Вовчка і осмисливши їх по-своєму, Куліш негайно вирішив узяти дебютантку під своє покровительство і зробити її своїм послідовником. Характерним у цьому відношенні є його відгук у приватному листі (1857), де Куліш висловлює захоплення етнографізмом оповідань, артистичним умінням письменниці втілюватися в образи молодиць, бабусь тощо. В цьому Куліш вбачає основу, «золоте дно» для майбутніх малоросійських письменників.

Як бачите, головної суті оповідань Марка Вовчка, їх громадського звучання Куліш не помітив. Він говорить «про співчуття», а оповідання були протестом... Але М. О. Маркович не збиралась стати ученицею Куліша. Для неї авторитетом був і залишався Т. Г. Шевченко. А Шевченко, в свою чергу, протестував: «Нащо вона дає свій рукопис для виправлення Кулішу? Він все це опрозує».

Реакційна критика дорікала Марку Вовчку за однобічне зображення поміщиків, про яких вона писала буцімто виключно чорними фарбами. Безпідставність такого докору очевидна: розповідь іде від потерпілих осіб, тому було б неприродно, коли б ці оповідачі «об'єктивно» ставились до своїх катів. Більше того, цей докір – несправедливий. Письменниця зовсім не мала наміру доводити, що всі пани – звірі, її завданням було показати, що рабство розбещує і раба, і пана. В одних забуваються почуття людської гідності, в інших почуття людського милосердя.

- 1 Порівняйте оцінку творчості Марка Вовчка Миколи Зерова та Олександра Білецького. Хто з них, на вашу думку, об'єктивніший?
- 2 Як саме О. Білецький розкриває відмінності в поглядах П. Куліша й Т. Шевченка на творчість Марка Вовчка?
- 3 Чи має рацію літературознавець у тому, що Марко Вовчок не збиралася всіх кріпаків показувати жертвами, а панів – звірами?

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ

І рівень. Виберіть один правильний варіант відповіді з поданих трьох.

- 1** Історичний роман П. Куліша має назву:
А «Чорна зрада»;
Б «Чорна рада»;
В «Сомко і Брюховецький».
- 2** У «Чорній раді» П. Куліша є:
А «любовний трикутник»;
Б закохана пара;
В «любовний чотирикутник».
- 3** Одружився із польською княгинею-вдовою:
А Іван Шрам;
Б Матвій Гвинтовка;
В Михайло Черевань.
- 4** За переступ козацької моралі на раді запорожців били киями:
А Кирила Тура;
Б Петра Шраменка;
В Іванця Брюховецького.
- 5** На виборах гетьмана під час Ніжинської ради переміг:
А Іван Шрам;
Б Іван Брюховецький;
В Яким Сомко.
- 6** Панночкою в повісті «Інститутка» Марка Вовчка постає:
А безіменна дворянка;
Б Устина;
В Катря.
- 7** У повісті «Інститутка» розповідь ведеться від імені:
А Назара;
Б полкового лікаря;
В Устини.
- 8** Одружується із панночкою-інституткою:
А полковий лікар;
Б Назар;
В Прокіп.
- 9** Підтримував довготривалі добрі стосунки з Пантелеймоном Кулішем:
А Тарас Шевченко;
Б Іван Котляревський;
В Самійло Величко.
- 10** Перший прозовий історичний роман в українській літературі – це:
А «Інститутка» Марка Вовчка;
Б «Чорна рада» Пантелеймона Куліша;
В «Тарас Бульба» Миколи Гоголя.
- 11** Самостійно, не втаємничуючи в цю справу навіть власного чоловіка, вирішила питання одруження своєї дочки з Якимом Сомком:
А Мелася, дружина Михайла Череваня;
Б польська княгиня, дружина Матвія Гвинтовки;
В безіменна туркеня, дружина Івана Шрама.

12 Виразно антикріпосницькою соціально-побутовою повістю є:

- А** «Чорна рада» Пантелеймона Куліша;
- Б** «Інститутка» Марка Вовчка;
- В** «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка.

II рівень. Із чотирьох варіантів відповідей виберіть довільну кількість тих, які вважаєте правильними.

1 Художньо-історичними або історично-художніми є такі твори:

- А** «Чорна рада» Пантелеймона Куліша;
- Б** «Гайдамаки» Тараса Шевченка;
- В** «Тарас Бульба» Миколи Гоголя;
- Г** «Інститутка» Марка Вовчка.

2 Першим українським письменником XIX ст., який поставив за мету змалювати історичне минуле України в літературі, був:

- А** Пантелеймон Куліш;
- Б** Володимир Ярославович, син Ярослава Осмомисла;
- В** Григорій Квітка-Основ'яненко;
- Г** безіменний автор «Історії русів».

3 У романі «Чорна рада» П. Куліша згадуються такі історичні діячі:

- А** Яким Сомко;
- Б** батько Пугач;
- В** Іван Брюховецький;
- Г** Михайло Черевань.

4 На боці Якіма Сомка виступають:

- А** Кирило Тур;
- Б** Петро Шраменко;
- В** Іван Шрам;
- Г** Матвій Гвинтовка.

5 Козацька «чорна» рада 1663 р. відбувалася в місті

- А** Києві;
- Б** Батурині;
- В** Чигирині;
- Г** Ніжині.

III рівень. У вигляді твору-мініатюри спростуйте або аргументовано доведіть слушність однієї з нижче поданих думок.

- А** «Солодко й почесно вмерти за батьківщину» (антична мудрість);
- Б** «Добрый пан – не б'є, не лає, та нічим і не дбає» (Марко Вовчок);
- В** «Сміху боїться навіть той, хто вже нічого не боїться» (Микола Гоголь).

Підсумковий урок

ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Цього навчального року ви осилили надзвичайно складний і великий пласт української літератури й переконалися, що йдеться про одну з найдавніших літератур світу. Фольклор, безцінні літописи Київської Русі, «Слово о полку Ігоревім...», козацькі літописи, література українського Бароко й Ренесансу – все це вагомі докази високої культури на теренах України. Нічого дивного в тому немає, що за наказом російських царів Івана Грозного, Петра I та Катерини II спеціально надіслані агенти або й створені для таких злочинів комісії вивозили з України, щоб привласнити, власне, приписати Російській імперії, найкращі старовинні рукописні твори. Таким чином за межами України опинилася безцінна пам'ятка українського Середньовіччя – «Слово о полку Ігоревім...». А скільки шедеврів було зумисно знищено, бо вони суперечили ідеології Російської імперії! Дивом уціліли козацькі літописи, але в деяких із них (наприклад, «Історії русів») з метою збереження життя творця так утаїли ім'я автора, що й досі він остаточно не встановлений.

Часи Ренесансу й Бароко ознаменувалися в давній Україні великим культурним зрушенням, нечуваним прогресом. Архітектура козацького бароко, дивовижні храми Йогана Пінзеля, великі українці Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський, Дмитро Туптало і несть їм числа, проте їх поіменно пам'ятає цивілізований світ і має за честь причисляти до когорти власних світочів, – це закономірні наслідки високого рівня освіти в Україні, коли Острозька, а особливо Києво-Могилянська академія, давали кращі знання, ніж найдавніші університети Європи.

Поява на українських теренах мандрівного мудреця Григорія Сковороди, його вірші, які випереджували свою добу, адже були написані за законами силаботонічної системи віршування й порушували питання людської гідності й честі, його передові філософські ідеї і чудові прозові байки розбудили найкращих представників українського народу того часу й спонукали добитися відкриття Харківського університету.

Бурлескно-травестійною і нібито пародійною «Енеїдою» І. Котляревський воскресив козацький дух українців у часи «гравця в солдатики», ненависника всього українського – Миколи I й став зачинателем нової української літератури. Селяни

Г. Квітки-Основ'яненка задали відповідний тон українській літературі майже на ціле століття: високоморальні хлібороби, вони свято сповідують народну мораль, намагаються дати освіту дітям, беруть участь у визвольних змаганнях, що показали Тарас Шевченко у всій своїй творчості та Марко Вовчок у повісті «Маруся» й незавершеному романі «Гайдамаки».

Творчість Кобзаря – це мистецтво генія, пророка, людини, яка випереджувала свій час щонайменше на півтора століття, а духом і творчими напрацюваннями своєрідно «підтягнула» націю в її найкращих устремліннях, мріях і державотворчій діяльності більше ніж на ціле століття.

«Тарас Бульба» Миколи Гоголя, «Чорна рада» Пантелеймона Куліша – це панорамні художні полотна про славу козацьку минувшину, які донесли до читачів справжню, не сфальсифіковану й не покалічену імперськими мудрагелями історію України.

Започаткована Тарасом Шевченком і Пантелеймоном Кулішем ідея національної самоідентифікації дала рясні плоди, спричинилася до появи літературних образів, які для українців, що читали ці твори, завжди ставали взірцями для наслідування.

Те, що література періоду, який ви студіювали у дев'ятому класі, надзвичайно цікава, засвідчують усе нові й нові високохудожні фільми, ілюстрації відомих художників, музичні твори українських та зарубіжних композиторів за найкращими українськими творами XIX ст.

 Діалог із текстом

- 1

Створіть «малі» групи (3–5 учасників) і проявіть виважену позицію в оцінці твору (на ваш вибір), який було рекомендовано чинною програмою з української літератури для аналізу в цьому навчальному році й герої якого вам найбільше заімпонували.
- 2

Об'єднайтеся в пари і підготуйте короткий виступ про літературного персонажа, який вам найбільше сподобався своїм характером або вчинками.
- 3

Заповніть таблицю, використовуючи набуті знання про кілька ваших найулюбленіших творів, які ви студіювали в дев'ятому класі.

Назва літературного твору, автор	Жанр, історія написання, місце у творчості письменника і літературному процесі в цілому	Ваша особиста оцінка літературного твору (3–5 речень)
Назва фільму, режисер, країна, де він вийшов у прокат, рік створення фільму; назва картини (музичного твору)	На основі якого художнього твору української літератури відзнята ця кінокартина, жанр фільму, актори (намальована картина; створена опера чи оперета)	Ваша думка про фільм, картину художника чи музичний твір (3–5 речень)

Літературознавчий словничок

Автологічний вірш – поезія, у якій усі слова вжито поетом тільки в прямому значенні, тому художні засоби, зокрема епітети й метафори, практично відсутні (наприклад, «Садок вишневий коло хати...» Т. Шевченка).

Авторський відступ – позасюжетний елемент, яким переривається розгортання сюжету й подається авторський коментар або роздум щодо якоїсь події чи явища (наприклад, роздум автора про долю сироти у «Причинній» Т. Шевченка).

Акропоезія – вірші, перші букви в рядках яких творили певне слово (переважно ім'я автора чи його коханої) або й цілу фразу (цитату з Біблії, освідчення в коханні). Наприклад, Йосип Обонкіон-Батя у вірші, який згодом став відомою піснею «Ой під вишнею, під черешнею...», зашифрував своє ім'я та подвійне прізвище.

Алегорія – іншомовлення, двоплановість художнього зображення, коли під одним узагальненим образом угадується інший, подібний до нього певними рисами. Наприклад, Ведмідь, Вовки та Лисиця, представлені в байці Є. Гребінки «Ведмежий суд», є алегорією царських судових урядовців, а в образі Вола зображено людей-трудівників.

Алітерація – фонетичний прийом, який полягає в повторенні співзвучних приголосних для підвищення інтонаційної виразності вірша, емоційного поглиблення його смислового зв'язку. Наприклад, у поемі Т. Шевченка «Утоплена» за допомогою алітерації передано нічні звуки й містичні шелести: «Хто се, хто се по сім боці / Чеще косу? Хто се?.. / Хто се, хто се по тім боці / Рве на собі коси?...».

Алюзія – важливий підтекстовий натяк, своєрідне відсилання читача до певної події, документа. Алюзія розрахована насамперед на те, що ерудований читач здатний самостійно розгадати прихований зміст сказаного. Так, «Енеїда» І. Котляревського рясніє алюзіями на українську історію, зокрема, в образах троянців упізнаємо козаків, а в образі Венери й частково – Цирцеї вгадуємо російську царицю Катерину II.

Амфібрахій – трискладовий віршовий розмір із наголосом на другому складі (| ◡ — ◡ |). Наприклад, амфібрахієм написаний вірш «Любіть Україну» В. Сосюри:

Любіть Україну, як сонце, любіть,	◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ —
Як вітер, і трави, і води...	◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡
В годину щасливу і в радості мить,	◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ —
Любіть у годину негоди.	◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡

Анапест – трискладовий віршовий розмір із наголосом на останньому складі (| ◡ ◡ — |). Для прикладу, анапестом написана поезія Лесі Українки «Contra spem spero!»:

Гетьте думи, ви хмари осінні!	◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡
Тож тепер весна золота!	◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ —
Чи то так у жалю, в голосінні	◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡
Проминуть молодії літа?	◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ —

Анафора – єдинопочаток у рядках вірша. Анафорою може бути слово, словосполучення або навіть ціле речення. За допомогою анафори суттєво посилюється звучання основної думки твору, як, наприклад, у вірші С. Литвина: «Печаль віків на дні сльози, / Печаль Почайни й Пруту. / Печаль Базару й Крутів».

Антитеза – драматичне заперечення певної думки, яке проявляється в умотивованому контрасті суспільних відносин, громадянських позицій, життєвих переконань, морального досвіду. Антитезу використовують для більшої виразності зображуваного. Наприклад, у вірші Т. Шевченка «Якби ви знали, паничі...» антитеза підкреслює різючу відмінність між описаним у віршах окремих тогочасних поетів щасливим життям селян-кріпаків і їхніми справжніми злиднями, невимовними стражданнями в панській неволі: «У тій хатині, у раю / Я бачив пекло».

Асонанс – фонетичний прийом, який полягає в концентрованому повторенні голосних звуків в одному рядку чи окремій строфі поезії для створення певної звукової гами. У поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» асонанс передає внутрішній стан Гонти-дітовбивці: «Сини мої, сини мої! / На ту Україну / Дивітеся: ви за неї / Й я за неї гину. / А хто мене поховає? / На чужому полі / Хто заплаче надо мною? / Доле моя, доле! / Доле моя нещаслива!». Звуки [o] та [y] створюють враження зойків і стогону, а звуки [и], [і], [е] – ефект віддаленої перспективи: здається, на відстані вітер і сторонні (фонові) шуми доносять лише уривки тяжкого чоловічого голосіння, криків розпачу, які оформлені не стільки в слова, скільки в емоційні вигук.

Балáда – ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом. Для жанру балади завжди характерне фабульне ядро (подія або вчинок героя) і такі ознаки лірики, як яскравий показ людських настроїв, переживань, емоцій, а також метаморфози – перетворення померлої людини на дерево, квітку, птаха (наприклад, «Молодиця» Л. Боровиковського, «Причинна» й «Тополя» Т. Шевченка).

Бурлеск – різновид засобів сміху, тісно пов'язаних із народною сміховою культурою. У літературних текстах бурлеск полягає насамперед у невідповідності форми й змісту внаслідок розкриття високого в низькому стилі, а низького – у високому. Так, в «Енеїді» І. Котляревського олімпійські боги змальовані в низькому стилі: Зевс-громовержець постає звичайним п'яничкою, а Венера зла, несправедлива, сварлива, наче примітивна сільська баба.

Бурлескно-травестійна поема – великий ліро-епічний твір пародійного жанру, в якому основними засобами сміху постають бурлеск і травестія («Енеїда» І. Котляревського).

Герóй – персонаж художнього тексту, образ-характер, усебічно розкритий автором. У творі діє переважно один *головний герой*, якому автор приділяє особливу увагу, ставить його в центр розповіді, змальовує події саме з його життя або ті, що відбулися з його участю. Усі інші особи вважають *персонажами*. Автор не зосереджує велику увагу на повному розкритті їхніх характерів.

Гіпéрбола – художній засіб, який полягає в надмірному перебільшенні ознак предмета, явища, дії або властивостей людини. Наприклад, казковий герой може перевернути гори, випити море.

Громадя́нська лірика – умовна назва, якою виокремлюють різновид лірики, що має громадянські, соціальні й дещо меншою мірою – національні й патріотичні мотиви (наприклад, вірш Т. Шевченка «До Основ'яненка»).

Гротéск – найвищий ступінь комічного, саме така художня образність, що ґрунтується на химерному поєднанні неймовірного і реального, потворного і прекрасного, трагічного і комічного, справді існуючого й карикатурного. Так, у поемі Т. Шевченка «Сон» вихід царя й цариці закінчується гротескною сценою: «...Цар підходить / До найстаршого... / та в пику / Його як затопить!»

Гу́мор – різновид комічного, показ смішного в життєвих явищах і людських характерах; в основному доброзичливий сміх. Здебільшого не ображає того, проти кого спрямований, а тільки вказує на його певні недоліки чи вади. Гумор присутній у повісті «Зачарована Десна» О. Довженка, п'єсі «Наталка Полтавка» І. Котляревського.

Да́ктиль – трискладовий віршовий розмір із наголосом на першому складі (|—○—○|). Наприклад, дактилем написана «Колискова» Лесі Українки:

Місяць ясененький	—○— —○—
Промінь тихесенький	—○— —○—
Кинув до нас.	—○— —
Спи ж ти малесенький,	—○— —○—
Пізній бо час.	—○— —

Дра́ма як рід суттєво відрізняється від прози, лірики й ліро-епічних творів. Драматичні твори зазвичай призначені для постановки на сцені. Сюжет розгортається за допомогою діалогів, монологів, дій і вчинків дійових осіб. Драма складається з дій (актів), картин і яв. Текст драматичного твору містить ремарки. Для класичної драми характерна єдність часу, місця і дії. Наприклад, у «Наталці Полтавці» І. Котляревського залицяння й сватання Тетерваковського до Наталки відбуваються впродовж одного дня в селі над річкою Ворсклою, біля хати Терпелихи.

Дра́ма як жанр – п'єса соціального чи побутового характеру з гострим конфліктом, який розвивається в постійній напрузі. Герої – переважно пересічні люди. Автор прагне розкрити їхню психологію, дослідити еволюцію характерів, мотивацію вчинків і дій.

Ду́ма – великий ліро-епічний твір переважно героїчного змісту, який виконують речитативом у супроводі бандури, кобзи чи ліри. Дума складається із *заспіву, основної частини й славослов'я* (похвали). Усі ці складники яскраво виражені в думі «Маруся Богуславка».

Е́кскурс – відхід від основної сюжетної лінії і основної теми твору з метою висвітлення письменником якихось додаткових питань. Екскурс буває часовим, просторовим і часопросторовим. У повісті П. Куліша «Чорна рада» є екскурси в минуле старого Шрама та його старших синів, які загинули в боях, і наймолодшого, Петра, який також проявив героїзм у юні роки.

Еле́гія – один із жанрів лірики меланхолійного, сумного, тужливого характеру.

Епі́тет – художнє означення, за допомогою якого підкреслено якусь суттєву ознаку явища, предмета, події й виражено ставлення автора до змалюваного. Відзначається вдалими епітетами вірш Лесі Українки «Давня весна»: «Була весна весела, щедра, мила, / Промінням грала, сипала квітки, / Вона летіла хутко, мов стокрила, / За нею вслід співучії пташки!».

Епі́тет пості́йний – епітет, який у народнопісенних текстах уживається з певним іменником: червона калина, кінь вороненький, дівчина чорнобрива, бистра річка, зелена діброва.

Е́пос – рід літератури, який найповніше розкриває об'єктивну картину навколишньої дійсності. В основі епосу – розповідь про події, які відбувалися в минулому. До епічного роду належать повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя та «Інститутка» Марка Вовчка. Епосом також називають сукупність героїчних пісень, сказань, поем тощо (народний епос, героїчний епос).

Житі́йна літе́ратура (житія, агіографія) – розповіді про духовних і світських осіб, канонізованих християнською церквою.

Зав'я́зка – момент, де вперше відбувається гостре зіткнення протидіючих сил у творі. У повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя зав'язкою стає рішення старого Бульби відвезти синів на Запорозьку Січ і самому згадати бойове минуле. У повісті «Інститутка» Марка Вовчка зав'язкою виявляється приїзд панночки у родовий маєток.

Іде́я – основна думка твору, його пафосно-емоційний стрижень, ядро задуму автора. Наприклад, ідеєю п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» є оспівування духовної величї людини з народу, вірності в коханні.

Інвекти́ва – особлива літературна форма твору, що робить його подібним до газетного жанру памфлета, оскільки висміює або гостро критикує реальну чи уявну особу або владу чи й суспільний лад у цілому. Поемою-інвективою вважають «Кавказ» Т. Шевченка.

Інве́рсія – незвичний (непрямий) порядок слів, який полягає у свідомому порушенні розташування підмета і присудка, означення й означуваного слова з метою увиразнення змісту. Найчастіше інверсію використовують у ліричних та ліро-епічних творах. Наприклад, у Т. Шевченка читаємо: «Реве та стогне Дніпр широкий», хоча в розмовній мові про подібне сказали б, застосовуючи прямий порядок слів: «Широкий Дніпро реве та стогне».

Інтíмна лі́рика – різновид лірики, у якій розкриваються любовні або родинні почуття. Зразком любовної лірики є вірш В. Сосюри «Васильки», родинної – поезії Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...», А. Малишка «Стежина».

Іро́нія – тонке, приховане глузування. У повісті «Інститутка» Марка Вовчка іронія бринить у словах Устини: «Чудне панське кохання!»

Історична пісня – фольклорний ліро-епічний пісенний твір героїчного характеру про конкретні чи типові історичні події, реальних історичних осіб чи безіменних героїв, полководців та месників (наприклад, «Ой Морозе, Морозенку», «Максим козак Залізняк», «Чи не той то Хміль», «За Сибіром сонце сходить»).

Історична поема – ліро-епічний твір, у якому діють реальні історичні особи та художньо змальовуються певні історичні події. Невеликою за обсягом історичною поемою можна вважати твір Т. Шевченка «Іван Підкова».

Історичний роман – жанровий різновид роману, у якому змальовуються події минулих епох та їх діячі. У такому творі історичні факти й події поєднуються зі створеними автором уявою, історичні особи – з вигаданими героями, які нібито живуть і діють у межах художньо відтвореної автором епохи. Історична правда стає правдою художньою тільки в поєднанні з мистецьким талантом письменника і творчим умінням глибоко розкривати психологію людини, мотивувати її поведінку в тих чи інших обставинах, відчувати й передавати дух і колорит епохи.

Козацькі літописи – особливий жанр давньої літератури. Козацькі літописи було названо за аналогією до історіографічних творів (літописів) Київської держави, хоча в дійсності вони залишаються не стільки літописами в повному розумінні цього слова, скільки історико-мемуарною прозою. Козацькими літописами є «Літопис Самовидця», літопис Самійла Величка, літопис Григорія Граб'янки, анонімний козацький літопис «Історія русів».

Коломійковий вірш – поезія, у якій кожен рядок, як і в коломийці, має чотирнадцять складів, а римування – парне. Чотирнадцятискладовий рядок у таких поезіях часто розділяється на два рядки (8 складів + 6 складів), як у поезії Т. Шевченка «Заповіт».

Композиція – одна з найважливіших ознак художньої форми твору, сутність якої виявляється в розташуванні й взаємозв'язку різномірних елементів (сюжетних та позасюжетних), що складають його органічну цілісність.

Конфлікт – зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження і крайнє загострення суперечностей, що призводить до активних дій. Конфлікт у художньому творі реалізується насамперед у сюжеті. З цієї причини сюжет трактують як форму художнього освоєння і здійснення конфлікту. Залежно від динаміки зародження, визрівання, розгортання, загострення і розв'язання конфлікту виділяють компоненти сюжету (експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію і розв'язку). Наприклад, основний конфлікт роману П. Куліша «Чорна рада» – суперечності між державницькими ідеалами і руйницькими, корисливими інстинктами.

Кульмінація – елемент сюжету, який відповідає найвищій точці напруги твору. У поемі Т. Шевченка «Катерина» кульмінаційним моментом є зустріч покритки зі зрадливим офіцером, його груба поведінка, зневага до материнства, неприйняття рідної дитини.

Легенди – невеликі за обсягом фантастичні оповіді міфологічного, апокрифічного чи історико-героїчного змісту з обов'язковою спрямованістю на вірогідність зображуваних подій та побудовою сюжету на основі таких композиційних прийомів, як метаморфоза, антропоморфізм. Легендам притаманні драматизм і водночас незмінність, остаточна завершеність сюжету.

Лірика – один із трьох основних родів літератури (поряд з епосом і драмою), в якому емоції, почуття, відчуття і враження змістовно оформлюються й художньо передаються словами. Художні засоби в ліриці несуть особливе навантаження. Для ліричних творів характерний ліричний герой. У такому випадку мова ведеться від першої особи однини (від «я») або першої особи множини (від «ми»).

Ліричний герой – ліричне «Я» поета, своєрідна форма вираження його думок, почуттів. Ліричний герой Т. Шевченка – це завжди свідомий і самодостатній українець-патріот.

Ліро-епічний твір – художній твір, у якому гармонійно поєднуються ознаки, притаманні ліриці й епосу. Від лірики такі твори запозичили високу емоційність і яскраву образність, від епосу – фабульність, сюжетні лінії з їхніми компонентами (насамперед зав'язкою, кульмінацією, розв'язкою). Ліричні персонажі віршованих текстів відповідають поняттям «герої» або «персонажі» в прозовому творі. Катерина в однойменній поемі Т. Шевченка – ліричний персонаж.

Літо́пис – найдавніший жанр історично-мемуарної прози, у якому в хронологічному порядку, рік за роком записували події, а також фрагменти міфів, житій святих, легенд, дружинного епосу, вояцьких повістей тощо. Літописи вважають водночас як історичними, так і літературними текстами. За часом написання розрізняють літописи Київської Русі (XI–XIV ст.) і козацькі літописи (XVII–XVIII ст.).

Мандрівні сюжети – сюжети казок, байок, пісень, творів писемної літератури, які начебто переходять від народу до народу. Можемо спостерігати подібність основних мотивів у сюжетах з родинного, родового життя (бездітні сім'ї, битва героя з нечистою силою, зрада брата, коханої, коханого, пошуки скарбів тощо), з історії взаємин вождів і маси, багатих і бідних, завойовників і завойованих тощо.

Медитатівна лірика – сукупна назва поезій, основною ознакою яких є роздуми ліричного героя про пережите чи навіть передбачене автором як неминуче випробування морального характеру, філософські узагальнення про особисте життя, талант чи долю (наприклад, вірш Т. Шевченка «Чого мені тяжко, чого мені нудно...»).

Метаморфоза – докорінна зміна, перетворення кого-небудь або чого-небудь, наприклад, померлого чи загиблого в бою героя – на звіра чи птаха. Метаморфози характерні для балад, казок і легенд. Наприклад, у баладі Т. Шевченка «Тополя» дівчина перетворюється на дерево.

Мета́фора – художній засіб, який полягає в розкритті сутності одних явищ та предметів через інші за схожістю чи контрастністю (наприклад, у вірші Т. Шевченка «До Основ'яненка»: «Б'ють пороги; місяць сходить», «кров ляха, татарина / Морем червоніла»).

Моти́в – тема ліричного твору або неподільна смислова одиниця, з якої складається фабула (сюжет) епічного чи драматичного твору: мотив відданості вітчизні, жертвності, зради коханого тощо. Мотиви рухають учинками персонажів, збуджують їхні переживання і роздуми, виразно динамізують внутрішній світ. Наприклад, поезія Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...» містить і пейзажні, й інтимні, і громадянські, і філософські, і патріотичні мотиви.

О́пис – найпоширеніший спосіб викладу в літературних творах, який полягає в цікавому послідовному показі окремих рис персонажів, предметів, процесів, явищ природи, речей. Різновидами опису є насамперед портрет, пейзаж та інтер'єр.

Оповідáч – герой або персонаж, від чийого імені ведеться розповідь у художньому творі. Присутність окремого оповідача (очевидця або учасника подій) збільшує довіру читача до змісту такої розповіді. Наприклад, у повісті Марка Вовчка «Інститутка» образ Устини, яка водночас є і персонажем твору, й оповідачем, спонукає читачів сприймати всі події насамперед через Устинині переживання та випробування.

Паліндрóм – вірш або рядок вірша, в якому слова однаково читаються як зліва направо, так і справа наліво. Приклад сучасного паліндрома – речення «де помити мопед».

Панегі́рик – поетичний жанр, найхарактерніша ознака якого – вихваляння та уславлення визначної події чи подвигів видатної людини. В українській літературі панегірики з'явилися наприкінці XVI ст.

Паралелі́зм – зображення для порівняння й зіставлення подібних явищ із різних сфер життя. Паралелізми широко використовував Т. Шевченко: «Встала хмара з-за Лиману, / А друга з поля, / Зажурилась Україна – така її доля» (поема «Тарас Трясило»).

Паро́дія – комічне або сатиричне вдаване наслідування твору з метою висміювання героїні, сюжету, теми чи недоліків твору.

Патріотична лірика – умовна назва, якою окреслюють різновид лірики, у якій ідеться про любов до рідного краю, особистісну відповідальність кожного за долю Вітчизни. Зразком патріотичної лірики є вірш В. Сосюри «Любіть Україну».

Па́фос – рівень емоційної напруги, пристрасне переживання душевного піднесення, викликаного певною ідеєю, подією, натхнення. У літературних текстах пафос найчастіше виявляється в щирому захопленні героями; фальшивий пафос перетворюється на засіб сміху, наприклад,

у «славословії» царям і поряд з ними – псарям, яке зустрічаємо в поемі-інвективі Т. Шевченка «Кавказ».

Пейза́ж – опис природи в художньому творі. Пейзажі можуть бути тлом, на якому відбувається дія, здатні творити гармонію або контраст із настроєм героя. Романтичні пейзажі – це переважно страхотливі описи негоди, гіперболізовані стихійні сили (наприклад, поема Т. Шевченка починається пейзажем «Рева та стогне Дніпр широкий...»).

Пейза́жна лі́рика – умовна назва, якою окреслюють різновид лірики, у якій ідеться про красу природи. Наприклад, до пейзажної лірики можна віднести вірші Т. Шевченка «Зацвіла в долині...», «Садок вишневий коло хати...», «Тече вода з-під явора...», «Сонце заходить, гори чорніють...».

Персоні́фікація – олюднення (уособлення) природи, уподібнення неживих предметів чи явищ природи людським якостям; різновид метафори, що сприяє поетичному олюдненню довколишнього світу. Наприклад, у Т. Шевченка в поезії «За сонцем хмаронька пливе...» знаходимо: «Годиночку, / Малую годину / Ніби серце одпочине, / З Богом заговорить...».

Підте́кст – прихований, внутрішній зміст висловлювання. Підтекст «прочитуємо» в поемах Т. Шевченка «Гайдамаки», «Сон» («У всякого своя доля...») та «Кавказ».

Пірі́хій – двоскладова стопа з двох ненаголошених складів (| ◡ ◡ |), що зрідка, як виняток, може траплятися у віршах, написаних ямбом або хореем.

Пісня наро́дна – жанр фольклору; співанка, створена колективно; невеликий усний віршований фольклорний твір, який співають у супроводі музичних інструментів чи без них.

Пісня літе́ратурна – пісня, створена конкретними людьми – авторами слів і музики. Славними українськими піснями вважають Івана Франка, Андрія Малишка, Дмитра Павличка, Миколу Луківа, Юрія Рибчинського, Степана Пушика.

Пісня літе́ратурного похóдження (авторська пісня) – пісня, створена поетом або композитором, яка стала народною («Їхав козак за Дунай» С. Климовського, «Дивлюсь я на небо...» М. Петренка, «Пісня про рушник» А. Малишка, «Два кольори» Д. Павличка).

Пові́сть – досить великий за обсягом прозовий розповідний художній твір, у якому доля однієї людини пов'язана з багатьма іншими людьми. У повісті, крім головного героя, діє чимало другорядних персонажів, події відбуваються в кількох місцях, а часові рамки можуть охоплювати проміжок до двадцяти років. Повість містить одну головну розгалужену сюжетну лінію. Жанр повісті має багато різновидів: історична повість, соціально-побутова повість, фантастична повість, пригодницька повість. Типовою повістю є «Інститутка» Марка Вовчка.

По́ема – віршований, частіше ліро-епічний твір великого обсягу, який має переважно одну сюжетну лінію, невелику кількість героїв і розкриває якусь одну проблему. Поема може мати передмову (вступ (пролог) або своєрідний зачин), а також післямову (епілог). Поемами є твори Т. Шевченка «Гайдамаки», «Кавказ», «Сон» («У всякого своя доля...»).

Позасю́жетні еле́менти – складові частини композиції, які не входять до сюжету: пейзажі, портрети, спогади персонажів, екскурси в минуле чи майбутнє, авторські та ліричні відступи.

Порі́вняння – художній засіб, який полягає в поясненні ознак одного предмета через зіставлення його з іншим, чимось подібним: очі, як волошки (сині); хлопець, як явір (високий).

Портре́т – опис зовнішнього вигляду персонажа твору. Крім рис обличчя й міміки, на відміну від живописного портрета, словесний портрет у літературному творі також включає одяг, звички, особливості спілкування з іншими, жести, усе те, що вказує на вік, соціальне походження, рівень освіченості, моралі, риси характеру персонажа.

Посла́ння – поетичний твір у формі листа до якоїсь особи, кількох чи багатьох людей. Жанр послання був дуже популярним в українській літературі доби Бароко. Для нього обов'язково наявність адресата, форма ліричного монологу-звертання. Послання може мати зміст філософської медитації, інтимного зізнання, громадянського заклик. Громадянський заклик, зокрема, звучить у посланні Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...».

Притча – жанр алегорично-дидактичної (виховної) оповіді, що за своїм виховним і повчальним змістом тяжіє до мудрості релігійно-філософського плану. Притча про блудного сина – один із найвідоміших текстів з Біблії.

Прототип (пробіра) – реальна людина, зовнішність, характер, життєві події, учинки якої автор великою мірою переніс із реального життя, створюючи літературний образ.

Ремінісценція – своєрідний художній засіб, що відсилає до раніше прочитаного, почутого або побаченого в іншому творі мистецтва.

Рефрэн – рядок або кілька рядків, що повторюються і закінчують окрему строфу або кожен з кількох строф у вірші. У піснях відповідником рефрену стає приспів.

Рими – співзвучні закінчення рядків у вірші. Рими надають віршованому твору милозвучності, пісенності. У тих рядках, які римуються між собою, обов'язковою є однакова кількість наголошених і ненаголошених складів і водночас чітко визначене, а не довільне й хаотичне, чергування наголошених складів із ненаголошеними. Розрізняють *рими чоловічі* – ті, що мають наголос на останньому складі, і *рими жіночі* – ті, які мають наголос на передостанньому складі.

Римування – розміщення римованих рядків у строфі. Найчастіше в поезіях перший рядок риметься з третім, а другий із четвертим (*перехресне римування*), перший із четвертим, а другий із третім (*кільцеве римування*). Також існує *парне* (суміжне) *римування*, коли перший рядок риметься з другим, а третій – із четвертим.

Риторичне запитання – твердження у формі запитання, наприклад: «Де поділось козачество, / Червоні жупани? / Де поділась доля-воля? / Бунчуки? Гетьмани?» («Тарасова ніч» Т. Шевченка).

Родінно-побутові пісні – ліричні поетично-музичні твори, у яких відображено почуття, переживання, думки окремої людини, пов'язані з її особистим життям, сімейними проблемами й подіями, родинними стосунками. Наприклад, «Місяць на небі, зіроньки сяють...», «Цвіте терен, цвіте терен...», «Сонце низенько...».

Розв'язка – остаточне вирішення долі героя або завершення події. Наприклад, у романі «Чорна рада» П. Куліша розв'язкою є розчарування простого народу в гетьмані Івані Брюховецькому, занепад національної ідеї.

Рольовий ліричний герой – художня іпостась ліричного героя, коли він нічого спільного з автором і читачами відповідного твору не має, зате наділений рисами історичної особи, реальної людини чи персоніфікованої рослини, планети, природи, від імені якої виголошує свої думки і погляди. У поемі «Кавказ» Т. Шевченка рольовим ліричним героєм є цар Микола I, який вихваляється драконівськими порядками в Російській імперії і ним зиніційованими загарбницькими війнами.

Роман – складний за побудовою і великий за обсягом прозовий (рідше – написаний віршами) твір, у якому широко охоплені події певної епохи та багатогранно й у розвитку змальовані персонажі. Зазвичай містить кілька сюжетних ліній. Наприклад, у романі П. Куліша «Чорна рада» знаходимо дві сюжетні лінії – історична і любовна.

Романс – сольна лірична пісня про кохання. Романси переважно не мають приспівів і виконуються під гітару. Романсами стали такі вірші поетів-романтиків: «Ні, мамо, не можна нелюба любити» Є. Гребінки, «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...» М. Петренка, «Гуде вітер вельми в полі» В. Забіли.

Романтичний герой – непересічна особистість, що діє в незвичайних обставинах, якій властиві яскраві почуття, безстрашність, гостра реакція на спричинену кривду. Ліричні герої Т. Шевченка – завжди романтичні.

Романтичний пейзаж – картина дикої природи, гіперболізований показ сили й потужності стихії, наприклад, бурі, урагану, грози: «Реве та стогне Дніпр широкий, / Сердитий вітер завива, / Додолу верби гне високі, / Горами хвилю підійма» («Причинна» Т. Шевченка).

Сарказм – в'їдлива, викривальна, особливо дошкульна насмішка, яка може розпочинатися позитивним судженням, але в цілому завжди містить негативне забарвлення і вказує на

недоліки людини, предмета або явища, яких торкається авторська думка. Сарказм таїть у собі боротьбу з ворожими явищами дійсності засобами нещадного висміювання. Різкість викриття – прикметна особливість сарказму. На відміну від іронії, у сарказмі знаходить своє вираження найвищий ступінь обурення, гнів і ненависть. Рядки поеми Т. Шевченка «Кавказ», що викривають продажність церкви, починаються з іронічного кепкування, але переростають у злісний сарказм.

Сатіра – спосіб художнього відображення негативної дійсності, який полягає в осудливому висміюванні негативних явищ у суспільстві або рис характеру людини, різкому й дошкульному їх викритті. Недостойні вчинки високопосадовців сатира іноді піддає навіть відвертому глуmlinню, як, наприклад, образи російського царя Миколи I та його чиновників у поемі Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»).

Силабічне віршування – така система віршування, яка допускає вільне розташування ненаголошених і наголошених складів, але в рядках, що римувалися між собою, кількість складів мала бути однаковою. Характерне для давньої української літератури (XVI – XVII ст.).

Силабо-тонічна система віршування – система віршування, яка ґрунтується на вирівнюванні кількості й порядку наголошених і ненаголошених складів. Ця система віршування дає змогу повною мірою реалізувати себе двоскладовим (ямб, хорей) та трискладовим (дактиль, амфібрахій, анапест) стопам і належно впорядкувати ритміку віршованих творів.

Символ – художній засіб, знак, який опосередковано виражає сутність чогось, концентруючи в собі глибокий зміст і високу емоційність. Символом бездержавної України в поезії Т. Шевченка стає безправна й нещаслива з вини власних дітей мати-вдова.

Соціально-побутова повість – порівняно невеликий за обсягом твір (значно більший за оповідання) з однією головною сюжетною лінією і кількома другорядними; невеликою кількістю персонажів (до двадцяти) різного соціального стану, змальованих у типових умовах звичного їм побуту; події в соціально-побутовій повісті можуть тривати до 25 років. Соціально-побутовими є повісті «Інститутка» Марка Вовчка, «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького.

Стиль – стійка єдність художніх принципів, прийомів і виражальних засобів, використаних у художніх творах. Стиль охоплює тематичні, сюжетно-композиційні та мовні особливості, системи образів. Якщо окремим епохам притаманні свої провідні стилі, то їх називають стилями епох.

Строфа – частина вірша, об'єднана змістом, інтонацією і римуванням (способом розміщення рим). Найпоширенішими в українській поезії є чотирирядкові строфи (катрени). Кінцеві слова певних рядків вірша співзвучні, останні їхні склади переважно однакові чи близькі за звучанням.

Сюжет – розгорнута в часі подія або низка подій, через які у творі розкриваються взаємини між героями, їхні характери й ставлення автора до персонажів. Це художня трансформація письменником фабули, канва твору, хронологічний порядок розвитку подій.

Тема – коло подій, життєвих явищ, висвітлених у творі. Наприклад, темою п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» є зображення життя й побуту українських селян на початку XIX ст.

Тонічна система – система віршування, для якої характерні сумірність наголосів у віршованих рядках, а також їхня впорядкована чи неупорядкована варіативна рівномірність. Тонічне віршування характерне для дум і найдавніших народних пісень.

Травестія – різновид жартівливої поезії, коли твір із серйозним чи героїчним змістом та відповідною формою суттєво переробляється, «перелицьовується» у твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів.

Філософська лірика – сукупна назва поезій, спрямованих на глибоке осмислення ліричним героєм світу й себе самого в ньому на основі життєвих обставин, досвіду, ідеалів, світоглядних позицій, а також обов'язкову оцінку ним вічних і неперехідних цінностей, особистісне ставлення до проблем добра і зла, красивого й потворного, вічного й минаючого.

Хорей – двоскладовий віршовий розмір із наголосом на першому складі (|—◡|). Хореєм з пірихієм написаний вірш В. Сосюри «Васильки»:

Васильки у полі, васильки у полі,	—◡ —◡ —◡ —◡ —◡ —◡
і у тебе, мила, васильки з-під вій,	—◡ —◡ —◡ —◡ —◡ —◡
і гаї синіють, ген на видноколі,	—◡ —◡ —◡ —◡ —◡ —◡
і синіє щастя у душі мойй.	—◡ —◡ —◡ —◡ —◡ —◡

Худобжний переспів – на відміну від художнього перекладу, довільно переданий текст першоджерела. Художній переспів допускає неточності змісту й форми, певний відхід від оригіналу. Наприклад, цикл «Давидові псалми» Т. Шевченка становить переспіви десяти біблійних псалмів.

Хроніка – літературний твір, у якому послідовно розкривається історія суспільних чи родинних подій за тривалий проміжок часу.

Худобжний образ – особлива форма художньої дійсності. Художні образи поділяють на: а) зовнішні стосовно героя (персонажа): різноманітні пейзажі, внутрішній опис приміщення (інтер'єр), колорит, історичне тло; б) внутрішні (характер, настрій, мрії, плани, світовідчуття, почуття, переживання). Художні образи також розрізняють за способами й органами нашого сприймання: тактильні (дотикові), кінетичні (рухові), зорові, слухові, термічні, смакові, нюхові.

Худобжний твір – явище художньої літератури, основна форма її існування як мистецтва слова. Усе те, що існує в рамках художнього твору, відповідає законам художньої правди. Так, художній час суттєво відрізняється від часу реального, бо про подію, яка триває лічені хвилини, автор може розповідати на кільканадцятьох сторінках. Історичні художні герої не є копіями реальних людей. Автор завжди має право на художній вимисел і свою інтерпретацію події або поведінки історичної особи.

Шевченківський вірш – поезія, притаманна творчості Тараса Шевченка, який трансформував коломийковий вірш, перетворивши дворядкову коломийкову строфу в чотирирядкову (катрен), у якій чергуються восьмискладові й шестискладові рядки, що спричинило відсутність римування між першим і третім віршорядками:

Як умру, то поховайте	(8 складів)
Мене на могилі	(6 складів)
Серед степу широкого	(8 складів)
На Вкраїні милій.	(6 складів)

Ямб – двоскладовий віршовий розмір із наголосом на другому складі (|◡—|). Наприклад, ямбом написана поезія М. Вінграновського «Сама собою річка ця тече»:

Сама собою річка ця тече,	◡— ◡— ◡— ◡— ◡—
Маленька річечка, вузенька, як долоня.	◡— ◡— ◡— ◡— ◡— ◡— ◡—
Ця річечка – Дніпра тихенька синя доня,	◡— ◡— ◡— ◡— ◡— ◡— ◡—
Маленька донечка без імені іще.	◡— ◡— ◡— ◡— ◡— ◡—

У створенні підручника взяв участь творчий колектив кафедри української літератури факультету філології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»: СЛОНЬОВСЬКА Ольга Володимирівна, канд. пед. наук, професор; МАФТИН Наталія Василівна, д-р філол. наук, професор; ВІВЧАРИК Наталія Михайлівна, канд. філол. наук, доцент; КУРІННА Наталія Степанівна, канд. філол. наук, доцент; ШЕВЧУК Лариса Тарасівна, канд. філол. наук, доцент.

Матеріал, підготовлений співавторами, розміщений на сторінках:

О. В. Слоньовська – 3–9, 13–99, 107–141, 149–160, 188–230, 237–241, 248, 251–255, 267–274, 277–286.

Н. В. Мафтин – 100–106, 134–141, 144–148, 161–187, 222–230, 231–247, 255–266.

Н. М. Вівчарик – 10–12, 18–35, 126–133, 141–144, 149–158, 267–274.

Н. С. Курінна – 249–250, 275–276.

Л. Т. Шевчук – 64, 78–82.

Навчальне видання

Ольга Володимирівна СЛОНЬОВСЬКА

Наталія Василівна МАФТИН

Наталія Михайлівна ВІВЧАРИК

Наталія Степанівна КУРІННА

Лариса Тарасівна ШЕВЧУК

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 9 класу

загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальна за випуск О. О. Бородіна

У підручнику використано ілюстративний матеріал з Української Вікіпедії
(https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія)

Підп. до друку 02.06.2017. Формат 70х100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 23,22. Обл.-вид. арк. 30,18. Наклад 11 021 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД».

Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.

Тел. для довідок: (044) 456-40-21.

Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано в ТОВ «Поліпринт».

04074, м. Київ, вул. Лугова, 1-а.